

СЛАВИСТИЧКИ СПИСИ

Данко Шипка • Словенски језици: генеалогија и идеологија

Едиција
СЛАВИСТИЧКИ СПИСИ

Уредник

Рајна Драгићевић

Данко Шипка
СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ: ГЕНЕАЛОГИЈА И ИДЕОЛОГИЈА

Рецензенти

Проф. др Срето Танасић, дописни члан АНУРС

Др Ђорђе Оташевић, научни сарадник

Мр Павле Ћосић

ISBN 978–86–81622–08–7

Данко Шипка

СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ: ГЕНЕАЛОГИЈА И ИДЕОЛОГИЈА

Београд • 2022.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	11
ПОГЛАВЉЕ ПРВО: КОЈИ СУ СВЕ ЈЕЗИЦИ СЛОВЕНСКИ И ОД КАКВЕ СУ ЈАПИЈЕ ЈЕЗИЦИ САЗДАНИ	14
1.1 Ко су Словени и какав је међусобни однос њихових језика и култура	14
1.2 Колико има словенских језика?	21
1.3 Дијалекти и њихове војске	35
1.4 Састојци нутрине	38
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	46
 <u>ДИО ПРВИ: МЕХАНИЗАМ И ЊЕГОВИ ЗУПЧАНИЦИ</u>	 48
 ПОГЛАВЉЕ ДРУГО: ВОДА, ВИСКИ И ВОТКА: ОТКУД СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ?	 49
2.1 Филолози као биолози и идеолози	49
2.2 Словенска породица и њена индоевропска родбина	52
2.3 Цртање породичног стабла	55
2.4 Словенски језици у времену и простору	62
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	71
ПОГЛАВЉЕ ТРЕЋЕ: ЗВУКОВИ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА КАО ПЛЕС У ВАЗДУХУ	73
3.1 Од ваздушастих и ноншалантних Индоевропејаца до шушкавих и педантних Словена	73
3.2 Словенски фонолошки разводи	83
3.3 Који су Словени најшушкавили?	88
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	92
ПОГЛАВЉЕ ЧЕТВРТО: ОБЛИЦИ СЛОВЕНСКИХ РИЈЕЧИ – САВИЈАЊЕ И УГИБАЊЕ	94
4.1 Род је помози Бог	94
4.2 Да идем или да останем?	103
4.3 Ситниш и ситнина	107
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	110

ПОГЛАВЉЕ ПЕТО: ЦИЈЕПАЊЕ СЛОВЕНСКИХ КОРЈЕНОВА У РЕТОРТИ ВРЕМЕНА И ПРОСТОРА	112
5.1 КАКО СЛОВЕНИ ТРАНЖИРАЈУ СВОЈЕ ПОЈМОВЕ У РИЈЕЧИ?	113
5.2 КОЛИ ЈЕ СМИСАО ПРОМЈЕНЕ СМИСЛА?	124
5.3 ХАРАЧЕЊЕ СЕМАНТИЧКИХ ПРОМЈЕНА ПО СЕМАНТИЧКИМ ПОЉИМА	129
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	132
ПОГЛАВЉЕ ШЕСТО: ИСТИНСКИ И ЛАЖНИ ПРИЈАТЕЉИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА	134
6.1 ШТЕТНИ И УКАЉАНИ ЉУДИ	134
6.2 РАЗУМИЈЕВАЊЕ ЗА НЕВОЉУ	135
6.3 ОД ТВРДОГ ДО СВЈЕЖЕГ И БАЈАТОГ	142
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	147
ПОГЛАВЉЕ СЕДМО: СЛОВЕНСКИ ДЕФИЦИТ У ТРГОВИНИ РИЈЕЧИМА	149
7.1 ИЗ СЛАВИНА У ЕНГЛЕСКИ И НАЗАД	150
7.2 УВОЗ РИЈЕЧИ КОД СЛОВЕНА	152
7.3 ИЗВОЗ РИЈЕЧИ КОД СЛОВЕНА	165
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	171

ПОГЛАВЉЕ ОСМО: ПИСЦИ И ПАОРИ: КАКО СУ НАСТАЛЕ СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ	174
8.1 ШТА ЗНАЧИ БИТИ КУЛТУРАН И НЕКУЛТУРАН?	174
8.2 НАРЈЕЧЈА, РАЗГОВОРНИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК НА НЕБЕСКИМ ВИСИНАМА ИЗНАД ЊИХ	177
8.3 О ЛЕВАНЂЕЉУ И ПОЈАЉУ	180
8.4 ОД КИЈЕВСКЕ РУСИ ДО ПРОКЛЕТОГ ПРАВОПИСА	182
8.5 ТИХА ВОДА БРИЈЕГ РОНИ	187
8.6 ЈЕЗИК БОГА И ЈЕЗИК ШЕШИРЦИЈЕ	190
8.7 ДВОЈНА ОСТРВА ПРЕЖИВЉАВАЊА	194
8.8 ЈЕСУ ЛИ СРБИ РУСИ ИЛИ АУСТРИЈАНЦИ И ЈЕСУ ЛИ ХРВАТИ ИЛИРЦИ?	196
8.9 ПРОТЕСТАНТИ И АБЕЦЕДНИ РАТОВИ	200
8.10 ОД КЊИЖЕВНИХ ШКОЛА ДО ЈЕЗИЧКОГ ХАОСА	203
8.11 ПЈЕСНИК И ПАРТИЈА	205
8.12 ОСТАЛИ: НЕУХВАТИВА ЛИНИЈА ИЗМЕЂУ ПОБЈЕДЕ И ПРОПАСТИ	207

8.13 Моћна пера и још моћнији мачеви	209
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	210
ПОГЛАВЉЕ ДЕВЕТО: ЗАШТО СУ КОД СЛОВЕНА ЈЕЗИКОСЛОВЦИ ПОЗНАТИ КАО РОК ЗВИЈЕЗДЕ	212
9.1 Ко је главни?	212
9.2 Професори и академици	217
9.3 Жито и кукољ	220
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	224
ПОГЛАВЉЕ ДЕСЕТО: ОНИ СУ ДИО НАС АЛИ МИ НИСМО ДИО ЊИХ: СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЧКИ БОЈЕВИ	226
10.1 Језичке војске	226
10.2 Словенски разводи и спорови о старатељство	228
10.3 CÆSAR NON SUPRA GRAMMATICOS	235
ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА	236

<i>НАУЧНИ АПАРАТ</i>	238
-----------------------------	------------

ЛИТЕРАТУРА	239
ОПШТА	239
УПОРЕДНЕ ГРАМАТИКЕ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА И ЊИХОВИ ПРЕГЛЕДИ	246
СЛОВЕНСКИ ЕТИМОЛОШКИ РЈЕЧНИЦИ	251
<i>ВОДИЧ ЗА ИЗГОВОР</i>	255
<i>СПИСАК СКРАЋЕНИЦА</i>	257
<i>ДОДАЦИ</i>	259
Додатак 1.1 Словенски језици и њихови говорници	260
Додатак 1.2 Географски размјештај словенских језика	263
Додатак 1.3 Источне, западне и јужне словенске изоглосе	265
Додатак 1.4 Писма словенских језика	270
Додатак 2.1 Географски размјештај индоевропских језика	275
Додатак 2.2 Главни индоевропски језици и њихови говорници	276
Додатак 2.3 Сродне ријечи у индоевропским језицима	279
Додатак 2.4 Изоглосе на српско-бугарској граници и у Македонији	282
Додатак 2.5 Ширење источнохерцеговачког нарјечја	283
Додатак 2.6 Хипотезе о индоевропској прадомовини	284
Додатак 2.7 Хипотезе о словенској прадомовини	284
Додатак 3.1 Индоевропски вокализам	285
Додатак 3.2 Индоевропски консонантизам	286
Додатак 3.3 Словенске палатализације	287

Додатак 3.4 ПРАСЛОВЕНСКИ ВОКАЛИЗАМ	292
Додатак 3.5 ПРАСЛОВЕНСКИ КОНСОНАНТИЗАМ	292
Додатак 4.1 ПРАСЛОВЕНСКИ ФЛЕКСИЈСКИ ТИПОВИ	293
Додатак 4.2 НАСТАВЦИ ПРАСЛОВЕНСКИХ ФЛЕКСИЈСКИХ ТИПОВА	293
Додатак 4.3 АНАЛОГИЈА У ДЕКЛИНАЦИЈСКИМ ТИПОВИМА ЗАСНОВАНА НА РОДУ	295
Додатак 8.1 ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	296
Додатак 8.2 ИСТОЧНОСЛОВЕНСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	298
Додатак 8.3 ПОЉСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	305
Додатак 8.4 ЧЕШКА И СЛОВАЧКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	309
Додатак 8.5 ЛУЖИЧКОСРПСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	315
Додатак 8.6 СРПСКОХРВАТСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	317
Додатак 8.7 СЛОВЕНАЧКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	319
Додатак 8.8 БУГАРСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	321
Додатак 8.9 МАКЕДОНСКА ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА	323
Додатак 8.10 ПИСМА И УЗОРЦИ ТЕКСТА МАЛИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА	325
ПОЈМОВНИ И ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	327

Захвале

Веома корисне биле су напомене трију рецензената – аутор им је благодаран за труд и експертизу. Посебно су од користи биле веома детаљне примједбе Павла Ћосића. Аутор надаље изражава захвалност Рајни Драгићевић за посредовање у издавању књиге. Ова књига прилагођено је српско издање скрипата на енглеском језику која аутор користи на својим предавањима (на свом матичном Државном универзитету Аризоне, а као гостујући професор и на Универзитету Колумбија). Благодарност заслужују и чланови групе *Наш језик*: Чедомир Пусица, Јелена Филиповић и Даца Павладољска за указивање на словне грешке. Аутор се захваљује Вејлсу Брауну, Мотокију Нوماћију, Љупчу Спасовском, Младену Шашићу и Ољи Шипки за коментаре на ранију верзију текста тих скрипата. Супрузи Љиљани аутор је захвалан што га већ деценијама трпи.

Сљедеће институције дале су подршку за прикупљање дијела материјала: Државни универзитет Аризоне, Универзитет Илиноиса, НЦЕЕЕР (ncseer.org), Хумболтова фондација, те Универзитет Хокайда. И Фулбрајтов програм заслужан је тако што је додјељивањем стипендије аутору кумовао његовој широј сарадњи са Рајном Драгићевић, у коју се уклапа и ова књига.

На корицама ове књиге налази се репродукција платна Алфонса Мухе *Словени у прадомовини* из циклуса *Словенска епопеја*.

Репродукција је са Википедије ([https://cs.wikipedia.org/wiki/Slovanská_epopej#/media/Soubor:Slovane_v_pravlasti_81x61m.jpg](https://cs.wikipedia.org/wiki/Slovansk%C3%A1_epopej#/media/Soubor:Slovane_v_pravlasti_81x61m.jpg)), чијој се фондацији аутор најљубазније захваљује.

Предговор

Доброхотни штиоче, овај текст настоји да постигне два наизглед непомирљива циља. С једне стране, замишљен је као приступачан увод у историју словенских језика за општу читалачку публику. С друге пак стране, књига настоји да студентима словенских језика одшкрине капију према темељитијем изучавању ове теме. Сљедствено томе, неке информације, било да су претјерано стручне или већ познате, неће бити од интереса свим читаоцима. Одговор на ову привидну несагласност јесте опште устројство књиге, гдје су стручнији и детаљнији подаци помјерени у додатке, а у основном тексту на те додатке упућено. Ово онда општем читалаштву омогућава да се усредсреди на основни текст, углавном занемарујући додатке, а студентима славистике даје прилику да прескоче сегменте текста који су им већ познати и посвете већу пажњу додацима. Треба имати на уму да је ова књига увод, и за општег читаоца и за студента, па доста информација остаје на површини. Тако онда све детаљније и ригорозније стручне информације треба тражити у библиографским јединицама наведеним на крају сваког од поглавља.

Овај текст писан је стилем и језиком који му дају ауторски печат, али и, што је још важније, он настоји да поједине ријечи и изразе поврати из заборавља, да активира успаване лексичке и творбене потенцијале. Тако ће онда неке формулације изгледати необично, и то све, како би се рекло у благопочившој ЈНА, иде у рок службе. Слично је и са неким тврдњама које могу изгледати контроверзно, паче провокативно. И ово је намјерено, планирано чак, циљ је да се поједине особине и разлике нагласе, тако што се претумачају.

Имена особа са подручја западноевропских језика дају се у нашој транскрипцији те у оригиналној верзији у загради. Исто је тако и са ауторима издања на западноевропским језицима. Имена особа из словенског свијета (Славије) дају се само у транскрипцији, узевши да се по нашим правописним традицијама увијек транскрибују.

Ова књига обухвата десет основних поглавља. Уводно поглавље *Који су све језици словенски и од какве су јатије језици саздани?* пружа општу слику појмовног пространства ове књиге. Читалац ће у њему наћи како почетне информације о словенским језицима тако и преглед језикословних и антрополошких појмова који ће се у даљем тексту користити. Главнина текста организована је у три дијела са по три поглавља.

Први дио, *Механизам и његови зупчаници*, најприје пружа општи увид у историјски развој словенских језика и у традицију научног изучавања тог развоја (Поглавље друго: *Вода, виски и вотка: откуд словенски језици?*). Потом се у преостала два поглавља расправља о звуковљу словенских језика (Поглавље треће: *Звукови словенских језика као плес у ваздуху*) и облицима њихових ријечи (Поглавље четврто: *Облици словенских ријечи: савијање и угибање*).

Други дио *Ријечи, слова и зборови* посвећен је лексичком благу словенских језика. Његов први дио бави се развојем ријечи које су у словенским језицима баштињене из претходних фаза развоја (Поглавље пето: *Цијепање словенских корјенова у реторти простора и времена*). Даље је на реду разматрање сличности и разлика међу рјечничким саставима словенских језика (Поглавље шесто: *Истински и лажни пријатељи у словенским језицима*). Завршно, седмо поглавље овог дијела, *Словенски дефицит у трговини ријечима*, бави се процесима у позајмљивању ријечи у словенским језицима.

Посљедњи дио ове књиге, *Језици између антропологије и идеологије*, посвећен је културној историји словенских језика. Његово осмо поглавље, *Писци и паори: како су настале словенске писмености*, слиједи еволуцију књижевних и стандардних језичких облика у словенским културама. Девето поглавље, *Зашто су код Словена језикословци познати као звијезде рок музике*, истражује динамику односа између језичких ауторитета и масе корисника стандарднојезичког облика у словенским културама. Завршно поглавље: *Они су дио нас, али ми нисмо дио њих: словенски језички бојеви*, баца свјетло на зађевице о статусу словенских језика и дијалеката.

Научни апарат садржи сљедеће: списак литературе, водич за изговор, списак скраћеница, додатке и регистар. Како и доликује општесловенској визури ове књиге, примјери и наслови давани су у руском курзиву, који је од нашег сиромашнији за пртице изнад *г*, *п*, и *т* (залуд ћемо у овом тексту тражити: *ī*, *ū*, и *ū̄*).

Поглавље прво: Који су све језици словенски и од какве су јације језици саздани

Ово поглавље нуди приступачан увод у појмовну мапу књиге, дајући истовремено почетни увид у словенске језике и њихове културе. Прича о словенским језицима почиње помињањем словенских народа те словенских језика као оруђа и зрцала сопствених култура (не у смислу његошевског: гледа мајмун себе у зрцало, тај однос ипак је знатно компликованији). Прича се наставља питањем који све језици припадају словенској групи, колико заправо словенских језика има. Купко приче даље се разматава иза доста оштре кривине и ту се говори о варирању облика у којима језици, не само словенски, постоје. Наставља се истим путем у представљање зупчаника и шрафчића људских језичких машина: звукословних, обликословних и рјечословних (познатих нам са школских часова српског под мање егзотичним, а опет учевно звучећим, називима: фонолошких, морфолошких и лексичких). Сви ови појмови објашњени су на једноставан и приступачан начин да би се олакшало даље читање текста.

1.1 Ко су Словени и какав је међусобни однос њихових језика и култура

Кад ми Срби кажемо Словен и словенство, прво помислимо на Русе, па и то да смо ми мали Руси. Нису ни Македонци лоши Словени, па ни Бугари. Није мане ни Бјелорусима, с Украјинцима ствари већ нису тако јасне. Срж нашег поимања Словенства (народа Слaвије) и словенства (као идентитета) јесте словенски свијет Византијског комонвелта. Сржно словенство је у нашим очима чврсто повезано с православљем, а православље са словенством. У самој близини тог сржног словенства наћи ћемо и Чехе и Лужичке

Србе, који сами држе до словенства и који то јасно стављају до знања. И Пољаци знају да буду Словени, кад се буне, кад су ратовали против Нијемаца у Варшавском устанку у Другом свјетском рату и данас, кад њихови навијачи узвикују “Косово је Србија” широм фудбалских стадиона (дакле, не везују нас с њима само Адам Жежи Чарторијски и Станислав Краков). Сви остали нису браћа, него “браћа” – није страшно то што нису православци, али то што служе Западу, е то је неопростиво, то им одузима од словенства. Наравно, немамо сви ову визију словенства, па претходно речено ваља узети са крупним зрном соли. Појам словенства знатно је различит међу словенским народима и унутар сваког од њих. Речени Чеси и Лужички Срби примјер су најинтегративнијег и најинтензивнијег могућег словенства. Тамо су сви Словени Словени и не постоје Словени првог и Словени другог реда. Данас (још увијек) живимо у свијету којем доминирају културе енглеског језика, па је занимљиво погледати какво је представљање Словена у тим културама, поглавито у америчкој, која, док пишем ове редове, још није предала Кинезима (или Китајцима, како смо их раније звали и како их још зову неки словенски језици) штафетну палицу свемирног ведрења и облачења. Сама ријеч Словен није нарочито позната говорницима енглеског. Много је већа препознатљивост подређеног појма Рус и надређеног појма источни Европљанин. У поимању просјечног говорника енглеског језика, руска култура засјењује све друге словенске и величином земље и бројем говорника и изразитошћу руских историјских личности од Ивана Грозног до Владимира Владимировича Путина и културних икона од Пјотра Иљича Чајковског до Антона Павловича Чехова. Истовремено, Руси и други Словени поимају се као источни Европљани. Ова потоња категорија уз Словене обухвата и различите друге несловенске народе: Литванце, Летонце, Румуне, Албанце, Мађаре и Естонце. Ова категоризација свакако је условљена чињеницом да

је огромна већина Словена била у такозваном источном лагеру током Хладног рата од 1945. до 1989. Међутим, у Америци је овакво доживљавање источних Европљана и старије: веже се за усељавање које почиње крајем 19. вијека. Рецимо, погрдни назив за усељеника из Источне Европе *Боханк* (енг. *Bohunk*) први пут је забиљежен 1903. Ради се о сложеници од *Bohemian* (дакле Чех, говорник једног од словенских језика) и *Hunk*, што је скраћено од *Hungarian* (дакле, Мађар, говорник несловенског језика). И до дан данас, просјечан Американац трпа све оне из Источне Европе у исти кош, и често мијеша земље и подручја. Словенија се често брка са Словачком, Србија са Сибиrom, Лужички са балканским Србима. На ово би наши људи, вазда спремни на критику, рекли: глупи Американци. Треба међутим да се запитамо колико, рецимо, ми знамо о семитским језицима и народима који њима говоре. Географски, семитски језици су нам пуно ближе него словенски језици Американцима. Образованији људи код нас знаће да међу семитске језике уброје арапски и хебрејски (просјечан Србин неће знати ни то), али шта је са свим другим језицима из те групе: малтешким, новоарамејским, тигрињом и амхарским (да поменемо само неке). Овим потоњим језиком говори 27 милиона људи, што је знатно више говорника него што понаособ има већина словенских језика, а о њему ће вјероватно знати само веома мала група лингвиста. Треба, прије него што критикујемо Американце, да се запитамо и колико знамо о словенским језицима, рецимо о западнополеском или јудеочешком. Управо то је и задатак ове књиге, да предочи преглед словенских језика и њиховог развоја. Па да почнемо, боље је учити него критиковати.

Словена има 360 милиона (нас и Руса 200 милиона, а остали су Украјинци, Пољаци, Чеси, Словаци, Бугари, Македонци, Хрвати и ини). Распоређени су на непрегледним просторима средње, југоисточне, источне Европе и Евроазије – од Мурманска до Ђевђелије,

од Будишина до Владивостока. Словенски језици подгрупа су индоевропских језика. Говорници индоевропских језика обухватају 46% становништва наше планете, читаве 3,2 милијарде душа, расутих од најјужније тачке Јужне Америке до Исланда и Индије. Словене везује заједничко поријеко, сви су потомци старих Словена (старијим читаоцима прво ће на памет пасти Дикан и Вукоје из Политикиног забавника, они склонији чашици сјетиће се и да су пили медовину). Постоје и алтернативне теорије о поријеклу појединих словенских народа, а сасвим је логично да се словенски генетски материјал у случају свих словенских народа мијешао са различитим другим материјалима. Што је још важније и што нико не негира, сви словенски језици развили су се из заједничког језика старих Словена, прасловенског. Списак словенских језика са бројем говорника за сваки од њих даје се у Додатку 1.1. Њихова географска распрострањеност види се у Додатку 1.2. Распрострањеност индоевропских језика даје се у Додатку 2.1 а главни језици унутар те породице у Додатку 2.2.

Да бисмо мало загребали површину ових енциклопедијских података и видјели шта се иза њих крије, потребно је да се упознамо са неколико кључних појмова.

Језици су уткани у друштвено ткиво својих култура. Ни словенски језици нису ту изузетак. Како појам језика, тако и појам културе, измиче једноставном и једнозначном одређењу. Најразличитији облици у којима језик постоји биће обрађени у дијелу 1.2, а овдје ћемо се позабавити још неухватљивијим појмом културе. Ријеч *култура* спада у такозване нотационе термине, чија дефиниција не зависи само од онога што се дефинише, него и од приступа унутар кога се дефиниција изводи. Дефиниције културе расуте по непрегледној предметној литератури испољавају запањујући ниво варирања. Неке су телеграфски концизне, као она Герта Хофстедеа (Geert Hofstede) да је култура збирно програмирање свијести које

разграничава чланове једне групе или категорије од друге. Друге дефиниције издвајају велики број конститутивних елемената који одређују културе – то да чланове културне заједнице везују знање, вјеровања, морал, обичаји, правила, обрасци понашања, вриједности, идеје, ставови и колективно памћење. Хелен Спенсер-Оути (Helen Spencer-Oatey), упућује на чињеницу да колективне основне претпоставке, вриједности, оријентације, вјеровања, правила и процедуре чине распршен скуп датости које група људи присваја и да оне утичу на поједине чланове те групе (али их не одређују без остатка).

За начин на који језици функционишу унутар својих култура, разлике међу тим културама знатно су важније од тога како дефинишемо културу. Већи број истакнутих психолога и антрополога указивао је на међукултурно варирање. Психолог Хари Тријандис (Harry Triandis) указао је на разлику између КОЛЕКТИВИЗМА и ИНДИВИДУАЛИЗМА. Ради се о скали гдје је на једном крају колективизам, гдје је заједница важнија од јединке, а сарадња од супарништва, а на другом индивидуализам, где се више цијени јединка и супарништво. Словенске културе, погађате, ближе су колективистичком крају скале. Наравно, постоји и неки степен варирања унутар њих, на примјер, Словенци су мање колективистични од Македонаца, што се види из оног анегдотског “нисмо Словенци” кад се предложи одвојено плаћање кафанског цеха. Културе енглеског говорног подручја и многе културе на западу Европе ближе су индивидуалистичком крају скале. Ове међукултурне разлике заправо су у основи свих оних конфликта гдје Запад Истоку Европе намеће индивидуалистичка рјешења која иду против устоличене колективистичке традиције.

На сљедећу битну међукултурну разлику, ону између МОНОХРОНИХ и ПОЛИХРОНИХ култура, упутио је антрополог и дипломата Едвард Т. Хол (Edward T. Hall). Монохроне културе поимају

вријеме на оси са јасно одвојеном прошлошћу, садашњошћу и будућношћу, што за посљедицу има прецизније планирање времена и раздвајање личног од пословног. Полихроне културе су другачије, вријеме се поима на вишеструким осима, гдје се прошлост, садашњост и будућност мијешају и преклапају, па је онда планирање времена мање прецизно а лично и пословно се мијешају. И ова међукултурна разлика огледа се у конфликтима данашњег времена, на примјер када нам амерички дипломати савјетују да се оканемо прошлости и окренемо будућности. У њиховој монохроној култури ово је сасвим обично, у нашој полихроној, ово је немогућа мисија – прошлост је увијек ту, помијешана са садашњошћу и будућношћу. Да иронија буде већа, Едвард Т. Хол био је дипломата у Стејт Департменту, али се чини да његове данашње колеге за њега нису ни чуле. Испољава се ова разлика и изван елитних дипломатских кругова. Увијек својим америчким студентима кажем да, кад се договоре с нашим људима да се нађу у подне, треба да им је пуна шака браде ако се ови појаве у пола један. Хол је указао и на још једну битну међукултурну разлику, ону између ВИСОКОКОНТЕКСТНИХ и НИСКОКОНТЕКСТНИХ култура. У висококонтекстним културама већина ствари се не изриче директно, често оно што се каже мора извући из контекста, дакле, значење има висок степен зависности од контекста. У нискоконтекстним културама ствари се, па и оне неугодне, изричу директно. Словенске културе изразито су нискоконтекстне, јапанска и неке друге источноазијске културе одликују се висококонтекстношћу, а, рецимо, америчка култура је негдје између. Својим америчким студентима кажем да ако дословно преведу енглески израз који се користи да се укаже на то да је нека помисао јако лоша и да је треба безодвласно одбацити: *That's not a very good idea.* у *To није баш најбоља помисао*, саговорник може разумјети да се ради о доброј помисли, само не од оних најбољих. И иначе је тако са изрицањем

нечег негативног. Американци имају изреку: ако немаш ништа лијепо да кажеш, не говори ништа. Код нас би се могло рећи да је управо обрнуто: ако немаш шта да критикујеш, не говори ништа. Помињани Герт Хофстеде (Geert Hofstede) издвојио је шест димензија по којима културе варирају. Једна је већ помињани индивидуализам и колективизам, а остале су: УДАЉЕНОСТ ПО МОЋИ (ниво толерантности према неједнакој дистрибуцији моћи у друштву) МУШКОСТ (толерисање насиља у друштву, дакле не типично мушке особине, на које бисмо на прву лопту помислили), ИЗБЈЕГАВАЊЕ НЕСИГУРНОСТИ (колико је друштво толерантно према нејасности и несигурности), ДУГОТРАЈНА ОРИЈЕНТАЦИЈА (вјеровање да треба бити спреман на промјене) и СКЛОНОСТ УЖИВАЊУ (колико друштво ограничава или не ограничава уживање). Словенске културе више су колективистичке (па је рецимо давање савјета без да их неко тражи национални спорт – појединац мора да буде подучаван од стране заједнице, а шта он сам хоће или неће, мање је важно), нетолерантне према неједнакој дистрибуцији ресурса (сваки имућнији човјек је, разумије се, лопов), мушкост је ниско (Словени у мирним временима не воле баш да носе оружје и не одобравају насиље, нпр. Лолек и Болек из истоименог пољског цртаног филма куд и камо су мање насилни од Тома и Џерија из америчког), несигурност се избјегава (па зато социјализам у коме је било безбједно и сигурно није ни био тако лош, а зато и мислимо да је врабац у шааци бољи од голуба на грани), а склоност уживању је ниска (ћути и трпи!). Припадници америчке културе, која, како рекосмо, још увијек ведри и облачи свијетом чији смо ми дио, на супротном је крају свих поменутих скала. На скали дуготрајне оријентације, словенске културе су ниско (ко ће да планира, једном се живи, једном се мре!). Не планирају нешто посебно ни Американци, али су ипак негдје на средини скале, више од Словена.

Језици служе својим културама – у типичном случају један језик служи неколиким културама. Кључни параметри доминантне културе огледају се у различитим језичким елементима, напосе у рјечничком саставу језика. То не мијења чињеницу да постоје друге културе које се тим језиком служе. Тако су етнички Руси доминантна култура руског језика, али и бројни Украјинци, Бјелоруси, припадници различитих урођеничких народа Русије и средњоазијских језика користе руски као свој првенствени или додатни језик, уграђујући у њега нешто од свог културног наслеђа, макар и на кашицицу. Добар примјер за ово су и рускојезични Јевреји који након иселјавања из русофоне сфере (рецимо у Израелу или Сједињеним Државама) брижно чувају везе са руским језиком и преносе их својим потомцима. Имајући све ове елементе чворишта језика и културе у виду, вријеме је да се пригледамо заједници словенских језика.

1.2 Колико има словенских језика?

Руси су нам познати, и Украјинци па и Бјелоруси, и Пољаци, Чеси и Словаци, да не говоримо о околним Словенима: Хрватима, Словенцима, Бошњацима, Бугарима и Македонцима. А шта је са осталима и шта је са језицима и ових побројаних и оних других? У традиционалној славистици издвајају се ИСТОЧНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ: руски, украјински и бјелоруски, ЗАПАДНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ (пољски, чешки, словачки, те горњо- и доњолужички илили горњо- и доњолужичкосрпски) те ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ (српскохрватски, или како га већ звали, словеначки, бугарски, македонски и црквенословенски). Ове три групе (са 13 крупнијих, односно, устоличенијих језика) дефинисане су особинама карактеристичним за сваку од три групе, а онда и двјема додатним – особинама заједничким источним и западним словенским језицима (али не и јуж-

ним) те онима заједничким источним и јужним словенским језицима (али не и западним). Додатак 1.1 доноси списак словенских језика у три групе, додатак 1.2 садржи мапу словенских језика (оне поменуте и друге мање језике). Додатак 1.3 показује особине које дефинишу три групе словенских језика.

Свиђало се то нама или не, Словенство се налази у културним сферама источних и западних хришћанских цркава и, у мањој мјери, ислама. У посљедству, говорници словенских језика користили су различита писма. Првобитно и специфично словенско писмо ГЛАГОЉИЦА било је оруђе покрштавања, а касније је замијењено ЋИРИЛИЦОМ (углавном у сфери источног хришћанства) или ЛАТИНИЦОМ (у сфери западног).

У доба отоманске владавине на Балкану, између 15. и 19. вијека, као и у 16. вијеку у Бјелорусији, кориштено је модификовано персоарапско писмо, АРЕБИЦА (са додатим знаковима за специфичне словенске звукове). На Балкану ово је писмо замијењено латиницом, а у Бјелорусији ћирилицом. ГОТИЦА, специфична верзија латинице, кориштена је међу Срболужичанима и Чесима (па је на крају замијењено латиницом какву данас знамо), егејски Македонци Словени користили су и ГРЧКО ПИСМО (ГРЧИЦУ) (замјенивши га напослијетку ћирилицом), а коришћено је чак и ХЕБРЕЈСКО ПИСМО (ХЕБРЕЛИЦА) за писање на изумрлом западнословенском кнаанском (или јудеочешком односно јудеословенском) језику. Данас, од крупнијих словенских језика, руски, украјински, бјелоруски, бугарски и македонски користе ћирилицу, ми користимо и ћирилицу и латиницу, а остали језици служе се латиницом. Прича о овим писмима и њиховом уклапању у словенске културе биће испричана у Поглављу осмом. Сва ова писма представљена су у Додатку 1.4.

Уз бок помињаним словенским језицима има и оних варијетета око којих се воде спорови да ли су засебни језици или само засебан

облик унутар неког језика, могли бисмо рећи: ПОЛИТИЧКИ ЈЕЗИЦИ. Ту су онда и СЛОВЕНСКИ МИКРОКЊИЖЕВНИ ЈЕЗИЦИ, који су повезани са неким од већих језика и у типичном случају представљају острво унутар тог већег језика или подручје на њиховом ободу. Ови микрокњижевни језици подврста су МАЛИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА. Сви ови језици имају ограничен број говорника и немају све оне функције карактеристичне за устоличеније језике (нпр. употребу на суду, у високом образовању, итд.), остајући често ограничени на употребу у кући и у књижевности. Постоје и ИЗУМРЛИ СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ, а ту су и ВЈЕШТАЧКИ (ПЛАНСКИ) СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ. Ни ту није крај јер постоје ХИБРИДНИ СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ (са елементима два различита словенска језика). Ту су онда и језички облици са словенским и несловенским елементима, тзв. СЛОВЕНСКИ ПИЦИНИ, који немају изворне говорнике и користе се углавном за комуникацију међу Словенима (у правилу Русима) и несловенима. Ту су, на крају, и тзв. МАКАРОНСКИ ЈЕЗИЦИ, у којима се ПРЕКЉУЧУЈЕ између два језика, нарочито у књижевним дјелима.

Мада је било преко десет приједлога планских словенских језика, само два су колико-толико позната. Један је СЛОВИО, заснован на правилима есперанта, а други МЕЋУСЛОВЕНСКИ, заснован на старословенском. У тексту који слиједи погледаћемо крупније устоличене словенске језике, оспораване језичке облике, изумрле језике, хибридне језике, мале књижевне језике и микројезике унутар сваке од три групе словенских језика, почевши од источне као највеће.

РУСКИ је свемирно најпознатији словенски језик. Види се то на катедрама славистике ван словенских земаља, посебно на енглеском говорном подручју. Речене су заправо катедре русистике, а остали словенски језици, ако их уопште има, тек су допуне, да не кажем чисти гарнирунг. Нема у овоме ништа чудно. Територија

Русије далеко је већа од територије било које друге чланице Уједињених Нација. Територија Русије обухвата преко 17 милиона квадратних километара а на подијуму три највеће су још Канада и Кина са по мање од 10 милиона. Руски је и највећи словенски језик по броју говорника. Овај источнословенски језик има преко 150 милиона изворних говорника и преко 100 милиона оних којима је то други језик. По овом је на седмом мјесту међу свјетским језицима, иза мандаринског кинеског, шпанског, енглеског, хиндустанског, бенгалског и португалског (у том редослиједу многољудности говорништва). Говорници руског језика расути су по непрегледним просторима Русије и блиског иностранства (како би Руси рекли), поглавито у Летонији, Естонији, Бјелорусији, Украјини и Казахстану. Дијалекатска база руског језика обухвата сјеверне и јужне говоре, који нису претјерано удаљени од стандардног језика. Снага глобалног војног и политичког присуства Русије и утицај њене импресивне културе додатно наглашавају изузетну препознатљивост руског језика у свим закуцима земљиног шара, што није случај са другим словенским језицима.

УКРАЈИНСКИ је други по величини источнословенски језик са око 35 милиона изворних говорника и додатних пет милиона који га говоре као други језик. Говорници украјинског углавном су сконцентрисани у западној и централној Украјини, а расутих говорника има и на истоку и на југу Украјине и у дијаспори у неколико балканских земаља. Бројна је и украјинска дијаспора у Канади и Сједињеним Државама. Украјински дијалекти дијеле се на три групе: сјеверне, југозападне и југоисточне.

БЈЕЛОРУСКИ је много мањи рођак у овој источнословенској породици; има пет милиона изворних говорника и пет милиона оних којима је то други језик (код ових потоњих, већини је руски први језик). Говори се у Бјелорусији, а као мањински језик присутан је

у источној Пољској, у Украјини и Чешкој Републици. Постоје четири главна дијалекта: сјевероисточни, средњи, југозападни и западнополески. Како је руски доминантан језик у Бјелорусији, бјелоруски важи као рањив језик (што је први и најнижи од четири нивоа угрожености, како их дефинише Унеско).

РУСИНСКИ је примјер оспораваног словенског микројезика. Постоје наиме они који сматрају да се не ради о засебном језику, већ о украјинском дијалекту. Број говорника русинског процјењује се на преко пола милиона. Постоји карпаторусински у Украјини, Словачкој, Мађарској и Пољској (у Пољској је у оптицају назив лемковски) те панонскорусински у Србији и Хрватској. Као и бјелоруски, русински важи за рањив језик. Има још источнословенских микројезика: ЗАПАДНОПОЛЕСКИ (у Бјелорусији и Украјини), ПОДЛЕСКИ (у Пољској), те ЕЛШАНСКИ (у Литванији).

РУТЕНСКИ (познат и као СТАРОБЈЕЛОРУСКИ, СТАРОУКРАЈНСКИ, ЗАПАДНОРУСКИ, већ у зависности од тога ко назив користи) примјер је изумрлог језика међу источним Словенима. Радило се западним источнословенским језичким облицима који су били у употреби у Великом Војводству Литваније од 13. до 17. вијека. Његов разговорни облик постепено је замијењен украјинским, бјелоруским и русинским. Нејасно је да ли се радило о засебном књижевном језику или западној варијанти СТАРОРУСКОГ (који се однедавно назива и СТАРОИСТОЧНОСЛОВЕНСКИ), који је био разговорни језик Кијевске Руси од 10. до 15. стољећа.

У источнословенску групу језика убрајају се и два хибридна облика постојања језика: СУРЖИК (руско-украјински хибрид) и ТРАСЈАНКА (мјешавина руског и бјелоруског). И сама имена ових језичких варијетета упућују на то да их се поима као мјешавину нечега. Суржик означава брашно или хљеб од мијешаних житарица (нпр. пшенице и ражи). И трасјанка значи мјешавина, али у њеном случају, свјежег сијена и прошлогодишње сламе. Оба ова

хибрида разговорни су и нестандартни облици, чија употреба варира у зависности од образовног статуса говорника, подручја у којем живи и друштвеног контекста у којем се комуникација одвија. И БАЛАЧКА, група украјинских дијалеката којим се служе кубањски Козаци одликује се одређеним степеном хибридизације у облику руских ријечи. МОТОЛСКИ ГОВОР, у западном Полесју, примјер је хибридизације сва три источнословенска језика и пољског.

Руски и сви други источнословенски, а и словенски језици уопште, имају и такозване ИСЕЉЕНИЧКЕ ЈЕЗИЧКЕ ОБЛИКЕ, чији су говорници друга и наредне генерације исељеника. Ово су хибридни језички облици у којима се словенски језички материјал мијеша са језиком или језицима средине. Како исељенички тако и хибридни језички облици најчешћи су на подручју енглеског, њемачког, шпанског и француског језика. Ради се о хибридима заснованим на једном од словенских језика уз присуство елемената језика средине, нпр. исељенички руски у Сјеверној Америци, исељенички пољски у Њемачкој, исељенички српскохрватски у Аргентини, итд. Наравно, нису ово једина таква мјеста, сјетимо се само Бошњака у Турској, Срба и Хрвата у Мађарској и Румунији, Словака у Србији, Чеха у Хрватској, итд.

На супротном крају културног спектра од помињаних трасјанке и суржика, у просторима високе културе, налазимо још хибридних језичких облика: РУСКУ РЕДАКЦИЈУ (РЕЦЕНЗИЈУ) СТАРОСЛОВЕНСКОГ те различите источнословенске редакције ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ. Термин *редакција (или рецензија)* означава верзију старословенског или црквенословенског са елементима локалних словенских језика. Руска редакција старословенског (а старословенски је први општесловенски књижевни језик) почела је да у старословенски укључује руске елементе током десетог и почетком 11. вијека. Старословенски је изумро и живи једино у сачуваним рукописима

(лингвисти те рукописе некада зову споменицима). Црквенословенски, за разлику од свог старијег претка, живући је хибридни језик. То је језик службе божје у Православној цркви, који бивствује у неколико источнословенских редакција (уз друге, о којима ћемо касније): СИНОДСКОЈ РУСКОЈ, СТАНДАРДНОЈ РУСКОЈ, УКРАЛИНСКОЈ, РУСИНСКОЈ и СТАРОМОСКОВСКОЈ (ову потоњу користе старовјерци и једновјерци). Особине локалних словенских језика присутне су углавном у изговору (који се разликује од оних које црквенословенски баштини из старословенског, који је опет јужни а не источни словенски језик, па ће о њему тамо и бити ријечи).

Постоје, онда и пиџини ЗАСНОВАНИ НА РУСКОМ, настали из нужде да руски трговци, рибари и други комуницирају са говорницима несловенских језика у различитим подручјима Руске Империје и по њеним ободима. Такви су пиџини РУСЕНОРСК (руско-норвешки пиџин који користе руски и норвешки рибари), СОМБАЛСКИ ЕНГЛЕСКИ (руско-енглески пиџин из луке Сомбала, што је данашњи Архангелјск), АЉАСКО-РУСКИ ТРГОВАЧКИ ПИѢИН (између алеутских говора и руског), ЕСКИМСКО-РУСКИ, различити КИНЕСКО-РУСКИ ПИѢИНИ на неколиким мјестима дуж руско-кinesке границе. Постоје и пиѢини између руског и различитих урођеничких језика Руске Империје: ДОЛГАНСКО-РУСКИ, ИТЕЛМЕНСКО-РУСКИ, КАМЧАДАЛСКО-РУСКИ и други.

Напоследњу, постоји тзв. макаронски облик РУСЛЕСКОГ илиТИ РУСЕНГЛЕСКОГ, као врста тзв. СВЈЕТСКИХ ВАРИЈАНТИ ЕНГЛЕСКОГ. Ради се о енглеском са типичним руским особинама. Нпр. Зоја Прошина, изучавалац овог језичког варијетета, наилази у њему руске ријечи везане за културу, нпр. *дача* ‘викендица’ или *квас*, те калкове (директне преводе) са руског као *heroine mother*, мајка хероина, за мајку са више дјеце, *social work*, социјални рад, са значењем добровољни рад, творенице типа *shop-tour*, шопинг тура, итд. Русенглески је присутан и у предивном америчком роману

Everything is Illuminated: a novel (Све је освијетљено: роман) Џонатана Сафрана Фора (Jonathan Safran Foer). Алекс Перчов, један од два главна лика, користи непостојећи енглески глагол *to bile*, дословно: ‘жучити, са значењем: огорчавати’ користећи руски образац *жёлч (жуч)*: *жёлчить* (дословно: *жучити*, са значењем: огорчавати, иритирати). Сличне макаронске варијанте постоје и у другим словенским језицима, нама је познат СРБОЕНГЛЕСКИ (српски и енглески), а слично је и са другим словенским језицима, такви су, рецимо, и БУГАРОЕНГЛЕСКИ, ПОЉСКОЕНГЛЕСКИ и многи други. Наравно, ово су све варијанте енглеског а не словенских језика. Може се говорити и о, рецимо, АНГЛОРУСКОМ, што би био руски са макаронским енглеским елементима, језички облик са мањим степеном хибридизације од исељеничког руско-енглеског и обично је хибридизација ствар специфичног социјалног контекста, нпр. наркомана или посленика невладиних организација. Ово би био облик словенских језика, а о њему се мање говори јер су истраживачи више склони да га третирају дио варирања унутар језика као цјелине а не засебним језичким обликом, како су исти ти истраживачи склони да проматрају поменуте свјетске варијанте енглеског језика. Наравно, и други словенски језици имају овакве облике, рецимо и код нас је писано о АНГЛОСРПСКОМ. Ако Вам је источнословенска језичка група изгледала компликовано, западна ће Вас додатно збунити.

Постоје три подгрупе ЗАПАДНОСЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА: лехитска, чешко-словачка и лужичкосрпска. Свака од њих има своја специфична структурна обиљежја. Тако су, на примјер, лехитски језици сачували назале (*е* и *о*, дакле *е* и *о* изговорено уз додатно пропуштање ваздушне струје кроз нос). Највећи ЛЕХИТСКИ језик и други по величини словенски језик, одмах након руског из источнословенске групе, јесте ПОЉСКИ, који има 45 милиона изворних говорника и 5 милиона оних којима је то други језик. Већина пољских

говорника налази се, сасвим природно, у Пољској. Ту је онда и мањинско присуство у Литванији, Бјелорусији и Украјини. Постоји и бројна пољска дијаспора у Сјеверној Америци и Западној Европи. Четири главна пољска дијалекта су великопољски, малопољски, мазурски и шлески. Постоје и такозвани нови мијешани дијалекти на западу и на сјеверу земље. Ради се о подручјима гдје су се након Другог свјетског рата измијешали говорници из данашње Пољске, Украјине и Литваније који су се населили на теренима с којих су протјерани Нијемци.

Статус КАШУПСКОГ, са око хиљаду изворних говорника у средишњем дијелу сјеверне Пољске, предмет је спорова. Већина истраживача сматра га засебним језиком, малим књижевним језиком, али и даље има оних који га сматрају спољним дијалектом пољског. Неки кашупски називају и ЕТНОЛЕКТОМ, да би избјегли да одреде да ли је језик или дијалекат. Кашупски је *озбиљно угрожен* (трећи од четири степена угрожености по Унеску, већа је угроженост само у четвртном степену). Однедавна постоје и покушаји да се ШЛЕСКИ, који већина сматра пољским (и дјеломично чешким) дијалектима, прогласи засебним језиком. Постоје и изумрли лехитски језици: ПОЛАПСКИ (којим су говорили Словени дуж ријеке Лабе, коју знамо и под њемачким именом Елба) те ПОМОРАНСКО-СЛОВИНСКИ у данашњем пољском региону Поморје. Оба ова језика потичу од ПОМОРАНСКОГ ЈЕЗИКА (или, по неким, дијалекатске групе). Микројезик је и ВИЧСКИ заснован на пољским дијалектима у Литванији.

Пољске елементе налазимо и у МАКАРОНСКОМ ЛАТИНСКОМ у Пољско-литванској Државној Заједници у 16–17. вијеку. Ради се о хибридниим пољско-латинским текстовима, гдје се аутори прекључују између латинског и пољског.

ЧЕШКИ је већи од два живућа брата ЧЕШКО-СЛОВАЧКЕ подгрупе западнословенских језика. Има преко 10 милиона душа, већина их

је у Чешкој Републици, а постоји мањинско присуство у свим сусједним земљама и на Балкану (у Славонији су познати и као Пемци), а постоји и присуство чешке дијаспоре у Сјеверној Америци, посебно у Тексасу. Разговорни и књижевни чешки знатно су више удаљени него у случају већине словенских језика (о овоме ћемо више у Поглављу осмом). Два главна чешка дијалекта су чешки (на западу и у средишњим дијеловима земље) и моравски (на истоку). Однедавна постоје и настојања да се МОРАВСКИ, који већина сматра дијалектом чешког, прогласи засебним језиком. Постоје и сличне тврдње о ЛАШКИМ ДИЈАЛЕКТИМА (уз чешко-пољску границу). Ове тврдње засноване су на књижевном дјелу само једног аутора на том дијалекту.

СЛОВАЧКИ је млађи брат ове подгрупе са пет милиона изворних говорника у Словачкој. Мањинско присуство говорника словачког биљежимо и код нас у Војводини (посебно Ковачици), а постоји и словачко расијање широм свијета. Три су главне групе словачких дијалеката: западни, средишњи и источни. Има истраживача који ИСТОЧНОСЛОВАЧКИ држе за посебан микројезик, заснован на осамнаестовјековној протестантској књижевној традицији. У прошлости било је неуспјешних покушаја спајања чешког и словачког у чехословачки (о томе више у Поглављу десетом). И у овој групи имамо измрли језик: КНААНСКИ (познати и као ЈУДЕОЧЕШКИ или ЈУДЕОСЛОВЕНСКИ), који су користили Јевреји у Чешкој и њеној околини.

Два су ЛУЖИЧКА ЈЕЗИКА распоређена на југоистоку источне Њемачке. Први је ГОРЊОЛУЖИЧКИ (у брдовитом горњем току ријеке Шпреве са 40 хиљада говорника) и то на сјевер од њега ДОЊОЛУЖИЧКИ (у доњем току ове ријеке, познате нам и под њемачким називом Шпре, са 10 хиљада говорника). Око ових језика не постоје пријепори а не сматрају се ни микројезицима јер нису у тијесној вези с неким већим словенским језиком. Међутим, они свакако

припадају малим књижевним језицима у смислу да не функционису у свим оним сферама употребе као устоличенији словенски језици. Њихово кориштење је, с неким изузецима, ограничено на употребу у кући и у књижевној продукцији. Оба ова језика су *не-сумњиво угрожена* (што је други од четири Унескова нивоа угрожености, гдје четврти означава највиши степен). Западнословенска ситуација била је, како сте видјели, доста сложена. То, међутим, није ништа (илити, што би рекли Пољаци: то је мало пиво) у поређењу са јужнословенском скупинам.

Двије су главне групе ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА: ЗАПАДНА И ИСТОЧНА. Већи од два главна западнојужнословенска језика је СРПСКОХРВАТСКИ са 21 милионом говорника у Србији, Хрватској, Босни и Црној Гори, са мањинским говорницима у околним земљама, нарочито у Аустрији, па онда и Њемачкој, САД и многим другим земљама широм свијета, од Аргентине до Аустралије. Главни дијалекти су штокавски, чакавски и кајкавски.

Други крупнији западнојужнословенски језик је СЛОВЕНАЧКИ са укупно 2,5 милиона говорника, углавном у Словенији, али и бројним мањинама, поготово у Аустрији и Италији. Разговорни словеначки доста је удаљен од формалног стандарда. Како је већ помињано, словеначки се одликује високим степеном дијалекатске фрагментације, са чак седам дијалекатских група и 37 дијалеката.

Ако сте мислили да је овим представљање западнојужнословенске групе завршено, преварили сте се. Ситуација је много замршенија. Прво, постоји питање формалног статуса српскохрватског (познатог као и БХС: БОСАНСКИ/ХРВАТСКИ/СРПСКИ па чак и БХМС – БОСАНСКИ/ХРВАТСКИ/ЦРНОГОРСКИ/СРПСКИ). Српскохрватски на политичком нивоу има етничке варијанте – СРПСКУ, ХРВАТСКУ (и ове двије засноване су на језичком материјалу). Ту је онда и БОСАНСКА (овако је зову њени говорници а ми инсистирамо на термну БОШЊАЧКА, прецизнијем и неподатним на политичке манипулације да

су сви у Босни и Херцеговини њени корисници). Суштина ове варијанте заправо је преплитање облика хрватске и српске варијанте, па се она за народне власти и звала БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ МЕЂУ-ВАРИЈАНТСКИ ТИП. Од деведесетих година било је покушаја да се томе додају неке ријечи и облици карактеристични за Бошњаке. Већина тога и није се заиста примила. Дакле, овдје имамо зрно језичког материјала од кога је онда направљена политичка планина. У случају ЦРНОГОРСКОГ ради се о чистој политичкој намјери, која је безуспјешно покушала да неколико дијалекатских особина (својствених иначе и српским говорима у Црној Гори и Херцеговини) уздигне на ниво стандардног језика. Језички, разлике чак и између лингвистички постојећих српске и хрватске варијанте мање су него између, рецимо, британског и америчког енглеског – ту је пар занемарљивих структурних разлика и неких 2–3% различитости у рјечничком фонду, гдје је у већини случајева тако да се један облик преферира у једној варијанти а у другој је стилска резерва. Политички, опет, па онда и правно, ови језички варијетети имају статус засебних стандардних језика. Они који су више склони лингвистици, сматрају српскохрватски ПОЛИЦЕНТРИЧНИМ ЈЕЗИКОМ са неколико етничких стандарда (дакле, стандарднојезичких облика који се нормирају у неколико различитих центара, баш као у случају енглеског). Они склонији политици, сматрају га МАКРОЈЕЗИКОМ који обухвата неколико националних стандардних језика. О контроверзном статусу овог језика биће ријечи у Поглављу десетом.

Постоје онда и различити западнојужнословенски микројезици: РЕЗИЈСКИ СЛОВЕНАЧКИ, ВЕНЕТСКИ СЛОВЕНАЧКИ, МОЛИШКИ ХРВАТСКИ у Италији, ГРАДИШЋАНСКОХРВАТСКИ у Аустрији, ПРЕКОМУРСКИ СЛОВЕНАЧКИ у Мађарској и на сјевероистоку Словеније и на малом подручју у Аустрији (обично се сматра дијалектом сло-

веначког). Коначно, ту су БУЊЕВАЧКИ (у сјеверној Србији) и ШОКАЧКИ (у сјевероисточној Хрватској и сјеверној Србији). Оба ова језичка облика дио су штокавског дијалекта, али постоје покушаји да их се уздигне на ниво микројезика. Буњевачки као такав фигурира и у неким правним актима у Србији. Онда иду КАЈКАВСКИ и ЧАКАВСКИ, који су развили књижевну традицију, што неким даје основу да их сматрају микројезицима. У овој групи има и хибридних језика – СРПСКА, ХРВАТСКА, и БОСАНСКА РЕЦЕНЗИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГ. Присутна је у овој групи и СРПСКА РЕЦЕНЗИЈА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ (или СРПСКОСЛОВЕНСКИ), још у употреби у црквеној служби. Ту су онда и изумрли језици, прије свих хибридни СЛОВЕНОСРПСКИ, у употреби у Хабсбуршкој Монархији од 16. до 19. вијека. У њега су уткани елементи руске редакције црквенословенског, руског језика и мјесних српских говора.

Највећи језик источнојужнословенске подгрупе је БУГАРСКИ, са неких девет милиона изворних говорника у Бугарској и мањинама у околиним земљама, па и код нас. Двије главне бугарске дијалекатске групе су источна и западна.

Други живи језик ове групе је МАКЕДОНСКИ са преко два милиона говорника у Македонији, мањинама у околним земљама и печалбарима широм свијета, поглавито у Аустралији и Сјеверној Америци. Мада данас безмало сви истраживачи виде македонски као засебан језик, у прошлости је било настојања да се он подведе под бугарски, па и српски (о томе детаљније у Поглављу десетом). Главне македонске дијалекатске групе су сјеверна, јужна, западна и источна.

И изумрли СТАРОСЛОВЕНСКИ припада овој подгрупи. Ту су онда и БУГАРСКА РЕДАКЦИЈА СТАРОСЛОВЕНСКОГ и БУГАРСКА РЕДАКЦИЈА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ.

Црквенословенске текстове налазимо у најфасцинантнијим за-
куцима историје. Такво је *Ремско јеванђеље* (у француском поз-
нато као *Texte du Sacre* ‘свети текст’). Овај текст од 47 обострано
исписаних листова, 16 на ћирилици, 31 на глагољници, чува се у ка-
тедрави француског града Ремса. Његово поријекло није познато.
Први његов помен пада на касни 14. вијек, кад га Карло IV поклања
Манастиру у Емаузима у Прагу. У Прагу се губи током Хуситских
ратова у 15. вијеку, да би се појавио у Стамболу граду, гдје га
Шарл, кардинал од Лорене, купује у 16. вијеку и поклања Ремској
катедрали. Постоји предање, могуће је да је апокрифно, да су се
Анри III и неколико његових насљедника, укључујући и омраже-
ног Луја XIV, заклели на ово јеванђеље долазећи на пријесто.
Постоји и друго предање да је Петар Велики посјетио Ремс 1717. и
том приликом читао дијелове ћириличких листова. Да мистерија
буде потпуна, неразјашњено је којој рецензији овај документ при-
пада. Богата мрежа историје, стварне и измишљене, оплетена је
око овог кратког документа на пергаменту.

И ова подгрупа има микројезике – БАНАТСКОБУГАРСКИ, у упо-
треби од 18. вијека на српско-румунској граници, ПОМАЧКИ БУГАР-
СКИ, којим се служе бугарски муслимани у Бугарској, Турској и
Грчкој, ЕГЕЈСКОМАКЕДОНСКИ, којим говоре словенски Македонци
у Грчкој, и ГОРАНСКИ (познат и као НАШИНСКИ), говор Горанаца,
Словена муслимана у Албанији, Македонији и Србији.

Да сведемо, очигледно је да се на питање о броју словенских
језика са почетка овог поглавља не може одговорити. Ако гово-
римо о живим језицима заснованим на језичким фактима а који о-
бављају пун распон друштвених улога, као и, рецимо, они језици
које учимо у школама као стране, можемо рећи да их све скупа има
10 (руски, украјински, бјелоруски, пољски, чешки, словачки, срп-
скохрватски, словеначки, бугарски и македонски). Међутим, ако
додамо микројезике и друге мале књижевне језике (укључујући ту

и два лужичкосрпска), политичке језике, планске језике, изумрле језике и хибридне језике, овај број се упетостручује.

Сви ови словенски језици развили су се у свом културном окружењу, о којем смо говорили у дијелу 1.1. Међутим, они су слиједили своју унутарњу логику развоја која наизглед није повезана са реченим културним окружењем. Настајали су и нестајали језици и њихови дијалекти. Мијењали су се и поједини зупчаници и шрафчићи језичких машина. Наредна два сегмента биће посвећена појму језика и елементима које налазимо у различитим језицима.

1.3 Дијалекти и њихове војске

Било која историја словенских језика, као и било које друге језичке породице, приповиједа и о језику уопште. Онда је логично да се окренемо питању шта је заправо језик. О томе како је уопште почела расправа о језичким породицама, говорићемо у Поглављу другом. Већини говорника јасно је које језике говоре а којима не владају. Међутим, ако исте те говорнике питамо о разлици између језика с једне и његовог градског и сеоског говора с друге, већина неће знати да одговори. Чисто лингвистички, језички варијетет сваке особе је различит – лингвисти га зову ИДИОЛЕКТОМ. Унутар сваког идиолекта начин на који се изражавамо варира. Свој језички израз прилагођавамо саговорницима и свакој појединој ситуацији. Држимо говор у свечаним приликама користећи веома различита језичка средства и језичке стратегије у односу на ситуацију кад преко чашице ћаскамо с пријатељима. Ово језикословци називају ВАРИЈАЦИЈОМ. Заправо, једино сваки поједини исказ је конкретан, све што укључује више таквих исказа, укључујући идиолекте, одликује се одређеним степеном апстракције. Што више људи укључимо, језички варијетет је апстрактнији. Узмимо ментални лексикон (лични рјечник сопственог језика у нашим главама).

Свака поједина особа знаће одређен број ријечи и тај број се с годинама мијења (по правилу расте, као посљедица формалног и неформалног образовања). Међутим, неке ријечи користе се у неким ситуацијама, а неке не. Ако сад овом једном имагинарном говорнику додамо нове особе, процјена колико ријечи знамо и које су то ријечи постаје компликована. Наиме, те особе разликоваће се и по броју ријечи које знају и по томе које су то ријечи. За енглески језик постоје подаци да просјечан образовани корисник зна 40 – 60 хиљада ријечи, док је њихов број у највећим једнојезичким рјечницима знатно већи (273.000 у Оксфордском рјечнику енглеског језика, *Oxford English Dictionary*, 370.000 у Рјечнику куће Америчко наслеђе *American Heritage Dictionary of the English Language*, и 470.000 у Вебстеровом трећем издању новог међународног рјечника, *Webster's Third New International Dictionary*). Оно што поједини говорници 7.000 језика земљиног шара знају, варира у огромном степену, унутар- и међујезички.

Ипак, неке језичке особине протежу се широм најразличитијих ситуација, друштвених група, територија и периода. Тако постоје ФУНКЦИОНАЛНИ СТИЛОВИ (или РЕГИСТРИ, како их зову на енглеском говорном подручју), који се односе на употребу језика у различитим ситуацијама: на суду, на предавању, у новинском чланку, у неформалном разговору с пријатељима. Постоје и СОЦИОЛЕКТИ, употреба језика у одређеном социјалном контексту, какви су друштвени и професионални жаргон, итд. У различитим друштвеним и стручним окружењима, говорници испољавају одређене језичке одлике које се обично не налазе у другим ситуацијама. Сличан је и ефекат територије, особе на одређеној територији развијају и сличне језичке особине, унутар својих ДИАЛЕКАТА. Коначно, постоје ПЕРИОДИ – говорници у истом сегменту времену дијеле језичке особине тог времена. Постоје дуги временски сегменти, као

староруски, савремени руски, итд. а постоје и краћи периоди унутар њих, нпр. петровска епоха у руском.

Појам језика изразито је сложен – обухвата све поменуте особине које говорнике спајају и раздвајају. Појам језика укључује и још већи степен варирања унутар сваке од поменутих категорија и међу категоријама. Ниво унутарјезичког варирања виши је у неким језицима него у другим. Језици као паумари, којим говори 300 људи на ограниченом подручју у Амазонији, са ограниченим бројем друштвених функција, испољаваће знатно мање варирања од језика попут енглеског, шпанског или арапског, који се простиру на огромним територијама, имају велики број говорника и друштвених функција. Словенски језици распоређени су дуж овог спектра варирања. Постоје мали словенски језици, на ограниченој територији, у употреби углавном код куће уз неко мање присуство у школама и медијима, како је у случају доњолужичког, а и они који се протежу на огромној територији и мноштву друштвених функција, како је у случају руског. Међутим, варирање није увијек директна функција величине и броја друштвених функција. Ту су на дјелу многи фактори, о чему више у наставку књиге.

Враћајући се питању шта чини језик језиком, можемо рећи да на њега одговора нема. Постоји позната досјетка приписивана (с правом или без њега) Максу Вајнрајху (Max Weinreich), истраживачу јидиша (а о јидишу такође постоји питање ради ли се о засебном језику или њемачком дијалекту). Вајнрајх је једном наводно рекао да је језик дијалекат са војском и морнарицом. Ова досјетка указује на чињеницу да је одвајање језика од дијалеката прилично арбитрарно и политичко питање, дакле нелингвистички проблем. Међутим, да би се расправљало о засебним језицима и њиховим групама, приморани смо да једне језичке варијетете прогласимо језицима а друге дијалектима. Са језикословне стране, ова одлука у

типичном случају заснована је на степену међусобне разумљивости и нивоу разлика (у рјечнику и, што је још важније, граматичкој структури). Из примијењенолингвистичке визуре, питање које одлучује о статусу јесте да ли је могуће превођење и учење оног другог варијетета као страног језика. У пракси, ове језикословне чињенице некад су надјачане нејезикословним датостима, нпр. тиме којим друштвима, етничким групама, нацијама, културама, итд. језички варијетет у питању служи и каква је воља припадника тих група. Зато треба имати на уму већ разматране појмове културе и друштва у оном смислу у којем утичу на стварноживотно функционисање језика. О питању језика и дијалекта опет ћемо у Поглављу другом *Родословно стабло словенских језика*, а онда и у поглављу осмом, *Писци и паори*. Да на питање шта је језик а шта дијалекат нема одговора, види се и из Поглавља десетог, *Они су дио нас, али ми нисмо дио њих: словенски језички бојеви*. Питање језичких породица мање је контроверзно јер се заснива на заједничком поријеклу групе језика. Како се изњедрио овај родословни поглед на језике, биће описано у Поглављу другом. Сљедећи одјељак разматра шрафчиће и зупчанике језичке машине. Намијењен је првенствено онима који су темељитије заинтересовани за словенске језике, па ће бити мање занимљив свима другима.

1.4 Састојци нутрине

Неки елементи језичке машинерије, нпр. *звук* или *ријеч*, опште су познати. Други, опет, као *назал* или *енклитика*, знани су првенствено у стручним круговима. Кад уђемо у област стручног језикословног разумијевања нутрине људске могућности владања језиком, шта се подразумева под кориштеним терминима прилично варира од једног језикословног приступа до другог. Презентација

језичког устроја у овој књизи слиједи најмањи заједнички садржилац у мноштву језикословних приступа којима смо свједочили посљедњих деценија и стољећа.

Уобичајено је да се нутрина језичког устроја представља као нека врста хијерархије. Звукови се уједињују у слоге, они у ријечи, ријечи у реченице, итд. Звукови природних језика спадају у двије широке категорије: САМОГЛАСНИКЕ, као што су *a, e, o, y*, који могу да формирају слоге (дакле, сами се гласају, не треба им ништа друго да формирају слог) и СУГЛАСНИКЕ, нпр. *m, s, b*, итд, који су, како им име каже, сугласни, гласају се са вокалима и тако се придружују слогу (тешко би било дозвати саговорника са другог брда, вичући *mtmt*). Самогласници су обично ВОКАЛИ, по нашки: ГЛАСНИЦИ, такви звукови гдје ваздушна струја, идући из плућа, мање-више неометано пролази кроз говорне органе, који ју једино модулирају различитим обликом и евентуално додатним путањама за сваки од вокала. Има, међутим и изузетака од овог правила – ми, рецимо, имамо такозвано вокалско *p*, гдје је КОНСОНАНТ (звук гдје ваздушна струја наилази на неку препреку, у овом случају вибрирање језика на алвеолама, оном задебљалом дијелу непца одмах изнад горњих зуба) носи слог, нпр. у ријечи *прст*.

Вокали могу бити једноставни, изговорени у једном покрету говорних органа. Такви су сви наши вокали, нпр. *a* у ријечи *баба*. У језикословству, назив за овакве вокале је МОНОФТОНГ, по нашки: ЈЕДНОГЛАСНИК. Постоје и комплексни вокали који се производе у два наставка – говорни органи почну у једном положају, а заврше у другом. Назив за ове вокале је ДИФТОНГ, по нашки: ДВОГЛАСНИК. На њих су наилазили нашијенци који су учили неке стране језике, рецимо енглеска ријеч *how* ‘како’ изговара се као [ха^y], иза консонанта *x* иде дифтонг *a^y*, или француска *moi* ‘ја, мене, мени...’ као [м^yа] – иза консонанта *m* иде дифтонг *^ya*. Постоје и РЕДУКОВАНИ ВОКАЛИ, некад је у оптицају за њих и назив ШВА, а свако ко има

рођака или пријатеља из средње Босне, могао је да чује овај глас кад речени изговоре (полупрогутају) глас *и* у ријечима: *стан"ца*, *Зен"ца* или *пол"ца*. Прости вокали (монофтонзи) и редуковани вокали (шваови) дијеле се по томе да ли су ПРЕДЊИ, СРЕДИШЊИ или ЗАДЊИ, те по томе јесу ли ВИСОКИ, СРЕДЊИ или НИСКИ. Први поменути критеријум показује у којем дијелу усне дупље се вокал изговара. Кад изговарамо вокал *о*, језик је повучен уназад, па је тај вокал задњи, а у случају вокала *е*, језик је више истурен према предњем дијелу усне дупље. Можете то сами провјерити изговарајући *ео* или *ое* неколико пута и обраћајући пажњу шта се дешава са Вашим језиком. Други критеријум тиче се висине језика. Кад изговарамо *у* или *е*, језик је јако подигнут, а у случају *а*, потпуно спуштен. Зато ће нам доктор рећи да кажемо *а*, тако не мора да спушта језик шпатулом, како би морао у случају високих *и* и *у*, па чак и код *е* односно *о*, који су средњи. Вокали могу имати и додатне вриједности. Таква једна вриједност за словенске језике јесте НАЗАЛНОСТ, додатно пропуштање ваздушне струје кроз нос у току изговора вокала. Такви су *ѐ* (назално *е*, они који су учили француски знају га из ријечи као што је *main* ‘рука’) и *ø* (назало *о*, и оно је познато онима који су учили француски из ријечи као што је *bon* ‘добар’).

И дифтонзи се класификују по разним критеријумима. Они могу бити бити ЗАТВОРЕНИ, такви гдје је први елеменат отворенији или ОТВОРЕНИ, гдје је отворенији други елеменат. Могу бити и ОПАДАЈУЋИ, гдје је први елеменат виши (по позицији језика) и РАСТУЋИ, гдје је виши други елеменат. Помињани енглески дифтонг *aʊ* у ријечи *how* ‘како’ затворен је и растући, а француски *ɔa* у ријечи *moi* ‘ја, мене, мени...’ отворен и опадајући.

Класификација консонаната још је компликованија. Како се код свих њих ваздушној струји формира нека препрека, један од класификацијских критеријума јесте гдје се та препрека налази.

Тако онда постоје УСНЕНИ КОНСОНАНТИ (у учевнијој латинској верзији ЛАБИЈАЛИ) какви су *б* или *п*, где је препрека на уснама, УСНЕНО-ЗУБНИ (ЛАБИО-ДЕНТАЛНИ) као што су *в* или *ф*, гдје препреку чине доња усна и горњи зуби, ЗУБНИ илиТИ ДЕНТАЛНИ, какви су *с* или *з*, гдје се препрека формира притиском врха језика на горње зубе, АЛВЕОЛАРНИ, какав је, рецимо, глас *л*, гдје врх језика препреку формира на алвеолама, задебљалом дијелу непца непосредно изнад горњих зуба, ПРЕДЊОНЕПЧАНИ (ПАЛАТАЛНИ), какви су *ч* или *ш*, гдје врх језика притишће тврди, предњи дио непца, изнад поменутих алвеола, и ЗАДЊОНЕПЧАНИ (ВЕЛАРНИ), какви су *к* и *г*, гдје средина језика ствара препреку на меком, задњем, дијелу непца. У разним другим језицима, преграда може бити и другдје, на примјер: арапски има гркљански (глотални) глас *аин*, *ع*.

Други класификацијски критеријум за консонанте јесте то какве је врсте преграда у усној дупљи. Могу се тако разликовати ОПСТРУЕНТИ (ПРЕЧНИЦИ), гдје је преграда чвршћа и СОНАНТИ (ЗВУЧНИЦИ) гдје је преграда лабавија па ваздушна струја наилази на мањи отпор. Међу опструентима налазимо ПЛОЗИВЕ (ПРАСКАВЕ ОПСТРУЕНТЕ), какви су *т*, *к* или *п* гдје се успоставља пуна преграда, која се нагло уклања, што онда производи прасак. Ту су онда и ФРИКАТИВИ (ШУШТАВИ ОПСТРУЕНТИ), какви су *ш*, *ф* или *з*, гдје се препрека ствара у виду уског отвора, о чије се рубове ваздух таре, што производи пискави или шуштави звук. Па онда иду АФРИКАТЕ (СЛИВЕНИ ОПСТРУЕНТИ), какви су *ч* или *џ*, који почињу као плозиви а завршавају као фрикативи (нпр. *џ* почиње као *т* а завршава као *с*, у шта се сами можемо увјерити ако брзо, један за другим изговарамо *тс*). Сљедеће важно ограничење у класификацији опструената јесте то да ли при изговору гласне жице вибрирају или не. Тако, у случају гласа *б*, присутне су јаче вибрације, а у случају *п*, оне су слабије. Исто је и са *г* према *к*, *д* према *т*, итд. Ови први, са јачом вибрацијом, зову се ЗВУЧНИ а они друг са слабијом БЕЗЗВУЧНИ.

Пређимо сада на СОНОРАНТЕ, оне консонанте гдје преграда није тако чврста као код опструената. Међу њима налазимо НАЗАЛЕ, гдје је препрека у усној дупљи, али ваздух несметано пролази кроз нос (такви су *н* и *м*). Ту су онда и ЛИКВИДИ, гдје ваздух струји унутар усне дупље, око препреке, како је у случају ЛАТЕРАЛА, како је код гласа *л*, или испрекидано, преко језика, како је код АПРОКСИМАНТА *р* и *ј*.

У индоевропској фази развоја консонанти су имали и додатна обиљежја. Могли су бити ЛАБИЈАЛИЗОВАНИ, κ^v , z^v као да изговарамо додатно неслоговно у након гласова *к* и *з*), АСПИРОВАНИ (као да изговарамо *х* иза *к* и *з*: z^x , κ^x), ОГ ПАЛАТАЛИЗОВАНИ (као да се додаје *ј* при изговору *к* и *з*, дакле: $\acute{k}$, $\acute{z}$, које налазимо и у македонском).

Постоје ситуације гдје се звукови мијењају кад дођу у контакт са другим звуковима. Најчешће такве промјене су АСИМИЛАЦИЈЕ (ПРИЛАГОЂАВАЊА) и РЕДУКЦИЈЕ (ИСПАДАЊА). И једне и друге олакшавају изговор. На примјер, у облику *вуче*, *к* из *вук*, које се изговара у задњем дијелу усне дупље, прилагођава се вокалу *е*, које се изговара у предњем дијелу тако што се постаје *ч*, које се такође изговара у предњем дијелу. Тако је онда покрет језика много краћи јер остаје у предњем дијелу усне дупље. У наведеном примјеру ради се о такозваној РЕГРЕСИВНОЈ АСИМИЛАЦИЈИ, гдје се претходни елемент прилагођава сљедећем. Супротан случај, кад се сљедећи прилагођава претходном, зове се ПРОГРЕСИВНА АСИМИЛАЦИЈА. Друга уобичајена промјена је РЕДУКЦИЈА, коју имамо у примјеру какав је *радосна* (према *радостан*), гдје испада *т*, па је сегмент лакши за изговор. Наравно, питање за милион долара је зашто се ове промјене дешавају у неким, али не у свим случајевима (немамо, нпр. *вуке*, него *вуче*, али у множинским облицима имамо *деке*, *зеке* и *ријеке*).

Звуци чине слогове. СЛОГ мора да садржи самогласник, који се сматра његовим ЈЕЗГРОМ. Такав је слог, рецимо узвику или приједлогу *о*. Додатно, слог може имати сугласничке МАРГИНЕ (ЛИЈЕВУ и ДЕСНУ). Рецимо, облик *то* има лијеву маргину, узвик *оп* десну, а именица *тон* обје маргине. Ако слог завршава самогласником (као у поменутом случају *то*), зовемо га ОТВОРЕНИМ, ако завршава сугласником (као у *оп* и *тон*), онда га зовемо ЗАТВОРЕНИМ.

Самогласници у језгру слога могу имати и АКЦЕНАТ. Те додатне особине самогласника зову се СУПРАСЕГМЕНТАЛНИМ ОБИЉЕЖИМА. Први битан параметар акцента јесте то да ли је присутан или одсутан, дакле, МЈЕСТО АКЦЕНТА. Неки језици, попут руског, имају СЛОБОДНО МЈЕСТО АКЦЕНТА, нпр. *му́ка* са акцентом на *у* је мука, а *мука́* са акцентом на *а* је брашно. Други језици, опет, имају везано мјесто акцента (рецимо француски на завршном слогу). Други битан сегмент акцента јесте то да ли постоји разликовање дугих и кратких самогласника, дакле ДУЖИНА. Рецимо, код нас придјев *бос* (необу-вен) има дуги вокал, а именица *бос* (газда, шеф) има кратки. У руском и пољском, опет, сви су вокали једнаке дужине. Коначно, у неким језицима вокали могу имати и МЕЛОДИЈУ. Рецимо код нас име *Лука* има силазну мелодију или тон (као кад авион полијеће, па пада), а именица *лука* узлазну, као кад авион полијеће без проблема. У мандаринском кинеском систем тонова знатно је разгранатији. Слог може имати пет различитих тонова. Рецимо, секвенца *ма* јавља се у пет различитих ријечи, у свакој са различитим тоном. Упитна ријечца нема тона (吗), именица мајка има раван тон (妈), конопља узлазни тон (麻), коњ има опадајуће-растући (马), а глагол грдити опадајући (骂).

Слогови формирају ријечи, а ријечи реченице. Ријечи на различите начине показују ко када и гдје у реченици шта коме ради и за чије бабе здравље. Словенски језици припадају категорији флективних језика (чак и они који су с падежима на Ви). То значи

да то ко коме ради шта у реченици, добрим дијелом показују тако што мијењају крајеве ријечи. У језицима какав је поменути мандарински кинески, облик се неће мијењати (однос ће бити изражен или мјестом у реченици или неком партикулом). Ова категорија језика зове се ИЗОЛАЦИЈСКА. Тако, онда ако хоћемо да кажемо да је прозор или да су прозори велики или да не волимо прозор или прозоре, прозори ће остати у истом облику *chuānghu* (窗户). Има, опет, језика који на ријеч надодају приљепке који показују речене улоге. Ови језици познати су као АГЛУТИНАТИВНИ. Тако у мађарском једнина номинатива за прозор је *ablak*, једнина акузатива *ablakot*, множина номинатива је *ablakok* а множина акузатива *ablakokat*. Дакле, приљепак *-ok* значи множину, а приљепак *-ot* или *-at* акузатив, што видимо у лијепо наслаганом *ablak-ok-ot*. За разлику од овога, словенски језици су ФЛЕКСИЈСКИ. У истом примјеру ми имамо акузатив множине *прозоре* (нпр. *перем прозоре*), гдје је *-е* множина и акузатив у исто вријеме, а исто је и у номинативу множине, гдје *-и* садржи информацију о множини и номинативу у исто вријеме, дакле, нема наслагивања приљепака, него се ријечи увијају.

Ови наставци који показују односе зову се ГРАМАТИЧКИМ МОРФЕМАМА. Морфеме су дијелови ријечи које носе неко значење. Постоје и лексичке морфеме, које се односе на значење ријечи. На примјер у *пред-напрегн-ут-0* прве три морфеме су лексичке. Прва значи 'претходно', друга 'ставити под оптерећење', трећа има функцију стварања придјева од глагола. Четврта морфема, такозвана нулта морфема, је граматичка, она показује да се ради о мушком роду, једнини, номинативу, итд. Одсуство морфеме има исти ефекат као рецимо *-а* у *пренапрегнута*, а разлика је само у роду, који је у том случају женски. За то *-а*, које је НАСТАВАК, ОСНОВА је *преднапрегнут*. Опет, за *пред-* које је ПРЕФИКС (ПРЕДМЕТАК), основа је *напрегнут*, а за *-ут*, које је СУФИКС (ДОМЕТАК), основа је *преднапрегн(ути)*. Дакле, имамо сљедеће операције:

напрегнути

пред+напрегнути

преднапрегн(ути)+ут

преднапрегнут+а

Словенска граматичка флексија махом је суфиксална, а деривација једне ријечи од друге може бити и суфиксална и префиксална. О словенској флексији ћемо у Поглављу четвртом.

Неке ријечи припадају ЗАТВОРЕНИМ КАТЕГОРИЈАМА (нпр. замјенице као *он*, *тај*, итд.), гдје је готово немогуће увести нову ријеч. Друге, опет, спадају у ОТВОРЕНЕ КАТЕГОРИЈЕ, глаголи, именице, придјев, итд, гдје се нове ријечи уводе стално. Нпр. компјутеризација је донијела ријечи као *рачунар*, *дебагирати*, или *хард*. Неке се ријечи не мијењају (као, рецимо, везници *и*, *па*, *те...*), дакле имамо непромјењиве категорије и оне које су промјењиве (нпр. *брат*, који има облике *брата*, *брату*, итд.). Словенски језици имају двије основне врсте промјене ријечи: ДЕКЛИНАЦИЈУ (или СЛАГАЊЕ), код именица, придјева, итд. и КОНЈУГАЦИЈУ (или СПРЕЗАЊЕ), код глагола. Ту је још и КОМПАРАЦИЈА (СТЕПЕНОВАЊЕ) код придјева и прилога, као трећа, далеко мање раширена категорија.

Ријечи се, како рекосмо, уједињују у реченице. У типологији језика, језици по организацији реченице спадају у различите групе у зависности од тога какав је уобичајени поредак главних улога у реченици: СУБЈЕКТА (ПОДМЕТА), ПРЕДИКАТА (ПРИРОКА) и ОБЈЕКТА (ПРЕДМЕТА). Рецимо, код нас је уобичајен поредак СПО, нпр. *Она (С) чита (П) књигу (О)*, док ће Јапанци у немаркираном исказу дословно рећи *Она (С) књигу (О) чита (П)* (иза она ће бити још и партикула која говори о томе да је она тема реченице).

Једна изразита особина организације реченице у словенским језицима јесу ЕНКЛИТИКЕ и њихов поредак. Ријечи без свог акцента које се морају прислонити ријечима са акцентом зову се КЛИТИКЕ.

Оне које стоје испред ријечи са акцентом зову се ПРОКЛИТИКЕ (нпр. приједлози као што је *код*), оне иза наглашених ријечи ЕНКЛИТИКЕ. У словенским језицима правила редослиједа једних и других су веома компликована, о чему ћемо у Поглављу четвртом.

Са свим овим теоријским разграничењима у виду, можемо ситуирати словенске језике. Они служе културе које су ближе полихроном и колективистичком полу ове двије скале. Заједнице говорника словенских језика варирају од оних многољудних распршених на широком простору, како је код руског, једног од највећих свјетских језика, до различитих микројезика које говори неколико хиљада људи, углавном по својим кућама. У систему звукова доминирају прости вокали (монофтонзи) а у систему консонаната, палатали (*ч, ш, ж*, итд.) су веома изразити. У словенским језицима постоје најразличитији акценатски системи, са слободним и везаним мјестом, они са дужином и они без ње, они са тоном и они без њега. Словенске флексије углавном су синтетичке (са одступањем у бугарском и македонском, који имају аналитичку деклинацију). Подразумијевани редослијед ријечи је СПО, али се може мијењати у маркираним исказима јер наставци показују ко коме шта ради. Сада, кад је све ово на свом мјесту, у сљедећем поглављу позабавићемо се родословом словенских језика.

Препоручена литература

Хол (Hall, 1959, 1966), Хофстеде (Hofstede, 2020), те Хофстеде и Хофстеде (Hofstede and Hofstede, 1994) објашњавају теоријске основе параметара релевантних у истраживањима међукултурних разлика. Хофстедеове димензије прегледно су илустроване на сљедећој страници: <https://geerthofstede.com/culture-geert-hofstede-gert-jan-hofstede/6d-model-of-national-culture/>. Прегледне информације о словенским језицима могу се добити у: Комри и Корбет (Comrie and Corbett, 1993) те Сасекс и Каберли (Sussex and Cubberly, 2006).

Преглед информација о словенским језицима може се наћи код Пипера (2008). Пипер (2018) нуди и детаљније анализе различитих славистичких тема. Гринберг и др. (Greenberg et al, 2020-), енциклопедија словенских језика и лингвистике, додаваће релевантне чланке у наредним годинама. Прошина (2012) говори о словенским варијантама енглеског. Кристал (Crystal, 2010) је занимљиво штиво о свим аспектима језика. Клајн (2006) даје приступачне информације о нашој граматици. Бауман-Венглер (Baumann-Wengler, 2009) даје увод у фонетику и фонологију. Либер (Lieber, 2009) пружа преглед морфологије. Моравчик (Moravcsik, 2012) говори о језичкој типологији.

Дио први: *Механизам и његови зупчаници*

Поглавље друго: Вода, виски и вотка: откуд словенски језици?

Ово поглавље уз два која иза њега слиједе чини први дио ове књиге (*Механизам и његови зупчаници*). Ово, друго, поглавље представиће основне линије развоја језичких елемената словенских језика и њиховог проучавања. Поглавље треће се онда бави звуковима словенских језика, а четврто облицима њихових ријечи. Почећемо дивергентним процесима који су довели до распада праиндоевропске (ПИЕ) језичке заједнице, из које се изњедрила већина европских језика, а наставити линијама стварања прасловенске језичке заједнице (ПСЛ), а онда и њеног распада на засебне словенске језике. Заједно са овим информацијама, представићемо и скицу научног интересовања за ову област и сажетак техника релевантних у реконструисању фаза развоја у тамним дубинама историје у којима не постоје писани трагови.

За оне озбиљније заинтересоване овом проблематиком, у дијелу са литературом даје се преглед упоредних граматика словенских језика. Ове граматике представљају језички развој од праиндоевропског преко прасловенског до савремених словенских језика.

2.1 Филолози као биолози и идеолози

О језицима говоримо као да су људи. Помињемо ЈЕЗИЧКЕ ПОРОДИЦЕ са РОДОСЛОВНИМ СТАБЛИМА, ЈЕЗИКЕ ПРЕТКЕ и ЈЕЗИКЕ ПОТОМКЕ. Говоримо и о СМРТИ ЈЕЗИКА и о МРТВИМ ЈЕЗИЦИМА. Овај веома антропоцентрични начин посматрања ствари последица је доминације биологизма у науци касног 18. и раног 19. вијека, када су учене главе Европе почеле да се интересују неким од више хиљада свјетских језика.

Сам интерес за проучавање језика директна је последица претходних колонијалних освајања и контаката са угњетаваним цивилизацијама. Онда није ни чудо што је први импулс за проучавање родбинских веза и породичних сличности међу језицима дошао из Британске Империје, над чијим несрећним поданицима свих вјера, раса и језика у то вријеме Сунце никада није залазило. Сер Вилијем Џоунс (William Jones), учен човјек и филолог са искуством колонијалног судије у Бенгалу, у свом предавању пред Азијатским друштвом у Лондону 1786. утврдио је да су се санскрит, грчки, латински, староперзијски, готски и келтски развили из заједничког претка. Мада је и раније било таквих који су износили сличне тврдње (рецимо раноседамнаестовјековни холандски професор Лајденског универзитета Маркус Зејриус ван Боксхорн) (Marcus Zuërius van Vohhorn), баш поменуто Џоунсово предавање покренуло је традицију документовања сродства међу језицима и њиховим породицама.

Ова конкретна језичка породица простира се у свом претколонијалном простору од Исланда до Шри Ланке. Касније су је истраживачи назвали ИНДОЕВРОПСКОМ, узимајући крајњу сјеверозападну и југоисточну тачку тадашњег простирања (колонијалним освајањима проширила се касније и на сјеверну Азију, обје Америке, Аустралију и Океанију, па и неке дијелове Африке, посебно у својству других језика). У Џоунсово вријеме, колонијални интерес за све што је источњачко наишао је на плодно тле романтизма, који је, у контексту изучавања језика, био представљен у идејама Јохана Готфрида Хердера (Johann Gottfried Herder) и Вилхелма фон Хумболта (Wilhelm von Humboldt). Посебно овај потоњи изнио је тврдње да сваки језик сублимира свјетоназор карактеристичан за народ који се њим служи. Романтичарске идеје о природности народа и писмености (укључујући ту фолклор и белетристику) као врхунском облику којим се народ изражава додатни је

снажан извор антропоцентричког и биолошког погледа на језике – народ је као живо биће, слични народи су му браћа и сестре, а језици су израз тих живих бића.

Скупина деветнаестовјековних учених глава, као што су Данци Расмус Раск (Rasmus Rask) и Карл Вернер (Karl Verner) те Нијемци Јаков Грим (Jakob Grimm), Франц Боп (Franz Bopp) и Август Шлајхер (August Schleicher), заслужна је за развој такозваног упоредног (компаративног) метода, помоћу кога је расвјетљаван историјски развој унутар индоевропске језичке породице. СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ једна су од породица огромног индоевропског племена.

Све до половине двадесетог вијека доминанти приступ у проучавању словенских језика било је истраживање историјских веза између словенских језика у њиховом индоевропском контексту, са истакнутим ученим главама какве су Јосиф Добровски, Павел Јосиф Шафарик, Август Лескин (August Leskien), Алексеј Александрович Шахматов, Антоан Меје (Antoine Meillet), Андре Вајан (André Vaillant) и многи други (неки Словени, неки не, што погађате на основу њихових имена). Ова језикословна истраживања у великој мјери заснована су на романтичарској идеји о блискости словенских народа, која је изњедрила политички програм словенског јединства – панславизам. Поменути Шафарик био је један од раних присталица тог програма. У таквом виђењу ствари, језичко јединство само је дио етничког братства. У последње вријеме ове се идеје релативизују. Тако је Флорин Курта (Florin Curta) показао да је идеја словенства много млађа и много мање јасна него што раније мислило. Он први исказ “ми смо Словени” налази у руској *Повјести минулих љета* из 12. вијека. Онај дио појма словенства који се заснива искључиво на генетској и структурној сличности језика (и, мањим дијелом, култура) није тако контроверзан као идеја етничког словенства. Опсег овог појма није проблематичан –

протеже се на све говорнике словенских језика. Оно што је проблематично јесте питање да ли се чисто језичко јединство претаче и у културно заједништво. Подручја гдје се говоре словенски језици одликују се високим степеном разноликости. Географски и климатски протежу се од средоземних крајолика на југу до поларне тундре на сјеверу. Знатне су и разлике у историјском наслијеђу – Словени су били поданици различитих европских, блискоисточних, и средњоазијских царстава, а огромне су разлике и у времену када су развили сопствену државност. Коначно, међу Словенима налазимо православље, католичанство, протестантизам, ислам и различите друге мање религијске заједнице. Поставља се питање може ли се говорити о словенству као културној категорији и врсти идентитета. Саме структурне и генетске подударности језика засигурно не доказују културно заједништво. Треба рећи и да је у току дешавања у потоњим временима било периода јаким осјећаја словенског јединства (у многим подручјима, у контексту деветнаесто-вјековних националних препорода и отпора германизацији и мађаризацији), али и дуготрајних конфликта међу Словенима (нпр. међу Пољацима и Русима). Треба имати у виду да је идеја културног јединства Словена замршена, а у неким својим аспектима и контроверзна.

2.2 Словенска породица и њена индоевропска родбина

Оно што је, како рекосмо, непријепорно јесте генетска и структурна повезаност словенских језика. Исто је и са индоевропским племеном, коме словенска језичка породица припада. У главне индоевропске породице, уз словенске језике, спадају и ГЕРМАНСКИ ЈЕЗИЦИ (нпр. енглески, њемачки, холандски, шведски, итд.), ИТАЛСКИ (РОМАНСКИ) ЈЕЗИЦИ (као што су шпански, италијански, француски, румунски и многи други), ИРАНСКИ ЈЕЗИЦИ (перзијски, таџички, дари, итд.), и ИНДОАРИЈСКИ ЈЕЗИЦИ (нпр. хиндустански,

синхалески, итд.). Ту су онда и породице са мањим бројем језика, какви су АНАДОЛИЈСКИ, КЕЛТСКИ и БАЛТИЧКИ, као и језици који чине породицу сами за себе (нпр. ЈЕРМЕНСКИ, ГРЧКИ и АЛБАНСКИ). Мапа географске размјештености индоевропских језичких породица представљена је у Додатку 2.1 а табела са знатнијим језицима у свакој породици у Додатку 2.2. Треба рећи да поменута мапа представља размјештеност индоевропских језичких група прије европских колонијалних освајања, која су додатно и знатно проширила подручја гдје се индоевропски језици користе. Шпански се проширио на Средњу и Јужну Америку, португалски на Јужну Америку, енглески на Сјеверну Америку те Аустралију и Океанију, а руски на Азију. Заправо и претколонијална размјештеност речених језичких породица представљена у Додатку 2.1 резултат је освајања и сеоба, рецимо огромног ширења италских (романских) језика из ограниченог простора у данашњој средњој Италији до готово цјелокупне јужне Европе или сеоба Словена са подручја на граници данашње Украјине и Бјелорусије на запад и југ европског континента.

Док је подјела на германску, словенску и друге породице познатија (тако се често и именују одсјеци за проучавање тих језика и култура), постоји још једна подјела индоевропских језика заснована на фонолошком развоју. Наиме, у једној групи меко *k* и *g* (*k*, *g*), онакав звук какав налазимо код Македонаца и у јужним српским дијалектима, изгубио је мекоћу и остало у задњем дијелу усне дупље, нпр. као *x* и *z*. У другим опет језицима, њихов изговор је помјерен према предњем дијелу усне дупље, нпр. на зубе и изговор *z* и *s*. У првом случају ради се о такозваним КЕНТУМСКИМ а у другој САТЕМСКИМ ЈЕЗИЦИМА. Сам термин потиче од ријечи за број сто: *centum* (изговор је *кентум*) у латинском и $\text{ḥ}xwairya$ (изговор је *сатем*) у авестанском (изумрлом иранском језику). С неким мањим изузецима, сатем језици су на истоку индоевропског простора, а

кентум језици на њеном западу. Од великих породица, германска, италска и келтска су кентум а словенска, балтијска, иранска и индоаријска сатем. Занимљиво је да су у овом погледу словенски језици ближи хиндустанском и синхалеском него енглеском и француском. Ова разлика види се у паровима ријечи које су се развиле из истог коријена, нпр. енглеско *heart* и наше *срце*.

Када се говори о језичком сродству словенске језичке породице, постоји контроверзно питање БАЛТО-СЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ. Предмет раздора је тврдња да су балтијски језици (литвански, латвијски и изумрли старопруски) у једној фази развоја чинили заједницу са словенских језицима. Оно што је непријепорно јесте да постоје бројна фонолошка и флексијска обиљежја која ове двије језичке групе дијеле. Тако су онда у индоевропском клану Балтијци језички свакако најближи Словенима. Оно око чега се проучаваоци не слажу јесте то да ли су ове сличности функција сусједства и контакта ове двије засебне групе (у којем случају не можемо говорити о заједници) или посљедица раније заједничке фазе.

Сличности међу овом двојцом индоевропских браће стричевића, Словена и Балтијаца, су, између осталог, сљедеће: идентичан развој неких индоевропских гласова (дифтонга *e^v*, те аспированих консонаната, нпр. *ð^x*, који су једноставно изгубили аспирацију не мијењајући се у нешто друго, како се десило у неким другим породицама). Исто је и елиминисање удвојених секвенци вокала испред дугих и кратких вокала, те још неке друге промјене у консонантским групама које ове језичке групе дијеле. Ту су и сличности у флексији. На примјер, балтијски наставак *-tus* одговара словенском *-тъ* у дативу множине, а постоје и неке заједничке конструкције, рецимо генитив негације који одговара акузативу у афирмативној конструкцији, нпр. *имам браћу* (акузатив) али *немам браће* (генитив).

То да постоји језичко сродство унутар индоевропског клана општеприхваћено је и непобитно. Постоји, међутим, и хипотеза о везама индоевропских језика са различитим другим језицима унутар такозване НОСТРАТИЧКЕ МАКРОПОРОДИЦЕ.

Ову идеју и термин предложио је прије више од стотину година дански лингвиста Холгер Педерсен (Holger Pedersen). По њему и његовим сљедбеницима све до дана данашњег, индоевропски језици чине ностратичку макропородицу са УРАЛСКИМ (финским, мађарским и иним), АЛТАЈСКИМ (турским, монголским, између осталих), КАРТВЕЛИЈСКИМ (нпр. грузинским), АФРОАЗИЈСКИМ (арапским, хебрејским, итд.), КОРЕАНСКИМ (корејски са неким изумрлим рођацима), те ДРАВИДСКИМ (нпр. тамилски и телегу) породицама (има истраживача који су додали и још неке).

Неки примјери унутар широке индоевропске језичке заједнице показују необично јасне доказе сродства, нпр. енглеска ријеч *three*, звучи веома слично ријечи *три*, коју имамо ми, а коју налазимо и у санскриту и многим другим језицима, али и као албанско, италијанско и тохарско *tre*, латинско и шпанско *tres*, итд. Међутим, откривање родбинских веза унутар словенске и индоевропске скупине, резултат је мукотрпног рада генерација језикословаца, о чему ћемо у наредном одјељку.

2.3 Цртање породичног стабла

Оно што је привукло пажњу првих компаратиста у изучавању индоевропских а онда и словенских језика, као и других индоевропских језичких породица, јесу сличности у фонду ријечи. И заиста, постоји неколико тематских подручја гдје се речене сличности испољавају: родбинске везе, дијелови тијела, називи за биљке и животиње, основне особине и радње, бројеви, замјенице, итд. У неким случајевима те сличности видљиве су већ голим оком. У

другим пак успостављање везе подразумемијева разумијевање фонолошких или семантичких промјена. Узмимо дијелове тијела. Сличност између енглеског *nose* и словенског *нос* (познатог љубитељима књижевности из Гогољеве фантастичне приче) видљива је и голим оком. Насупрот томе, веза енглеског *eye* и словенског *око* те енглеског *ear* према словенском *ухо* јасна је тек ако узмемо у обзир фонолошке промјене које су звук ових ријечи учиниле веома различитим. Фонолошка веза енглеског *water* ‘вода’ са словенским *вотка* јасна је, али је њихова значењска веза већ компликованија (без обзира на то што неки Словени пију вотку као воду). Ствари се бескрајно компликују кад додамо келтско *whiskey*, које се развило из истог индоевропског коријена, а не звучи баш као *water* или *vodka*. Веома је компликован и однос енглеског *tooth* ‘зуб’ и нашег *десни*, које су се развиле из истог коријена, а гдје треба објаснити и фонолошке и семантичке промјене. Тако је и у случају енглеског *queen* ‘краљица’ и нашег *жена*.

Баш као у случају било којег родословног стабла и овдје је идеја да се оно што је повезано развило из истог извора. Додатак 2.3 наводи повезане ријечи из изабраних индоевропских језика те њихов ПИЕ извор. Ово су неки занимљиви парови између словенских језика и енглеског (великом броју Словена познатом као страни језик) који су прошли кроз семантичке промјене. Енглеско *same* ‘исти’ према *сам*, *corn* ‘кукуруз’ према *зрно*, *meal* ‘оброк’ према *мљети*, *quick* ‘брз’ према *жив*, *wit* ‘досјетљивост’ према *wiedzieć* ‘знати’, *can* ‘моћи’ према *знати*, *light* према *луч*, *timber* ‘дрвена грађа’ према *дом*, *home* ‘дом’ према *семеља* ‘породица’, *eastern* ‘источни’ према *јутро* (тамо гдје примјери нису из нашег језика, него из пољског и руског, дато је и њихово значење). Некада су везе међу ријечима неочекиване. Како смо већ рекли, енглеско *water* ‘вода’, келтско *whiskey* ‘виски’ и словенско *вотка* потичу од

индоевропске ријечи за воду (*виски* потиче од *uisge beatha* ‘вода живота’ а *вотка* је ‘мала вода’).

Процес одређивања да ли повезане ријечи имају исти извор и како тај извор изгледа зове се РЕКОНСТРУКЦИЈА. Код реконструкције се подразумијева да извор није засвједочен (да га нема у свједочанствима каква су писани текстови). И период индоевропског и период словенског јединства пада у вријеме прије него што су те језичке породице развиле писану традицију. У недостатку писаних трагова, историчари језика посежу за низом техника реконструкције да би успоставили лексичке и друге изворе који су подастрти сличностима унутар језичких породица.

Прва од ових техника очигледна је – ради се о КОМПАРАТИВНОМ МЕТОДУ, што ће рећи, проналажењу претпостављеног извора тако што се пореде повезане ријечи из исте језичке породице. На примјер, ако погледамо ријеч *нос* у индоевропским језицима, видјемо да у огромном броју језика ријеч почиње са *н*, нпр. *нос* у словенским језицима, санскритско नसिका [нāsikā], њемачко *Nase*, латинско *nasus*, литванско *nosis*, итд. Онда се с високом поузданошћу може претпоставити да је звук *н* постојао и у њиховом прајезику. Наиме, шансе да толики број језика слиједи исти развојни пут и сваки за себе развије исти тај глас на истом мјесту равне су нули. Разумије се, у већини случајева реконструкција компаративним методом сложенија је него у овом тривијалном примјеру. Како већ рекосмо, звуковље и значење повезаних рјечи које потичу из истог извора често је различита, некад и до непрепознатљивости. Ово онда изискује успостављање звуковних и значењских кореспонденција и контекста. Упоредимо енглеско *ten* ‘десет’, *two* ‘два’ *tooth* ‘зуб’ са руским *десять* ‘десет’ *два* ‘два’ и *десна* ‘десни’ (или латинским *decem*, *duo*, and *dent-* или сличним ријечима у бројним другим индоевропским језицима), на крају ћемо закључити да почетно *t* одговара руском *д* и латинском *d*. Сљедећи корак је да се

утврде механизми промјене у једном или више посматраних језика (у овом конкретном случају, промјена се десила у енглеском). Да скратимо, реконструкција помоћу компаративног метода заснива се не само на пуком поређењу повезаних ријечи, него на језичким законитостима у одговарајућим контекстима. Облик и значење реконструисаног коријена морају узети у обзир како сличности тако и промјене које су се у поређеним језицима десиле током времена.

Користи се и низ других техника реконструкције. Често су то записи ЈЕЗИКА РАНЕ ПИСМЕНОСТИ који су често и сакрални језици који су по природи ствари конзервативни, па чувају облике из ранијих фаза развоја. За словенске језике такав језик је био старословенски, заједнички словенски језик писмености 9–11. вијека нове ере. Касније је било различитих националних редакција, али поменута канонска верзија сачувала је велики број прасловенских особина, па је тако изузетно важна у реконструкцији тог прајезика. Сличну улогу за индоевропске студије има санскрит, индоаријски сакрални језик са раном писменошћу. Други аспект значаја старословенских текстова, канонских и редакцијских, јесу ГРЕШКЕ њихових писара. Речене грешке указују на одређене промјене које су се десиле у живом језику којим се писар у свакодневном животу служио. На примјер, старословенски је имао два редукована вокала илити полувокала (као они, како рекосмо у претходном поглављу, полупрогутани средњобосански), један као ултракратко у (рецимо у средњобосанском изговору ријечи *дор^учак*, овај се ћирилицом писао као ђ) а други као ултаркратко и (рецимо у средњобосанском изговору облика *куп^нла*, овај се на старословенској ћирилици писао као ђ). У живом говору на средњојужнословенском подручју, ова разлика се почела губити почевши од 10. вијека и коначно су се оба изговарала као ултракратко а. То да су их писари у старословенским текстовима мијешали, па писали ђ умјесто ђ и обрнуто индиректно свједочи о овом процесу у живом говору.

Ту су онда и КОНЗЕРВАТИВНИ ЈЕЗИЦИ, који чувају, попут фосилних остатака, претходне фазе језичког развоја. Такав је у словенској језичкој породици словеначки. Прасловенски је уз једнину и множину имао и посебан број за двије особе или ствари. То се сачувало у словеначком, па је рецимо, ја *jas*, ми за три и више особа је *mi*, а ми за двије особе је *midva* (нас двојица, нас двоје) или *medve* (нас двије). Такви су и лужичкосрпски језици, док се у свим осталима ово разграничење изгубило, па имају само једнину и множину. РУРАЛНИ ДИЈАЛЕКТИ сљедећи су битан извор података, узевши да су неки од њих конзервативни, па тако чувају раније стање ствари. На примјер, то гдје је у ранијим фазама био акценат, односно да се у стандардном језику којим данас говоримо у неким ријечима помјерио за један слог унапријед, рецимо у ријечи *ребро*, знамо по дијалектима који га још увијек имају на старом мјесту, у овом случају *ребро* (мјесто акцента означено је подвлачењем).

ИМЕНА МЈЕСТА исто су тако необично важна за историјске реконструкције. Ако се употребљавају довољно дуго, могу чувати раније фазе развоја и откривати неочекиване везе. Сви смо на часовима географије научили да кроз Лондон протиче ријека Темза. Оно што већина не зна јесте то да је поријекло овог имена келтска ријеч *tamesas*, која је опет повезана са нашом ријечју *таман* (мрачан). Из овог келтског поријекла можемо видјети да је дистрибуција говорника келтских језика раније била раширенија него данас.

УНУТРАШЊА РЕКОНСТРУКЦИЈА још је једна уобичајена техника. Ту неке данашње особине упућују на раније фазе развоја. На примјер, код нас се *a* губи у неким ријечима (нпр. *сан*, *сна*), а у неким другим словенским језицима на истим мјестима губи се *o* или *e* (нпр. у руском *сон*, *сна* или у ријечи за дан: *день*, *дня*). Из садашњег стања може се видјети да се губљење јавља кад је у наредном слогу неки вокал (*a* у овом случају). Знање овог типа било је корисно у реконструкцији такозваних јерова (оних поменутих полувокала) и

правила њиховог даљег развоја (губљења или претварања у пуни вокал).

Дешава се и да СУСЛЕДНИ ЈЕЗИЦИ са ранијом традицијом писмености помогну у реконструкцији језика који је у том тренутку немају. Кад су јужни Словени у 6. и 7. вијеку насељавали Балкан били су без писмености (она ће се појавити тек неколико вијекова касније). Међутим, латински, који се такође говорио на том простору, имао је дугу традицију писмености. Тако онда латински записи гдје се помињу словенска имена могу бити извор информација о процесима у словенским језицима. Један од раних процеса била је такозвана деназлизација, т.ј. да се губио носни изговор вокала *o* и *e*. На средишњем јужнословенском простору ово *o* назално *o* мијењало се у *u*. Тако онда из тога да ли латински извор наводи име као *Montimeros* (што би било вријеме прије деназлизације) или *Mvtimeros* (након што се десила), можемо временски ситуирати поменути процес.

И такозвана РЕЛАТИВНА ХРОНОЛОГИЈА доприноси реконструкцији језичког материјала. Ту се резултати два или више процеса користе да се утврди њихов временски поредак, другим ријечима, хронологија једног у односу на други. Примјер те технике која је утврдила поредак палатализација дат је у Поглављу трећем.

Коначно, докази СРОДНИХ НАУКА (археологије, историје, генетике, итд.) веома су често изузетно корисни у реконструкцији. Поглавито археолошки налази знају да буду од користи. На примјер, ако постоје археолошки докази да су Словени ложили неку врсту дрвета или јели неке врсте звјериња, можемо претпоставити да су за то дрво и то звјериње у то доба имали ријечи. Посљедњих година генетски подаци добијају на значају. Иста је ствар са статистичким методима. На примјер, бајесовска статистичка методологија кориштена је у више прилика да се испитају хипотезе о прадомовини Индоевропљана.

Има и техника реконструкције које су контроверзне. Најпознатија међу њима је ЛЕКСИКОСТАТИСТИКА, напосе у области ГЛОТОХРОНОЛОГИЈЕ. Лексикостатистика се заснива на листама ријечи за основне појмове велике старине (бројеви, замјенице, дијелови тијела, итд.) у два или више језика и утврђивању нивоа разлика између језика за које се претпоставља да су повезани. Глотохронологија иде и корак даље тако што на основу тих разлика утврђује вријеме кад су се језици који потичу од истог претка раздвојили – већи степен разлика подразумева раније вријеме расцјепа. Овај метод предложио је Морис Сводеш (Morris Swadesh) педесетих година двадесетог вијека. Он је сачинио списак 207 ријечи за основне појмове (дијелове тијела, основне упућивачке ријечи, основне радње и особине, нпр. *јести*, *пити*, *мали*, *велики*, итд.) који се одликују великом старином и културном неутралношћу. Проблем је што је веома тешко сачинити истински културно неутралан списак ових ријечи. Додатно, позајмљивање ријечи, које је веома непредвидиво, дешава се и у сржном вокабулару који налазимо на овом списку. Све ово може озбиљно изобличити резултате.

Помисао у темељу родословних стабала језичких породица је да су се језици који дијеле већи број особина него неки други развили од истог претка. Тако, ако погледамо на руски и пољски, они имају много више сличности него што их и један и други имају са шпанским, њемачким или хиндустанским, који такође припадају индоевропском језичком племену. Ове НЕСЛУЧАЈНЕ СЛИЧНОСТИ у основи су тврдње да руски и пољски припадају ПОДГРУПИ унутар индоевропског клана, познатој као породица словенских језика. Језици испољавају најразличитије сличности – које ријечи имају, какве звукове користе да би их изговорили, како их нижу у реченице, итд. Ипак, системи промјене ријечи имају посебно мјесто у утврђивању сродности. Сличности у промјени ријечи узимане су

као основ сврставања језика у индоевропски клан и његове породице још од Вилијема Џоунса (William Jones), првог компаратисте. Наравно, и друге сличности (у звуковљу и значењу, на примјер) такође се користе као доказни материјал.

Међу индоевропским језицима и њиховим породицама постоје велике разлике у времену ПРВИХ ПИСАНИХ ТРАГОВА, дакле и времена до кога је реконструкција једина могућност успостављања чињеница. Словенски језици доста касне у односу на друге индоевропске породице. Анадолијска подгрупа, данас изумрла, засвједочена је хетитским клинастим писмом око године 1.800 п. н. е. Слиједе Грци и индоаријска породица око 1.400 п. н. е, романски, ирански и келтски језици придружују им се око 500 године п. н. е, германски и јерменски око 500 н.е, а словенски тек 900 н. е. Словени ипак нису фењераши – балтијска подгрупа и албански засвједочени су тек око године 1.500 н. е.

Родословно стабло индоевропског клана и његове словенске породице тешко је исцртати јер се током времена језици мијењају а говорници распршују. Баш то је тема сљедећег поглавља.

2.4 Словенски језици у времену и простору

Историјскојезичке реконструкције засигурно нису фотографије ранијих фаза развоја. Оне су идеализоване представе које имају смисла на основу ограничених података којима располажемо. По томе су сличне умјетничким представама далеких галаксија и егзопланета. У језику је једино промјена стална – реконструисање језичких облика распрострањених по непрегледним временским просторима и бескрајној територији, подразумеива различите генерализације.

У историјском језикословљу, ПРОСТОР и ВРИЈЕМЕ, двије категорије које су саме по себи изузетно сложене, морају бити прецизније

одређене, посебно у смислу начина на који оне обликују и мијењају језичке навике говорника. Почнимо с временом. Овако је о њему говорио Свети Августин “И сваки сат пролази у неухватљивим дјелићима. Оно што је одлетјело је прошлост, а оно што остаје будућност.” У оваквом поимању времена, оно је невидљива сјекира која дијели оно што је било од онога што ће бити. Овакво разумијевање познато је као ТРЕНУТНО ВРИЈЕМЕ. Да би се вријеме сагледало као мјера промјене, како га је видио Аристотел, потребно је ово тренутно вријеме преточити у категорије податне на историјскојезичке анализе.

У историјском језикословству постоје двије врсте раширеног времена. Прво, постоји ПРОШИРЕНО ВРИЈЕМЕ. У овом поимању времена ширимо простор око оног неухватљивог тренутка у тренутном времену који дијели прошло од будућег а на основу неких објективних мјера (дана или године, као круга земље око себе односно сунца) или чисто конвенционалних мјера (седмица, мјесеци, стољећа, итд.). Могуће је дефинисати сегмент времена и по сличностима и разликама у односу на претходне и наредне периоде. Тако говоримо о средњем вијеку, новом вијеку и савремености. Историјско језикословље углавном користи овако проширено вријеме. Разлика између механички и суштински схваћеног сегмента времена може се видјети кад се упореде традиционални сегменти деветнаестог и двадесетог вијека са Хобзбаумовим (Hobsbawm) појмовима дугог деветнаестог вијека (1789–1914) и кратког двадесетог стољећа (1914–1991). У потоњем поимању стољећа битни су историјски догађаји – Француска револуција, почетак Првог свјетског рата, рата током којег ће нестати неколико великих европских царстава, и пад комунистичког политичког блока. Историјско језикословље користи периоде и раздобља. Они нису ограничени кључним догађајима (како је код Хобзбаума), него масом КЉУЧНИХ ПРОМЈЕНА које раздвајају један ПЕРИОД од

другог. Треба рећи и то да су границе међу периодима нејасне. Промјене су сталне и нови облик дуго живи напоредо са старим. Појам периода у историјском језикословљу слична је Куновом (Kuhn) схватању нормалне науке и промјене парадигме. Он је вјеровао да у историји науке постоје периоди релативне стабилности, које је звао нормалном науком. За разлику од тога, постоје периоди у којима се дотадашњи начин мишљења напушта и његово мјесто заузима ново поимање ствари. Такве периоде звао је промјеном парадигме. Критична маса нагомиланих промјена која раздваја један период од другог слична је промјени парадигме.

Вријеме се може поимати и тако да је у њега укључен друштвени контекст даног периода. Ту је вријеме одређено оним што је у њему ново. Овакво схваћено вријеме назива се НЕОТЕРИЧКИМ ВРЕМЕНОМ, које такође има значаја у историјском језикословљу. На примјер, ако мислимо о седамдесетим годинама прошлог вијека, пашће нам на памет екстравагантне фризуре, крагне на којима може да се полети, звонцаре, карирани сакои, итд. Слично овоме, у историјском језикословљу говоримо о периодима лексичких промјена узрокованих технолошким развојем те обрасцима регионалне и глобалне политичке и економске доминације.

Два поменута схватања времена, ПРОШИРЕНО и НЕОТЕРИЧКО, у основи су двају приступа језичком променама: УНУТРАШЊЕ и СПОЉАШЊЕ ИСТОРИЈЕ ЈЕЗИКА. Овај први приступ проучава промјене које се дешавају без очигледних окидача из друштвеног контекста. Промјене у звуковима, флексији ријечи, њиховом слагању у реченице, итд. обично су овог типа. Уз изузетак маргиналних појава узрокованих језичким контактима, тешко је рећи зашто језици напуштају неке звукове и прихватају неке нове или зашто поједностављују начин на који њихове ријечи мијењају облике. У спољашњој историји језика истраживачи се усредсређују на социо-кул-

турни контекст промјена. Такве су промјене у рјечнику: нове ријечи настају и старе нестају у посљедству технолошких промјена, нових идеја у друштву, промјена у организацији друштва, контаката са другим народима и њиховим језицима, итд. Наравно, различита освајања имају кључну улогу у лексичком промјенама. На примјер, енглески је усвојио огромну количину романских ријечи током Норманских освајања Острва у 11. вијеку. Ту су онда и обраси регионалне и глобалне доминације. Тако многи језици данас усвајају енглеске ријечи у посљедству релативно новије глобалне доминације култура енглеског језика. Спољашња историја језика повезана је и са ЕПИЛИНГВИСТИЧКИМ ЕЛЕМЕНТИМА, онима који нису језички али су с језиком повезани. Такви су рецимо гестикулација и писмо, који се међу културама размјењују, усвајају и губе, баш као и ријечи.

Како унутрашња тако и спољашња историја језика припадају ЈЕЗИЧКОЈ ДИЈАХРОНИЈИ (дословно: крозвремености) јер посматрају како се језик у времену мијења. За разлику од тога, изучавање савременог стања језика припада ЈЕЗИЧКОЈ СИНХРОНИЈИ (дословно: савремености). Чувени ранодвадесетовјековни структуралиста Фердинад де Сосир (Ferdinand de Saussure) упоредио је у својим предавањима дијахронијски приступ са уздужним засјеком стабљике неке биљке, из кога можемо видјети њен раст. Синхронијски приступ, по њему, сличан је попречном пресјеку на врху стабљике, гдје видимо тренутне односе унутар структуре њених састојака.

У историји словенских језика уобичајено је раздвајање на три најобухватнија временска одјелка: ПРАИНДООЕВРОПСКИ, ПРАСЛОВЕНСКИ (или ПРАЈЕДНИЧКОСЛОВЕНСКИ), те периоде појединих словенских језика, који се уобичајено дијеле на СТАРЕ, СРЕДЊЕ и САВРЕМЕНЕ ПЕРИОДЕ (нпр, *староруски*, *старопољски*, *средњоруски*, *савремени руски*, *савремени пољски*, итд.). У индоевропеи-

стици и славистици предлагане су различите ХРОНОЛОГИЈЕ за поменути три најобухватнија периода. Најприхваћенија од њих тврди да је индоевропско јединство (дакле, предсловенски период) постојало до трећег миленијума п. н. е, након чега се та заједница распала на различите породице током другог и првог миленијума п. н. е. Заједничкословенски период владао је онда од краја трећег миленијума п. н. е. до периода између 4. и 6. вијека н.е, када су се преци будућих јужних Словена почели селити на југ. Они који вјерују у поменути балтословенску заједницу, смјештају је у други миленијум п. н. е.

Основна јединица историјске лингвистике је ПРОМЈЕНА. Промјена подразумијева да је у истом контексту постојала јединица која је замијењена другом јединицом. Ако узмемо ријеч *нет*, њен ранији облик у заједничкословенском периоду, био је **pęť*. На мјесту гдје данас имамо *е*, било је назално *ę*, а тамо гдје иза *н* немамо ништа, био је меки полуглас. Првобитна јединица која се мијења, у овом случају назално **ę* и полуглас **ь*, ИЗВОР, а оно у шта се он мијења, зове се његов РЕФЛЕКС. У овом конкретном случају *ę* се мијења у *е* а **ь* у *Ø* (дакле ништа). Један рефлекс може водити поријекло од више извора, нпр. На примјер, наше *е* може да буде од **е* (као у *Петар*), од назалног **ę* (као у *нет*) или од јата, **ě*, које је највјероватније било јако отворено *е* са претходном мекоћом, рецимо ултракратким *j* (као у *место*). Језичке промјене сасвим су различите од промјена политичких режима – не дешавају се ни преко ноћи, ни у превратима, ни помоћу прекоокеанског новца уплаћеног преко Будимпеште. Обично је тако да рефлекс и његов извор доста дуго сапостоје. Рецимо, код нас је давно у замјеничким облицима почело сажимање групе *оје* (она је ту извор) у *о* (које је рефлекс), на примјер: *мојем* се мијењало у *мом*. Међутим, како и сами знате, и даље су у употреби оба облика.

Нису све промјене једнаке. Неке од њих мијењају само фреквенцију елемената у систему али не и њихов инвентар. У помињаном примјеру *мојем*, које се сажима у *мом*, промјена нешто снижава фреквенцију гласова *о* и *ј* али они и даље постоје, нпр. у узвику *joj*. Промјене овог типа зову се КВАНТИТАТИВНИМ јер мијењају квантитативне али не и квалитативне односе.

За разлику од овога, поменуто мијењање **pęť* у *nem* је КВАЛИТАТИВНА ПРОМЈЕНА, заправо, примјер садржи двије квалитативне промјене; из система су нестала два елемента: **ę* и **ь*. Овај тип промјене зове се РЕДУКЦИЈА (СУЖЕЊЕ), из система су елиминисани неки елементи, он је сужен. Код квалитативних промјена, дешава се и обрнут процес, такозвана ЕКСТЕНЗИЈА (ПРОШИРЕЊЕ), гдје систем добија нови елемент. Исто то назално **ę* развило се у заједничкословенско вријеме из индоевропског, гдје таквог гласа није било. У судбини овога назалног **ę* види се и уланчавање промјена у оно што је познато као ЛЕЗИЧКИ ЦИКЛУСИ. Од праиндоевропског стања гдје није било назалности, преко прасловенског стања гдје га је било, вратили смо се данас на стање гдје је нема. Круг је затворен. Ови процеси нису ограничени на звукове, по истим обрасцима мијењају се и значења – јављају се нова а губе стара, обично путем СЕМАНТИЧКОГ ПРЕНОШЕЊА (рецимо тако што *зуб* зупчаника зовемо тако јер изгледа као животињски зуб), СЕМАНТИЧКОГ СУЖЕЊА (нпр. када користимо *пиће* у значењу ‘алкохолно пиће’) или СЕМАНТИЧКОГ ПРОШИРЕЊА (као кад *жена* користимо у значењу ‘женско’, а не само у првобитном смислу ‘супруга’). Нека значења нестају, нпр. *образ* је имало и значење ‘слика’. Кад говоримо о семантичком преношењу, најједноставнији модел овог процеса подразумијева ИЗВОРИШНИ ДОМЕН (првобитно значење), ОДРЕДИШНИ ДОМЕН (ново значење) и ВЕЗУ између њих. На примјер, изворишни домен ‘животињска нога’ дао је значење ‘нога стола’ а веза је у томе што те двије датости изгледају

слично и обављају сличну функцију подршке (тијелу у првом случају а блату стола у другом).

Језици не битишу само у времену него и у простору. У просторном смислу, језици су подручја гдје се одређена кључна језичка обиљежја преклапају. Ако погледамо границе нашег језика с румунским или мађарским (оне су у близини државних граница, али се с њима не поклапају), видјећемо да се на једној њеној страни користе једне ријечи а другој друге за исте појмове, да постоје звукови, начини творења ријечи и њихових облика, уклапања ријечи у реченице који се користе само с једне или друге стране границе. Тако је онда подручје нашег језика (бар кад је у питању његова стандардна варијанта) одређено особинама какве су чињеница да користимо бројеве *један*, *два*, итд, да имамо баш оних 30 звукова које имамо, да имамо систем падежа какав имамо, и многим другим. Језик је ту простор гдје се сва та обиљежја преклапају.

Постоји вјечито питање на које нема одговора: каква је разлика између језика и дијалекта. Како рекосмо у поглављу првом, Макс Вајнрајх (Max Weinreich), истраживач јидиша, наводно је једном приликом рекао да је језик дијалекат са копненом војском и морнарицом (тад још није било ваздухопловства), што ће рећи да је ова разлика уистину произвољна и нелингвистичка јер зависи од односа политичких снага. Имајући ово у виду (као једно крупно зрно соли), дијалекте можемо схватити као географска ПОДРУЧЈА распростирања одређеног скупа особина. Узмимо такву једну особину. Главна особина (не и једина) која одваја дијалекте источно-херцеговачког типа у западној Србији од оних шумадијско-војвођанских јесте ијекавски изговор (за разлику од екавског у шумадијско-војвођанским). Између тих подручја може се повући линија, односно и једно и друго подручје могу се том линијом окружити, гдје се с једне стране каже *млијеко*, *лијеп*, итд. а с друге *млеко*, *леп*, итд. Та линија у језикословству се зове ИЗОГЛОСА

(дословно: истојезичница, линија унутар које се простире исто језичко обиљежје).

И код језика и код дијалеката, већи број кључних изоглоса се поклапају, неке се, опет, преклапају. Изоглосе које се поклапају у простору, иду истим путем зову СНОП ИЗОГЛОСА. Могуће је и да изоглосе буду распршене, да формирају лепезу. Додатак 2.4, преузет из класичне Ивићеве студије, показује сноп изоглоса на српско-бугарској језичкој граници и лепезу на македонском језичком простору.

Постоје различити фактори који одређују како географску РАСПРОСТРАЊЕНОСТ језика и дијалеката тако и ниво њихове РАШЧЛАЊЕНОСТИ (ФРАГМЕНТАЦИЈЕ). Словенски језици показују висок ниво варирања у степену рашчлањености својих дијалеката. Руски (који се говори широм највеће земље на свијету) има заправо само два дијалекта а словеначки (чија територија у поређењу с руском изгледа као ситна тачка на глобусу), високо је рашчлањен на седам дијалекатских група и безмало четрдесет дијалеката. Ово су чиниоци који одређују распрострањање и дијалекатску рашчлањеност језика.

Прво, ПРИРОДА ТЕРЕНА има изузетно важну улогу. У равничарским подручјима, језици могу да се шире и мање су рашчлањени јер се говорници несметано крећу и комуницирају са другим говорницима сличних дијалеката истог језика, што води уједначавању језичких навика. У непроходним горама, говорници углавном остају на ограниченом географском подручју, што онда води вишег нивоа рашчлањености услед раздвојености говорника појединих дијалеката, гдје ће свака од тих група развијати своја посебна језичка обиљежја. ПРИВРЕДНИ РЕСУРСИ такође су важан фактор у ширењу и степену рашчлањености дијалеката и језика. Ако су ресурси изобилни, говорници ће остати на истом мјесту и у пос-

љедству бити више изоловани. Ако су ресурси ограничени, говорници ће се селити и долазити у контакт са другима, па ће распрострањеност бити већа а рашчлањеност мања. Исто је и са ПОЛИТИЧКИМ ПРИЛИКАМА – у мирнодопски временима говорници ће бити стационарни, у ратном времену, принудно ће се селити. Додатни фактор је постојање или непостојање ЦЕНТРАЛИЗОВАНИХ ОРГАНА ВЛАСТИ. Области под таквом влашћу која користи језик који се у тим областима говори биће мање рашчлањени јер ће поменута власт уједначавати језичке навике. Данас, услед глобализације и медијализације, неки од ових фактора не морају више бити на дјелу. Међутим, сви су свакако били присутни у вријеме формирања словенских језика и њихових дијалеката.

Сви ови фактори објашњавају поменуту диспропорцију у рашчлањености између руског и словеначког језика. Русија (управо њен европски дио, који је сржно подручје руског језика) углавном је равничарски, Словенија је највећим дијелом у горском крајолику. Руска државност и њена централна власт веома је стара, а словеначка је успостављена 1991. Ратови и потрага за ресурсима били су уобичајенији у Русији него у Словенији. Још један примјер дјеловања поменутих фактора пружа наш источнохерцеговачки дијалекат, чији су правци ширења, поново на основу класичног Ивићевог дјела, приказани у Додатку 2.5. Ширио се на сјевер и југ из привредних разлога (становништво се са оскудних динарских планина спуштало у плодније долине), а на запад услед политичких чинилаца (уступања пред отоманском војном силом).

Кад говоримо о ширењу индоевропских и словенских језика, јавља се изузетно важна а и даље неодгонетнута загонетка прадомовине, мјеста одакле је почело ширење и с њим фрагментација ових језичких породица. У протеклим деценијама предложене су разне претпоставке о ИНДОЕВРОПСКОЈ ПРАДОМОВИНИ (ПРАПОСТОЈ-

БИНИ), засноване на лексичком материјалу и археолошким подацима. Најприхваћенија је такозвана СТЕПСКА ПРЕТПОСТАВКА, која прадомовину смјешта у Понтску степу између ријека Дњепар и Урал на сјевер од Црног и Каспијског мора. Најпознатија алтернативна теорија о овоме је АНАДОЛИЈСКА ПРЕТПОСТАВКА, која држи да је распршивање Индоевропљана почело у Анадолији, дијелу данашње Турске (дакле, на југозападу од онога што тврди степска хипотеза). Додатак 2.6 показује гдје индоевропску прадомовину смјештају ове двије претпоставке.

Кад је у питању СЛОВЕНСКА ПРАДОМОВИНА (ПРАПОСТОЈБИНА) најчешће се прихвата такозвана СРЕДЊОДЊЕПАРСКА ПРЕТПОСТАВКА, која смјешта словенску прапостојбину у данашњу јужну Бјелорусију и сјеверну Украјину. Најпознатије алтернативне теорије смештају прапостојбину Словена између ријека Одре и Висле (у данашњој Пољској) – ово је ОДРАНСКО-ВИСЛАНСКА ПРЕТПОСТАВКА те у Панонију дуж Дунава (такозвана ДУНАВСКО-ПАНОНСКА ПРЕТПОСТАВКА). Додатак 2.7 показује мапу са областима гдје су сва три подручја у основи ових хипотеза назначена. Разлог зашто се о овим тврдњама говори да су претпоставке, вјешто је сажео Долуханов (2013:144): “Сумирајући доказе из писаних извора, језичке и физичке антропологије, треба поново нагласити да они сами за себе не нуде поуздану основу да се ријеша проблем словенског поријекла.”

Препоручена литература

Хок (Hock, 1986) даје преглед метода у историјском језиколошвом. Промјене у језику објашњава Биби (Bybee, 2015). Леман (Lehmann, 1967) је скупио избор битних текстова деветнаестовјекне индоевропске лингвистике. Кларксон (Clarkson, 2007) и Бикс (Bix, 2011) представљају солидне уводе у индоевропеистику. Шенкер (Schenker, 1995) истражује свијет Прасловена. Курта

(Curta 2001) нуди даље занимљиве увиде у свијет раних Словена. Долуханов (2013) пружа широк прегледа археолошких налаза о старим Словениама. Још један поглед у свијет Прасловена може се наћи код Барфорда (Barford, 2001). Дворник (Dvornik, 1956) даје увид у славистику средином 20. вијека. Гринберг и др. (Greenberg et al, 2020-) ће пружати све обухватнији увид у различита питања славистике, како се постепено буду додавали нови чланци у ову енциклопедију у настајању.

Поглавље треће: Звукови словенских језика као плес у ваздуху

Овдје ћемо се позабавити развојем звуковља у словенским језицима, звуковима који се говорницима других језика доимају углавном шуштаво. Кад чују Словене, многи говорници несловенских језика питаће их да ли говоре руски. Наравно, руски је најпознатији словенски језик који засјењује све остале. У типичном случају, поменути говорник несловенских језика занемариће све друге битне међусобне звуковне разлике словенских језика, а често присуство палатала учиниће да им сваки словенски језик који чују звучи као руски. У овом поглављу истраживаћемо како су звукови словенских језика постали толико различити од оних у другим индоевропским породицама. Након тога позабавићемо се и тиме како су се појавиле звуковне разлике међу појединим словенским језицима.

3.1 Од ваздушастих и ноншалантних Индоевропејаца до шушкавих и педантних Словена

Кад би ми неко ставио пиштољ на сљепоочницу и натјерао ме да твитујем о промјенама звуковних система између праиндоевропског (у даљем тексту ПИЕ) и прасловенског (ПСЛ), урадио бих то овако:

@dsipka систем се упростио, а смањио се удио вокала према консонантима, дистинкције код консонаната помјериле су се према предњем дијелу усне дупље а додата су ограничења за повезивање звукова у слоге.

Ово би било довољно да ми остане на рамену глава, али свакако није довршена прича о развоју звуковља. Промотрићемо стога ове развојне тенденције подробније.

Реконструисани ПИЕ звуковни систем обухватао је изузетно велики број вокала. Још је фасцинантнија била њихова разноврсност. Прво, ту је био троугао пет основних вокала, оних које и ми данас имамо: **a*, **o*, **e* се сматрају примарним, а **u* и **i* накнадно развијеним од редукованих дифтонга. Појам троугла односи се на положај језика, када је на дну усне дупље и не помјера се, изговарамо *a* (то је на доњем углу троугла), кад је у средини и напријед, изговарамо *e*, а кад је у средини и назад, изговарамо *o*. Кад је сасвим подигнут и назад изговарамо *u*, а кад га на истој висини помјеримо напријед, изговарамо *i*. Поменути вокалски троугао и сви остали вокали и консонанти реконструисани су (дакле, нема њиховог директног засвједочења), што је означено звјездицом испред њих (она значи да је звук реконструисан, да није засвједочен). Свих пет вокала могло је бити кратко или дуго (ови потоњи имају црту изнад себе).

Сљедећи елеменат ПИЕ вокалског система су редуковани вокали, као они помињани средњобосански у *Зенџа* и *полџа*, познати као ШВА ПРИМУМ (транскрибовано као **a₁*) and ШВА СЕКУНДУМ (транскрибовано као **a₂*). Како основни вокали, тако и шваови представљени су у Додатку 3.1.

Било је, онда, дифтонга за извоз. Сви су били затворени (несловни елеменат био је у задњем њиховом дијелу) и сви опадајући (затворенији дио је у њиховом задњем дијелу). У првом, слоготворном дијелу, био је један од примарних вокала (**a*, **o*, **e*), и сва три су могла бити дуга или кратка. Оно што је дифтонге међусобно разликовало јесте њихов други дио. Били су ту прво ВОКАЛСКИ ДИФТОНЗИ, који су имали **i* и **u* у другом дијелу. Тај други несло-

говни дио био је сличан звуковима *j* и *v*, а неслоговност је означавана овако: ^u и ^y. Ту су онда и НАЗАЛНИ ДИФТОНЗИ, са **m* и **n* у другом дијелу и на крају ЛИКВИДНИ ДИФТОНЗИ, са **r* и **l* у задњем дијелу. Сви они представљени су у Додатку 3.1.

Коначно, ту су ВОКАЛСКИ РЕЗОНАНТИ и НАЗАЛИ који су били слоготворни између консонаната или на почетку ријечи испред њих односно на крају ријечи иза њих. У међународном фонетском запису, ова слоготворност означаје се цртицом испод ових резонаната и назала: **r̥*, **l̥*, **m̥*, and **n̥* и у дугој варијанти **r̄*, **l̄*, **m̄*, and **n̄*. У већини словенских извора, поготово старијих, ово се означава кружићем умјесто цртицом, дакле: **r̥̊*, **l̥̊*, **m̥̊* и **n̥̊* те **r̄̊*, **l̄̊*, **m̄̊* и **n̄̊*. Побројани репертоар ПИЕ гласовља обухватао је 27 вокала, односно 54 ако дуге и кратке рачунамо засебно (сви су могли бити дуги и кратки).

Главна обиљежја ПИЕ консонантизма јесу велики број звукова изговорених у стражњем дијелу усне дупље (контактом леђа језика и меког непца) те велики број попутних особина код консонаната (посебно код **k* и **g*). Најраширеније додатно обиљежје била је АСПИРАЦИЈА. Многи консонанти имали су неаспирану верзију (нпр. **p*, **t*, **b*, **d*) и аспирану верзију, обиљежену натписаним ^h: **p^h*, **t^h*, **b^h*, **d^h*. Још је већи био репертоар додатних обиљежја код **k* и **g*. Уз аспирацију (**k^h*, **g^h*), могли су бити ПАЛАТАЛИЗОВАНИ (**k̚* и **g̚*) те ЛАБИАЛИЗОВАНИ: **kʷ* and **gʷ*. Систем консонаната представљен је у Додатку 3.1 Пуном линијом заокружено је оних 12 звукова који су се производили у стражњем дијелу усне дупље, а испрекиданом десет аспирираних консонаната. Пуном-испрекиданом линијом обиљежена је област преклапања задњих и аспирираних.

Тако је онда било 28 ПИЕ консонаната, са пропорцијом вокала према консонантима од 27:28, дакле 0,96. ПИЕ је по овоме био

екстремно вокалски језик (чак и ако дуге и кратке не рачунамо двапут него једном). У језикословству се наиме сваки језик изнад 0,3 узима за вокалски а испод те вриједности за консонантски. Треба рећи и да постоји теорија о такозваним ЛАРИНГАЛИМА, консонантима изговараним у гркљану и транскрибованим као **H₁*, **H₂*, **H₃* или пак **h₁*, **h₂*, **h₃*. Старији приручници славистике не наводе ове вриједности за ПИЕ систем. Њихово присуство чини систем мало мање, али и даље екстремно вокалским. Уколико постоји разлика између реконструкција у старијим славистичким изворима и новијих реконструкција са ларингалима, облик са ларингалима дат је овдје у загради.

ПИЕ је имао отворене и затворене слоге. Рецимо коријен **d_{yo}* (**d_{yo}H₁*), од кога имамо број *два*, био је отворен, завршавао се вокалом. У ријечи за *четири*, **k^uet̥er*, налазимо два затворена слога, први завршава консонантом *t* а други консонантом *r*.

Током вијекова распада индоевропске заједнице десиле су се сљедеће промјене које су преобликовале свесловенско гласовље, створивши специфичан словенски фонолошки профил. Као прво, број вокала и број њихових категорија драстично се смањило. Најизразитији је код Словена био процес МОНОФТОНГИЗАЦИЈЕ, у којем су се дифтонзи у коначници изговарали као једноставни вокали односно комбинације једноставних вокала. Види се то у коријену са значењем 'уво', који је у индоевропском реконструисан као **a^us* (**H₂a^us*), дакле, садржавао је дифтонг. Неке индоевропске породице сачувале су дифтонге, па латински има *auris*, а грчки *οὐς* (*ouc*). Протогермански је имао **auzon*, што је дало енглеско *ear*, опет са дифтонгом. Прасловенски је, опет, имао **uho*, дакле, ту је дифтонг замијењен једноставним вокалом. Ово се види и у низу других примјера, чак и кад словенске језике поредимо са најближим сродницима из балтијске групе, гдје су дифтонзи задржани:

прасловенско **rǫka* (без дифтонга) и литванско *rankà*, са дифтонгом *an* на истом мјесту у ријечи за руку илуструју ову разлику. Види се ово и у граматичким наставцима – множина мушког рода у словенским језицима гради се, између осталих и наставком **-i* (једноставан вокал) док на истом мјесту у литванском имамо дифтонг *-aĩ*.

Друго, Словени су почели да ВЕЗУЈУ КВАЛИТЕТ ЗА КВАНТИТЕТ. У праиндоевропском сваки вокал могао је бити дуг или кратак. Њихов даљи развој у прасловенском зависио је од тога да ли су кратки или дуги. Ако су били дуги, њихов прасловенски рефлекс био је друкчији него у ситуацији кад су били кратки, дакле, квантитет (дужина) је одређивао квалитет (то о којем се гласу напослијетку ради). Илустративна је у том смислу судбина индоевропских гласова **o* и **a*. Без обзира на то о којем се од та два праиндоевропска гласа ради, ако су били дуги, мијењали су се у **a* (које је могло бити само дуго), ако су били кратки, мијењали су се у **o* (које је било само кратко). Формула промјене је дакле: дуго (**ā*, **ō*) => дуго **ā*; кратко (**a*, **o*) => кратко **o*. Тако, ако упоредимо словенске ријечи са латинским (који чува првобитне вриједности ових двају вокала), у латинском је мајка *māter*, дакле са дугим *a*, а прасловенски има **mati*. Поклон је у латинском *dōnum*, са дугим *o*, а прасловенски од истог коријена има **dati*. Исто је и са кратким вокалима. Латински за око има *okulis* а прасловенски **oko*. На латинском ће ‘орем’ бити *aro* а у прасловенском **orǫ*. Исто везивање квалитета за квантитет десило се и код других вокала. Кад је глас **у* у питању, кратки се развило у ТВРДИ ПОЛУГЛАС, познат и као ТВРДИ ЈЕР (у ранијим временима и као ДЕБЕЛИ ЈЕР, ултракратко у, као у средњобосанском *дор^учак*), које се обиљежава као њ. Дуго се опет развило у ЈЕРИ, глас између *у* и *и* али са нешто нижим положајем језика, глас какав и данас имају Руси и Пољаци (тако онда латинско *tī*, одговара ПСЛ **t_у* ‘ти’ а латинско *nīrus*, ПСЛ **sn_иха*

‘снаја’). Дуго *и* остало је *и*, а кратко се развило у МЕКИ ЈЕР, у старијој терминологији и ТАНКИ ЈЕР (ултракратко *и*, као у средњобосанском *куп^uла*), које се биљежи као *ь*. Тако онда латинско *vīvus* одговара ПСЛ **živъ* а литванско *miḡlā* ПСЛ **mьḡla*. Напоследку, кратко *е* остаје *е*, а дуго *ē* развија се у ЈАТ, комплексан глас чију природу не познајемо до танчина, вјероватно је био негдје између *а* и *е* са претходном палатализацијом (као да изговарамо врло кратко *ј*). Јат се биљежи као *ѣ*. Латинско *fero* ‘носим’ одговара ПСЛ **berǫ* ‘берем’. С друге стране, ‘сјеме’ је у латинском *sēmen* а у ПСЛ **сѣмѣ*.

Треће, појавили су се квалитативно нови вокали, ПРЕДЊИ НАЗАЛ (глас *е* изговорен са истовременим пропуштањем ваздушне струје кроз нос и биљежен као **ѣ*) те СТРАЖЊИ НАЗАЛ (глас *о* изговорен са истовременим пропуштањем ваздушне струје кроз нос и биљежен као **ѡ*). Ту је квалитативно ново да ПИЕ није имао вокале са попатним особинама, као што је у ПСЛ нова назалност. Овај ПСЛ развој може се видјети у поређењу са литванским, који је сачувао секвенце од којих назали потичу. Број пет је тако у ПСЛ **pęty* (с назалом) а у литванском је *penki* (са секвенцом *en*). Слично томе ‘дувати’ је у ПСЛ **dęti* у ПСЛ, а у литванском је од истог коријена *dumti* ‘журити, кидати, итд’.

Сљедећи процес који је обликовао ПСЛ а онда и данашње словенске језике је ДИРЕКТНА ДЕАСПИРАЦИЈА. У ПИЕ консонантском систему, како рекосмо, аспирација је била широко распрострањена. Она се у словенским језицима изгубила директно, дакле рецимо и **b* и **b^h* изједначили су се тако што је ово друго прешло у оно прво, дакле смо је нестала аспирација. Ово разликује словенске од индоаријских језика, гдје се аспирација још чува. Види се то и кад се учи деванагари, писмо којим се служе неки индоаријски језици. Консонанти су распоређени у варгове, а варгови су низови

знакова за аспироване и неаспироване секвенце. Тако је, на примјер варг *ка* овакав: 𑀓 ка, 𑀘 кха, 𑀡 га, 𑀣 гха, 𑀤 на. Ево и неких примјера словенско-индоаријских разлика у ријечима. У ријечи за брата, санскрит је сачувао аспирацију у 𑀧𑀲 (*ḅhrātp*), док у ПСЛ имамо неаспировано **bratrъ*. Слично томе, за мед, санскрит им मधु (*mádhu*) а ПСЛ деаспировано **medъ*. Уопште узев, уз помјерање артикулације према предњем дијелу усне дупље, у развоју консонантизма присутна је директна линија очувања основне консонантске вриједности уз губљење попутних обиљежја. Ово особина одваја словенске од германских језика, гдје долази до промјена у друге консонанте по доста компликованим правилима Гримоваг закона, познатог као и Расков закон или као појава првих германских гласовних промјена. На примјер, у ријечи *под* ПСЛ је сачувао оригинално ПИЕ п (**podъ*), док се овај глас у германсим језицима развио у у *φ*, нпр. у енглеском *foot* или њемачком *Fuß* (обје означавају стопало, које, дабоме, крочи по поду). Слично је и са словенском рјечју *три*, гдје се чува првобитно ПИЕ *m*, а у енглеском имамо *th* (θ): *three*.

Ево нас, и на оном мјесту гдје треба да објаснимо зашто су словенски језици шушкови. Док су се у другим породицама (с изузетком балтијске) велари мјењали у нешто друго (и уз то се палатализација губила као попутно обиљежје), ПСЛ је имао низ промјена које су на различитим мјестима створиле палаталне гласове, који, ако су често сретани (као што у словенским језицима јесу), говорницима многих несловенских језика звуче као шуштање лишћа. Речене промјене обухватиле су не само појединачне консонанте већ и њихове скупине, што онда ствара низове палаталних звукова. Честоћа словенских палаталних звукова доста је висока у поређењу с многим другим језицима. Како сте и претпоставили, ове промјене које су словенске језике учиниле шуштавим зову се ПАЛАТАЛИЗАЦИЈЕ.

Постојале су, прво, три палатализације које су **k*, **g*, и **h*, кад би се ови нашли испред или иза предњих вокала, мијењали у палатале. Код ПРВЕ и ДРУГЕ ПАЛАТАЛИЗАЦИЈЕ ради се о такозваној РЕГРЕСИВНОЈ АСИМИЛАЦИЈИ, гдје се консонант изговорен у стра-жњем дијелу усне дупље пред вокалом изговореним у њеном предњем дијелу мијења у консонант изговорен у истом том дијелу (па се укида један покрет језика). Код ТРЕЋЕ ПАЛАТАЛИЗАЦИЈЕ, опет, ради се о ПРОГРЕСИВНОЈ АСИМИЛАЦИЈИ, гдје се стражњи консонант прилагођава предњем вокалу испред себе тако што се мијења у предњи консонант. Логика обију асимилација је језичка економија, да се укине покрет језика напријед-назад (у дискурсу вицева рекло би се да су Црногорцима асимилације најдраже промјене). Логика је, дакле, јасна, а питање за милион долара јесте зашто се та логика језичке економије активирала само у неким ситуацијама и само у одређеном временском периоду (данас, рецимо кажемо: *керозин*, *кер*, *кендо*, итд, не мијењајући *к* у *ч* у овим позајмљеницама, како би језичка економија налагала). Називи прогресивна и регресивна асимилација мотивисани су тиме какав је смијер утицаја (од каснијег у говорном низу према ранијем – то је регресивна асимилација или од ранијег према каснијем – то је онда прогресивна асимилација).

Прва и друга палатализација назване су по временском слиједу. Како и приличи, прво се десила прва, па онда друга. И не само то, те двије палатализације временски су раздвојене процесом монофтонгизације, поменутих у дијелу о вокалима. Ту сад долазимо до релативне хронологије, о којој је било ријечи у Поглављу другом. Ево како је на основу материјала данашњих словенских језика успостављена релативна хронологија прве палатализације, монофтонгизације и друге палатализације (разумије се и на основу оних сазнања до којих су деценијама долазиле различите генерације језикословаца). Наш *вук*, мада се не ради о вукодлаку, у множини

може да се прометне у *вуци*, а кад хоћемо да га дозовемо, прометнуће се у *вуче*. Реконструисани облици у језику деди и прадеди дате су у табели 3.1.

	ПИЕ	ПСЛ	Српски
Једнина	* <i>ʷlkʷos</i>	* <i>vʌlkʷ</i>	<i>вук</i>
Множина	* <i>ʷlkʷoʲ</i>	* <i>vʌlcʲi</i>	<i>вуци</i>
Дозивање	* <i>ʷlkʷe</i>	* <i>vʌlčʲe</i>	<i>вуче</i>

Табела 3.1 Из које шуме долази вук

У овом конкретном случају на дјелу су била три процеса у временском кретању од ПИЕ до ПСЛ: а. прва палатализација која је мијењала **k* у **čʲ* (апостроф значи да је ч било мало мекше, да је ишло према *h*), б. монофтонгизација која је промијенила дифтонг **oʲ* у **i*, в. друга палатализација која мијења **k* у **cʲ* (опет мало мекше, што је обиљежено апострофом). Једини начин да се објасни редослијед ових трију процеса и добије резултат какав данас имамо иде овако. Прво се десила прва палатализација која је промијенила **ʷlkʷe* у **vʌlčʲe*. Ништа се није десило са **ʷlkʷoʲ* будући да је иза овога **k* био дифтонг који је почињао задњим вокалом (дакле није било услова за палатализацију). Онда је наступила монофтонгизација и делабијализација овога **k*, па се **ʷlkʷoʲ* промијенило у **ʷlki*. Сад, кад је иза **k* био предњи вокал, добили смо облик **vʌlcʲi* усљед друге палатализације. Дакле, оно што данас имамо, условљено је релативном хронологијом ова три процеса. Док се прва палатализација дешавала испред свих предњих вокала, друга се дешавала само испред **i* и јата (**ѣ*) који потичу од дифтонга **oʲ* и **aʲ*.

Трећа палатализација дешавала се када су се **k*, **g* и **h* нашли након (а не испред, како је у случају прве и друге) предњих вокала **ʌ*, **i*, и **e* а иза њих нису били **ʌ* или **у* (писмом староставним: *ы*). Њени резултати били су идентични са другом палатализацијом.

На примјер, у ријечи за стазу **st̥ga* се мијењало у **st̥dz'a*. Да је на том мјесту било *z*, знамо из старовисокоњемачком, гдје је *steg* значило ‘мост, стаза’.

Постојали су и процеси умекшавања свих других консонаната. Ти су нам из школских клупа познати као ЈОТОВАЊА (од грчког имена *jota* за глас *j*). Ту се умекшавало: **k*, **g*, **h*, **t*, **d*, **s*, **z*, **r*, **l*, **n*, **m*, **p*, **b*, и **v*. Умекшавање се дешавало испред гласа **j*, које је било дио наставка. У мањем броју случајева, умекшавање се вршило када би се и нашло испред (ово је такозвано прогресивно јотовање). Рецимо, у нашој ријечи *кућа*, имамо уграђен *кут* (угао) – кућа је ћошкаста. Тако онда *кут* и наставак **-ja*, дају *кућа*. Ово је регресивно јотовање, тако је било у већин случајева. У облику доћи, имамо, опет, поменуто прогресивно јотовање по формули: **do-* + **jti* > *doћи*.

И палатализације и јотовања обухватили су и групе консонаната. На примјер, **sk* и **zg* мијењали су се у **š'č'* у **ž'dž'* (овдје, поново, апостроф значи додатно умекшање). Види се ово у ријечима за пиштаљку и квасац **piš'č'el* и **drož'dž'e*. Додатни примјери палатализација и јотовања, како појединих консонаната, тако и гласова, дати су у Додатку 3.3.

Сви поменути процеси довели су до стања ПСЛ фонолошког система, како је представљено у додацима 3.4 и 3.5 (с мноштвом палатала који и данас словенске језике чине шуштавим). ПСЛ је и даље био језик вокалског типа, али је однос вокала и консонаната драстично опао у односу на ПИЕ, десет вокала према 26 консонаната, дакле 0,54, скоро упола мање језик вокалског типа. Кад је ријеч о фонологији, једно питање заокупљало је пажњу генерација историчара словенских језика током више од једног столећа. Ради се о вриједности гласа ЈАТ (*ћ). Овај глас није сачуван ни у једном од словенских језика (било је тврдњи да је сачуван у једном дијалекту) а рефлeksi су веома разнородни, чак и унутар истог језика,

нпр. код нас: *е, и, је, ије*, итд. Такво стање било је основ за најразличитије реконструкције начина на који се тај глас изговарао. Најприхваћенија је теорија да се јат изговарало као веома отворено *е* (нешто између *е* и *а*) са претходном палатализацијом (оваква реконструкција чини разноврсност рефлекса, поготово оних од више елемента као *је* и *ије*, најлогичнијим).

Е, сад се можемо вратити твиту са почетка овог одјелка. Из свега представљеног треба да је јасно да су основне линије развоја од ПИЕ према ПСЛ поједностављивање (мање јединица и мање типова тих јединица) и олакшање изговора путем палатализација (стварају се секвенце предњих консонаната и предњих вокала). Све је ово логично да не можемо да се не запитамо зашто још у вријеме праиндоевропске заједнице није дошло до ових промјена, а онда и зашто су неке друге језичке породице задржале дифтонге, аспирације, итд. Ово је питање за милијарду долара које још чека на своје језичке археологе. Како идемо од прасловенске језичке заједнице према данашњим словенским језицима, процеси нису били онако турбулентни као претходно описани. У наредном одјелку говорићемо о процесима који су обликовали фонологије појединих словенских језика.

3.2 Словенски фонолошки разводи

Серијски разводи прасловенског фонолошког брака били су, уопштено узев, веома помирљиви. Много је тога остало исто. Од онога што се мијењало, доста тога мијењало се на исти или сличан начин у свим словенским језицима или њиховој већини. Ту су онда и оне промјене које су удаљиле три групе словенских језика једну од друге. Старословенски је посебан јер су, уз неке мање изузетке, у њему углавном сачуване прасловенске фонолошке вриједности.

Систем вокала упроштен је у смислу броја и типа јединица. Помињано јат нестало је свуда, а полугласници, јери, вокалски резонанти (вокалско *р* и *л*), те назвали елиминисани су из већине данашњих словенских језика. У неким језицима, какви су словеначки и лужичкосрпски, десио се и обрнут процес развијања додатних вриједности, широког и уског *о* и *е*. Промјене код консонаната углавном су квантитативног типа. Сви словенски језици задржали су бројне дистинкције код палаталних сугласника, али њихове конфигурације су веома различите, о чему ћемо у одјељку 3.3. Основна линија развоја у слоговној организацији било је напуштање принципа отвореног слога. За разлику од ПСЛ, данашњи словенски језици могу имати и отворене и затворене слоге. Тако је, на примјер у руској ријечи *заум* (познатој из футуристичке поезије), гдје је први слог: *за* отворен, а други: *ум* затворен. Ово је примјер језичког циклуса поменутог у Поглављу другом. Почетна тачка је ПИЕ са отвореним и затвореним слоговима, развој иде преко ПСЛ са искључиво отвореним слоговима да би дошао до словенских језика, враћајући се на онај исти принцип какав је владао у ПИЕ, наиме да слогови могу бити и отворени и затворени.

Сада ћемо се окренути трима великим промјенама које су обликовале фонологију данашњих словенских језика: ГУБЉЕЊУ и ВОКАЛИЗАЦИЈИ ЈЕРОВА, МЕТАТЕЗИ (ПРЕМЕТАЊУ) ЛИКВИДА И ПЛЕОФОНИЈИ (ПУНОГЛАСЈУ), те даљем развоју ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА. Битно је код ова три процеса да они показују принципе промјене у историјској лингвистици: то да је мјесто на коме се глас налази битно, то да је битан поредак гласова, те да је битно колико су дистинкције код одређених гласова прецизне. Говорници словенских језика разликују се и у развоју неких других особина, а поготово у акценатским системима. О свему томе биће говора у одјељку 3.3.

У данашњим словенским језицима, ПСЛ полугласници (полувокали, јерови) или су се губили или су се претварали у пуни вокал.

Кад се дешавало оно прво, а кад ово друго, зависило је од њиховог мјеста у ријечи. Правило које одређује у шта ће се полугласници прометнути познато је као ХАВЛИКОВО ПРАВИЛО (по Антонину Хавлику, који га је формулисао давне 1889. године). Правило каже да је кључно да ли је полугласник био у СЛАБОМ ПОЛОЖАЈУ, гдје се онда изгубио или пак у ЈАКОМ ПОЛОЖАЈУ, гдје се, уз неке мање изузетке, прометнуо у пуни вокал. Јаки положај (Ј) био је онај гдје је у слогу иза полугласника био други полугласник. Сви остали положаји су слаби (С). Ово је опримјерено у Табели 3.2, гдје је мјесто на коме се полугласник изгубио означено нулом, а нови пуни вокал дат је масним кројем.

<i>ПСЛ</i>	<i>руски</i>	<i>пољски</i>	<i>српски</i>
Ј С ↓ ↓ *сѣпѣ	сонØ	senØ	санØ
С ↓ *сѣпа	сØна	sØna	сØна

Табела 3.2 Слаби и јаки јерови

Различита вокализација јерова један је од процеса који су учинили словенске језике различитим. Забиљежени су сљедећи путеви развоја. Постоје прво језици какви су бугарски и словеначки, који имају јер у својим системима (централни, дакле ни предњи ни задњи). Тако је у бугарском ‘сан’: сѣн (од ПСЛ *сѣпѣ). Ни код Бугара ни код Словенаца нису сви јаки полугласници остали полугласници, нпр. ‘дан’ је у бугарском ден (од ПСЛ *дѣпѣ), а не дѣн. Друго, постоје језици, какав је наш, гдје су се и предњи и задњи полугласник развили у исти глас, код нас а, нпр: сан (<*сѣпѣ), дан (<*дѣпѣ). Треће, у западнословенским језицима полугласи су се спојили у исти пуни вокал, али је у случају меког полугласа испред тог вокала дошло до палатализације претходног консонанта. Нпр.

у пољском имамо: *sen* (<*sъnъ), и *dzień* (<*dъnъ) – *dzi* се чита као *ђ* (што је палатализована верзија гласа *ð*, ту је полуглас био мек). Коначно, у источнословенским језицима и македонском, меки полугласник прелази у меки пуни вокал а тврди полугласник у тврди пуни вокал. Тако је у руском: *сон* (<*sъnъ), *день* (<*dъnъ). Из вокализације јерова могу се видјети двије ствари – мјесто је било битно (испред полугласника или пуног вокала), те: само губљење било је могуће јер је напуштен принцип отворених слогова. Друго, развој јерова у словенским језицима показује различитост и у томе да ли јерови нестају (што је централна тенденција) или остају у траговима и у томе да ли рефлекси чувају разлику међу меким и тврдим јером или се разлика међу њима у рефлексу не види.

ПРЕМЕТАЊЕ ЛИКВИДА И ПУНОГЛАСЈЕ, још један битан процес у серијским словенским разводима, захватало је ПИЕ секвенце **or*, **ol*, **er*, **el* између два сугласника (и то се традиционално представља као **TorT*, **ToIT*, **TerT*, **TeIT*, гдје велико *T* представља било који консонант, или на почетку ријечи испред сугласника (у поменутој нотацији **orT*, **olT*, **erT*, **elT*). На примјер, **gordъ* ‘ограђен простор’ био би примјер секвенце **TorT*, а **ordlo* ‘рало’ примјер секвенце **orT*. Проблем с овим секвенцама био је у томе да су садржавале затворене слогове, а у ПСЛ периоду владао је закон отворених слогова. На примјер у ријечи **melko*: први слог је затворен: **mel-ko*. Теоријски, постоје два могућа начина да се ове секвенце подведу под закон отворених слогова. Први начин заснива се на преметању ликвида (дакле, гласова *p* и *l* из поменутих секвенци), па **mel-ko* постаје **mle-ko* па су оба слога отворена. Ово се зове ПРЕМЕТАЊЕ ЛИКВИДА (МЕТАТЕЗА ЛИКВИДА) и то се у основи десило на словенском западу и југу. Друга могућност подвођења ових секвенци под закон отвореног слога је додавање вокала иза њих, онда **mel-ko* постаје **me-le-ko* (три отворена слога, а сама ријеч се касније мијења у *молоко*, рецимо у руском). Ово се

на словенском истоку десило између два консонанта (не и на почетку ријечи) а процес се зове ПУНОГЛАСЈЕ (илили класично-учевно: ПЛЕОФОНИЈА). Словенски језици испољавају још неке разлике у процесу мијењања секвенци са ликвидима, у неким се премећање комбинује са дужењем, а у неким не. На примјер, речени **gordъ* ‘ограђен простор’ код нас има облик гдје се о издужило у а, па имамо: *град*. У пољском, опет *gród* ‘замак’ нема поменуто дужење. Детаљи ових разлика биће представљени у одјелку 3.3. Премећање ликвида и пуногласје показују значај слоговне организације за промјене у словенској фонологији.

Конечно, полазећи од резултата помињаних ПСЛ УМЕКШАВАЊА, данашњи словенски језици развили су различите дистинкције код консонаната. Идући, на примјер, од ПСЛ ријечи **svĕt’a* ‘свијећа’ и **med’a* ‘међа’ (апостроф иза *t* и *d* показује да су били пирот’ански умекшани), словенски језици развили су сљедеће вриједности. Код нас имамо *свећа/свијећа* и *међа*, дакле, ово *h* је нешто различито од *č* као резултата прве палатализације и неких јотовања. У словеначком, кајкавском и чакавском, елиминсана је разлика између *č* и *ć*, па у словеначком имамо *sveča* и *meja*. Македонски изговор је помјерен према палатализованим веларима *k* и *g* па имамо *свека* и *мега*. Бугарски и старословенски имају секвенце на тим мјестима, нпр. *свеишта* и *межда* (нешто од овога ушло је преко црквенословенског и код нас, рецимо *опити* према *опћи*). У источнословенским језицима, *ч* и *ж* изговарају се мекше, али је и тамо, као у словеначком, изједначен резултат ПСЛ прве палатализације са резултатом овог процеса – имамо *свеча* (које звучи као *ч* у *чистый*, а које потиче од *к* из прве палатализације) и *межа* (које звучи баш као *ж* у *жолтый*, које потиче од *г* из прве палатализације). Конечно, западословенски језици депалатализовали су ове консонанте, па тако у пољском имамо *świeca* и *miedza* (обоје се

изговара на зубима а не на непцу). Додатак 3.3. показује развој палатализованих консонанта. Оно што се види је да су говорници различитих словенских језика развили мање или више прецизне дистинкције у неким дијеловима усне дупље.

Сви ови и многи други процеси обликовали су фонолошке системе словенских језика. Уза све помињане разлике, постоји висок ниво породичне сличности међу словенским језицима. Имамо, дакле, јединство у разликама. Баш о томе ћемо у следећем одјелку.

3.3 Који су Словени најшушковији?

Улоге најразличитијих мрачних руских ликова у холивудској фабрици забаве утјеловљује посљедњих пар деценија нико други до Раде Шербедија (или *Rade Sherbedgia*, како га по шпицама често потписују). Говорници руског одмах ће препознати да његов страни изговор у енглеском није руски (чак и да га не чују како натуца руски). И заиста, речени глумац није Рус, ни изворни говорник руског, него, свиђало му се то или не, Србин и говорник српскохрватског језика. Његов страни изговор енглеског знатно се разликује од оног који бисмо нашли код тврдых руских момака са асфалта. Ако узмемо енглеску реченицу полиција лаже: *police lies* (нешто што би осумњичени руски мафијаш могао да каже и у стварном животу, не само у холивудској измишљотини), *Sherbedgia* би ово изговорио као *полис лајз* док би Руси рекли *на-љис лајс*. Ради се о томе да руски не разликује дуге и кратке вокале, а та разлика постоји у нашем језику (црта изнад *и* означава дужину). Руски има такозвану позициону палатализацију, која ће узроковати да се овдје *л* изговара као *љ*. Овога код нас нема. Коначно, руски има такозвано завршно обезвучавање (сваки звучни сугласник на крају ријечи звучи као беззвучни, што овдје *з* мијења

у с), чега код нас нема. Уза све ове разлике, за говорнике енглеског језика све док неко нема разлику у изговору ријечи *bed* и *bad* или *color* и *collar* (дакле не показује разлике међу вокалима које постоје у енглеском а нема их у словенским језицима), изговара *r* вибрирајући језиком умјесто превлачењем преко алвеола, итд. све остало нема везе. Словени су им сви исти. Они други су увијек сви исти.

Ово словенско звуковно јединство, разумије се, холивудски је стереотип, један од многих. Овдје ћемо га суочити с реалношћу. Међутим, прво треба рећи да постоје и међусловенски стереотипи. Говорници словенских језика имаће одређене предоцбе о звуку других словенских језика. Тако ће Пољацима чешки и словачки бити смијешни јер имају дужине, којих нема у пољском. Словеначки и наш језик Пољацима личе на пјевање јер имају мелодијски тон, који у пољском не постоји. Словеначки неким нашим говорницима звучи као звона и прапорци јер има слободно мјесто акцента, те отворене и затворене вокале. О стереотипима о македонском и бугарском не треба ни говорити.

Доста стереотипа, упутимо се у стварност. Прва битна међусловенска звуковна разлика је у типу акценатског система и мјесту акцента. У источнословенским, источним јужнословенским и неким западнословенским језицима, акценатски систем је експираторан (динамичан). Основа тог система је да су неки слогови јачи (то су наглашени слогови, а неки слабији, то су сви други, дакле ненаглашени слогови). Сви слогови, наглашени и ненаглашени, исте су дужине и истог тона. Руски је у овом смислу илустративан. Динамички акценат толико је јак, да се неки вокали у ненаглашеном положају изговарају у другачијем, редукованом облику. Тако у ријечи за млијеко, *молоко*, имамо три слова *о*, али се само посљедње, које је и наглашено, чита као *о*. Оно друго је у првом степену редукције, па се чита као *а*, а прво *о* је додатно редуковано,

па се изговара као они средњобосански полупрогутани вокали, дакле изговор је *маллако*, а масни слог означава мјесто акцента. Ту су онда чешки и словачки који разликују дуге и кратке вокале. Тако је авион *letadlo* (са кратким е, које се не обиљежава у писму, дакле, то је подразумијевана вриједност) али летјети је *létat* (са дугим е, обиљеженим знаком акута: *é*). Коначно, словеначки и наш језик имају и мелодију (односно тон). На примјер, пристаниште је *лука* са дугим узлазним тоном, који звучи као авион који полијеће без проблема, а мушко име је *Лука* са дугосилазним тоном, као авион који узлијеће, а нода пада. Сами знакови за ове тонове и показују њихов карактер: *лу́ка* (дуго узлазни), *Лу́ка* (дуго силазни, који расте, па онда пада). Наредна разлика је у мјесту акцента. Постоје језици какви су руски, словеначки и бугарски, гдје акценат може бити на било којем слогу, дакле, мјесто му није ни на који начин ограничено. На супротној страни су они словенски језици гдје је акценат везан за један слог: први у ријечи (учевно говорећи, иницијални) у чешком, словачком и лужичкосрпским језицима, претпосљедњи (учевно: пенултимативни) у пољском и претпредзадњи (учевно: антепенултимативни) у македонском. Негдје између је наш језик, гдје је мјесто акцената ограничено слободно (силазни акценти увијек су на првом слогу, а задњи је слог, по правилу, ненаглашен). И код језика са фиксираним мјестом акцента и код оних са ограничено слободним, јављају се изузеци, понајвише код страних ријечи.

Сљедећа видљива звуковна разлика међу словенским језицима јесте ниво толерантности који говорници испољавају према скупинама консонаната. Ту су западнословенски језици толерантнији од својих источних и јужних сродника. Једна од систематских разлика је очување група *dl* и *tl*. Тако је у пољском *радо* *radło*, а *плеа* је *plotła*. Пољски је нарочито толерантан у овом погледу, *пчела* је рецимо *pszczoła*. Позната је и пољска брзалица: *W Szczebrze-*

szynie chrząszcz brzmi w trzcinie (‘у Шчебжешину буба бруји у трсци’). Овдје је наш језик на супротном крају скале од пољског, а далеко је и од руског (што нам теже пада) – између осталог, ми елиминишемо удвојене сугласнике (учевно: ГЕМИНАТЕ). На примјер, *рањени* је *ranę* у пољском а *рани* је *ранний* у руском.

Наредна разлика односи се на то како мјесто у звуковном низу утиче на звукове словенских језика. Већина словенских језика има такозвано ЗАВРШНО ОБЕЗВУЧАВАЊЕ, гдје се на крају ријечи безвучни сугласници (нпр. *б, д, з*) претварају у своје звучне парњаке (нпр. *п, т, к, с*) Тако онда руске ријечи *серб* ‘Србин’ и *сери* ‘срп’ звуче идентично, обје се изговарају као [с’ерп]. У овоме су наш и украјински језик ријетки изузеци без завршног обезвучавања. Како се види у претходном примјеру, ово *с* је палатализовано испред предњег *е* (на шта указује апостроф). За разлику од тога, *самбо*, назив руске борилачке вјештине има непалатализовано *с*, јер се налази испред неутралног вокала *а*. Овај умекшани изговор испред предњих вокала назива се ПОЗИЦИОНОМ ПАЛАТАЛИЗАЦИЈОМ. И овдје је наш језик различит од руског: глас *с* у *сит*, *сет* и *сам* звучи једнако, неумекшано. Неке од позиционих промјена дешавају се на почетку ријечи. Тако је почетна секвенца *је-* у руском прешла у *о-*, па према нашем *језеро*, *јелен* и *један* и пољском *jezioro*, *jelen* и *jeden* имамо *озеро*, *олень* и *один*.

Коначно, резултати палатализација и јотовања, представљени у Додатку 3.3, учинили су системе палаталних консонаната у словенским језицима различитим. Узмимо највеће језике западне, јужне и источне групе. Пољски разликује тврдо и меко *ш* и *ж* (тврдо *ш* пише се као *sz*, а меко као *ś* или *si*; тврдо *ж* пише се као *ż* или *rz*, а меко као *ź* или *zi*, а онда и *ч* (*cz*) према *ћ* (*ć* или *ci*) те *џ* (*dź*) према *ђ* (*dž* или *dzi*). Ове потоње двије дистинкције (*ч:ћ*, *џ:ђ*) постоје и код нас, али у стандардном језику немамо меко *ш* и *ж*. Руски опет има само *ш*, *ж* и *ч*, а *дж* је изузетно ријетко, налазимо

га у покојој страниј ријечи, нпр. *джазз* (џез). Руски зато има читав низ опозиција као резултат позиционе палатализације, сваки консонант може бити позиционо умекшан. Различит развој палаталних сугласника види се и код ПСЛ меког **r'*. Оно се чува у руском, гдје се *море* чита као [мор'е]. У чешком, оно еволуира у глас сливен од *р* и *ж*: *моџе*. У пољском је процес отишао и корак даље, па се меко *р* замијенило у *ж*. Пољско писмо показује поријекло тог *ж* од меког *р*. Оно се наиме пише као *rz* а оно које је од ПСЛ гласа *ж* пише се као *ż*. Тако *море* и *може* звуче потпуно исто али се друкчије пишу. Море је *morze* а може је *może*.

Разлике у звуковним системима између стандардне варијанте нашег, пољског и руског језика навеле су америчку обавјештајну агенцију НСА да анализира језик маршала Тита и закључи да није био Југословен, него Рус или Пољак. Овај погрешан закључак занемарио је чињеницу да се његов родни кајкавски говор битно разликовао од стандардног српскохрватског.

Да се вратимо на лажног холивудског Руса именом Rade Sherbedgia. Он у свом изговору неће имати многе особине које би имао аутентични тврди руски момак са асфалта: позициону палатализацију, завршно обезвучење, редукције ненаглашених вокала, да поменемо само оне главне. Опет, на неком другом нивоу, сви словенски језици звуче као шуштање лишћа, зато што имају велики број палаталних консонаната. Говорници словенских језика примијетиће да је лишће до кољена у пољском, до глежња у нашем језику, а да тек покрива земљу у руском. За говорнике других језика све је то шуштање лишћа.

Препоручена литература

Карлтон (Carlton, 1991) даје увид у развој фонолошких система словенских језика. Преглед развоја може се наћи и у Таузенд и Јанда (Towsand and Janda, 1996). Леман (Lehmann, 1952) разматра

индоевропску фонологију. Развој фонологије појединих словенских језика може се наћи код Комрија и Корбета (Comrie and Corbett, 1993) те Сасекса и Каберлија (Sussex and Cubberly, 2006). Анализа Титове фонологије коју је сачинила америчка обавјештајна агенција НСА може се наћи овдје: https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-spectrum/is_yugoslav.pdf (приступљено 11. априла, 2021.).

Поглавље четврто: Облици словенских ријечи – савијање и угибање

У овом поглављу бавимо се тиме како Словени савијају крајеве својих ријечи да покажу ко шта коме ради у реченици. Прво ћемо о роду, који је изразита карактеристика словенских језика битно различита од онога што налазимо у другим индоевропским и неиндоевропским језицима. Баш тај граматички род основа је савијања крајева именских ријечи (нпр. *добра кућа* савија се друкчије од *добар аутомобил*). Даље ћемо о очувању, промјени намјене и губљењу граматичких категорија. У словенским језицима неке категорије изгубљене су готово свуда (нпр. двојина која се користила за двије особе или ствари, за разлику од множине, која је била у употреби за три и више). Неке су се, опет, изгубиле у само покојем словенском језику (нпр. савијање именских ријечи у македонском и бугарском). Поједине су пак категорије добиле другу улогу (такви су глаголски начини евиденцијалности у македонском и бугарском). Причу о савијању завршићемо “малим ријечима”, какве су замјенице (нпр. *ја, он, итд.*) и помоћни глаголи (нпр. *је у Она је радила*). Говорићемо прије свега о правилима њиховог редослиједа у реченици.

4.1 Род је помози Бог

Они који уче њемачки сигурно знају паклене муке да се одреди род именица, а тиме и добрим дијелом начин како им се чланови мијењају (ово је њемачки еквивалент савијања наставака именица код нас). Уз неке мање изузетке, нпр. да су оне које се завршавају на *-ung, -heit, -keit* женског рода, да оне изведене од глагола а истог облика као глагол имају средњи род, итд, правила заправо нема. Одређивање рода је чиста лутрија, па род треба запамтити с именицом. Они, опет, који су учили енглески, ту су били на коњу: род

је заправо пол – мушко је он, женско она, а све остало оно (уз неке мање изузетке да, рецимо брод или држава може бити женског рода). Они који уче словенске језике скоро па да су на коњу (рецимо да су на мули или магарцу). Ако гледају именицу одостраг, у већини случајева биће у стању да одреде род. Ако именица завршава на *-а*, онда је женског рода, таква је руска *водка*. Оно што завршава на консонант мушког је рода, такав је *кефир*, да наставимо са знаменитостима са простора Руске Империје. Оно што завршава на *-о* или *-е* средњег је рода, такве су руска борилачка вјештина *самбо* и *горе* ‘жалост’ (рецимо онога на кога се примијени *самбо*). Постоје, наравно, изузеци, али словенски род у великој је мјери предвидив, за разлику од германског рода.

Почетна тачка био је ПИЕ систем три РОДА, како и сада имамо, али и три БРОЈА и осам ПАДЕЖА (по један више од онога што имамо данас). Уз ЈЕДНИНУ и МНОЖИНУ и ПИЕ и ПСЛ имали су и ДВОЛИНУ (учевније: ДУАЛ), број који се користио за двије датости (нпр. двије руке). Двојина се сачувала у малом броју словенских језика, тако је у словеначком рука *roka*, двије руке (дакле двојина) *roki*, а три и више руку су *roke*.

Од падежа, ПИЕ је имао оне као и ми данас и још један. Били су то НОМИНАТИВ, дословно падеж имена, падеж за именовање, са најизразитијом улогом да означава субјект реченице. Ту је онда и АКУЗАТИВ, дословно падеж оптуживања, са најизразитијом улогом означавања објекта, уз субјект другог најбитнијег актанта у реченици. Онда је ту и ГЕНИТИВ, дословно падеж рођења, прије свега падеж односа, да нешто припада нечему, да је дио нечега, итд. Словенски генитив појео је ПИЕ АБЛАТИВ, дословно падеж одвајања. Рецимо кад кажемо да смо из Београда или од Добоја. У другим индоевропским језицима аблатив се очувао, рецимо у латинском, гдје је додатно појео локатив. Ту је, онда, ДАТИВ, дословно падеж давања, од латинског глагола *dō* ‘дајем’, са најизразитијом улогом

означавања индиректног објекта, нпр. примаоца кад кажемо *Марко даје књигу Петру* овај посљедњи је прималац у дативу. Имамо и ВОКАТИВ, дословно падеж гласања, са најизразитијом улогом дозирања. Онда иде ЛОКАТИВ, падеж локације. У руској традицији зову га дословно ‘приједложни’ (*предложный*) јер увијек иде са приједлогом. Онда имамо и ИНСТРУМЕНТАЛ, дословно падеж оруђа, који уз оруђе једнако често означава и друштво. У граматичким табелама, поредак падежа је: Н(оминатив), Г(енитив), Д(атив), А(кузатив), В(окатив), И(нструментал), Л(окатив). У неким словенским традицијама инструментал долази након локатива. У ПИЕ табелама поредак је нешто друкчији Н, В, Ак, И, Д, Аб, Г, Л.

Сљедећа пољска (а и наша) реченица илуструје употребу падежа:

Piotrze (В), Marek (Н) serwuje filiżankę (А) kawę (Г) z mlekiem (И) Marii (Д) w barze (Л).

Петре (В), Мако (Н) служи шољу (А) кафе (Г) са млијеком (И) Марији (Д) у бару (Л).

Изузевши номинатив, падеж именовања, наставци свих других именица су изувијани (дакле, један наставак замијенио је други, као што је рецимо *-о* у *млијеко* замијењено је наставком *-ом*). У инструменталу и локативу додатно је ту и приједлог који заједно са наставком сигнализује о којем се падежу ради. Не увијају се само наставци именица, него и њихови модификатори. Кад би Марко служио велику шољу, онда би то било *dużą filiżankę* (женски род, једнина, акузатив). Када би служио више шоља, то би било: *duże filiżanki* (женски род, множина, акузатив). Када би служио велики врч, онда би био: *duży kubek* (мушки род, једнина, акузатив) а велики врчеви били би *duże kubki* (мушки род, множина, акузатив).

Кад погледамо неизувијане језике, рецимо, енглески, исте се улоге биљеже али на други начин. Вокатив се биљежи интонацијом

или додавањем ријечи *hej*, номинатив тиме што стоји испред глагола, акузатив тиме што стоји иза глагола, генитив приједлогом *of*, датив приједлогом *to*, инструментал приједлогом *with*, а локатив приједлогом *in*. То, онда, иде овако:

Hey Peter (V), Mark (N) is serving a cup(A) of coffee (G) with milk (I) to Maria (D) in the bar (L).

Петре (В), Мако (Н) служи шољу (А) кафе (Г) са млијеком (И) Марији (Д) у бару (Л).

Идући од ПИЕ преко ПСЛ према данашњим словенским језицима, начин на који су се крајеви ријечи увијали (или да кажемо учевно: флексијски параметри) у основи су поједностављени: дуал (двојина) се у великој већини језика изгубио, а смањен је и број флексијских категорија и флексијских облика. У неким језицима поједностављење је било драстично. Тако су македонски и бугарски напустили увијање именских ријечи и прешли на исказивање односа у реченици приједлозима (учевно говорећи: са синтетичког маркирања падежа прешли су на аналитичко, како је, рецимо и у енглеском). У ИМЕНСКОЈ ФЛЕКСИЈИ, која се учевно назива и ДЕКЛИНАЦИЈОМ, најважнији процес био је поравнавање флексијских типова са родом. Идући од ПИЕ према ПСЛ, развој је углавном посљедица различитих фонолошких промјена. За разлику од фонологије, гдје се већина промјена одиграла када су Словени напустили праиндоевропску домовину, у флексији се доста далекосежних промјена десило идући од прасловенског према данашњим словенским језицима. Управо те промјене онима који уче словенске језике дају предност у односу на оне који уче њемачки – у словенским језицима, род у великој мјери одређује промјене, а род је углавном чисто механичко обиљежје, наиме то на шта се именица завршава.

Постоје различите теорије о томе како је изгледао систем индо-европске именичке флексије. Једна од претпоставки је да су у одређеним лексичким пољима постојале КЛАСЕ онако како то данас налазимо у породици банту распрострањеној широм подсахарске Африке (класе подразумијевају да промјена зависи од тога шта именица значи). На примјер, родбински називи имали су наставак **-ter* и слично су се мијењали. Овај наставак видимо у данашњим енглеским називима: *father* ‘отац’, *mother* ‘матер’ (овдје се и код нас тај наставак задржао), *brother* ‘брат’, and *sister* ‘сестра’. Млада бића завршавала су се на **-ent*, што се и данас види у словенским језицима, само што је *t* испало а *en* се претворило у назал, рецимо у пољском: *dziecię* ‘дијете’, *kurczę* ‘пиле’, *prosię* ‘прасе’, *jagnię* ‘јагње’, etc. Оно што се зна је то да је већина флексијских типова била тематска, што значи да је на крају основе био вокал. Рецимо ПИЕ основа која је дала *вечер* у неколико словенских језика и ријеч за запад у енглеском: *west* (веза је очигледна, вече почиње заласком Сунца на западу), била је **ueksperos* у номинативу, **uekspero^o* у генитиву, итд. (дакле тематски вокал *o*, овдје потцртан, остајао је у флексијским облицима). Постојале су и основе без тематског вокала, рецимо она која је дала *мед* у словенским језицима и *mead* ‘медовину’ у енглеском, имала је ове ПИЕ облике: Н **med^hu*, G **med^he^us*, итд. Оно што се десило од ПИЕ до ПСЛ периода јесте да се разградио систем тематских вокала. Узмимо ријеч за *вука*, која се јавља и у облицима *wilk*, *волк*, *vlk* у другим словенским језицима. Тематски вокал *o* нестаје чак и у номинативу: **u^llk^uos* постаје **v^llk^u*. Завршно *s* отпало је према закону отвореног слога, завршни вокал *o* сузио се у *u* и прешао у тврди полуглас. У традиционалној славистичкој историјској линвистици ПСЛ флексијске парадигме именоване су по ПИЕ тематском вокалу, који, опет, није увијек присутан у ПСЛ. Додатак 4.1 показује флексијске обрасце, а Додатак 4.2 показује како су се мијењали флексијски наставци у сваком

флексивском обрасцу за три највећа језика из сваке од три групе словенских језика: руски, пољски и српскохрватски. Из додатака се може видјети да, уз изузетак оних који су прешли на аналитичко обиљежавање падежа, данашњи словенски језици још у основи прате баштињене обрасце.

Оно што се десило идући од ПСЛ према данашњим словенским језицима било је поједностављење образаца промјене именских ријечи засновано на граматичком роду. У том периоду граматички род улази на велика врата. По принципу АНАЛОГИЈЕ, рјеђи флексијски обрасци у сваком од три рода утапали су се у чешће. Ово прилагођавање језичких навика веома је слично асимилацији имиграната, који, као мањинска група, своје навике прилагођавају већини. Примјер како се овај процес одвија код нас дат је у Додатку 4.3. Процес је био веома сличан и у другим језицима који су сачували промјену именских ријечи.

Како се види из Додатка 4.3, већина флексијских образаца прилагодила се најчешћем за дани род. Огромна већина именица мушког рода завршава се на консонант и мијења по првом обрасцу. Већина именица женског рода мијења се по трећем обрасцу и завршава на *-а*. Коначно, већина именица средњег рода такође иде по првом обрасцу, али завршава на *-о* или *-е*. И даље од овога има изузетака, али је њихов удио изузетно мали и у рјечнику и у текстовима. Слично је и у већини других словенских језика, а македонски и бугарски отишли су и корак даље па умјесто наставака користе приједлоге и мјесто да означе ко шта коме ради у реченици.

Смањујући број образаца промјене, говорници словенских језика изгубили су неке ПСЛ флексијске обрасце. Међутим, у сваком од тих језика у наставцима су остали неки трагови тих типова.

Ево и неких примјера. ПСЛ образац мушког рода у-типа ишао је овако: Н **synъ* ‘син’, Г **synu* ‘сина’, Д **synovi* ‘сину’, итд. Данас

је, како видимо из наших примјера, тај образац исти као тип *-o*, како је у Н **rodъ* ‘род’, Г **roda* ‘рода’, Д **rodu* ‘роду’, итд. Ако погледамо пољске наставке мушког рода за живо (дакле, именице које означавају људе и друге животиње) оне ће имати наставак *-a*, нпр. *brata* ‘брата’, *przyjaciela* ‘пријатеља’. Међутим, именице мушког рода за неживо (дакле све остале именице) имаће или *-a* (нпр.: *od stycznia* ‘од јануара’) или *-u* (као у: *od poniedziałku* ‘од понедјелјка’). Први наставак је из о-основа, а други из у-основа. Види се утицај у-обрасца и у пољском дативу. Већина именица мушког рода има наставак *-owi* нпр.: *synowi* ‘сину’), а само мали број именица има наставак *-u* из о-обрасца, нпр. *bratu* ‘брату’. Код нас су трагови изгубљених флексија суптилнији. Наставци једине су из о-обрасца, нпр.: Н *брат*, Г *брата*, Д *брату*. Међутим, већина једносложних именица мушког рода тврде основе има проширење *-ов-* у множини (нпр. *зид* – *зидови*, *зет* – *зетови*), што је остатак у-обрасца.

Занимљив процес десио се у женском роду. ПСЛ је имао два доминантна обрасца а-образац (дакле, тврде а-основе), који је ишао овако: Н **žena*, Г **ženu*, Д **ženъ*, итд. и ја-образац (дакле, меке а-основе), са сљедећом промјеном: Н **duša*, Г **dušę*, Д **duši*, итд. Ова два типа су се спојила, али је у руском и пољском превладао а-образац а код нас ја-образац. Тако руски има Н *жена*, *душа* Г *жены*, *души*, В *жене*, *душе*, док је код нас Н *жена*, *душа* Г *жене*, *душе* Д *жени*, *души*.

Сличне процесе биљежимо у ГЛАГОЛСКОЈ ФЛЕКСИЈИ (учевније: КОНЈУГАЦИЈИ). Међутим, начин на који је аналогија дјеловала у неким језицима био је заснован на текстуалној а у другој на лексичкој фреквенцији.

Погледајмо глаголску баштину у три највећа језика из три словенске подгрупе: руском, пољском и српскохрватском. У ПСЛ,

прво лице једнине презенте зависило је од глаголске основе. Такозвани тематски глаголи (они који имају вокал на крају основе) имали су наставак -*o*, а такозвани атематски (који немају такав вокал на крају основе) имали су наставак -*мъ*, са осталим разликама у парадигми представљеним у Табели 4.1. Већина глагола била је тематска. Атематских глагола било је мало, али су укључивали изузетно фреквентне глаголе: **byti* ‘бити’, **dati* ‘дати’, **ĕsti* ‘јести’, **jьmѣti* ‘имати’, **vѣdѣti* ‘знати’. С друге стране, лексичка фреквенција (њихов број у рјечнику) била је изразито висока, будући да је већина глагола била тематска. Они атематски, опет, често су се сретали у текстовима јер су ти глаголи били веома фреквентни.

Тип	Јд. 1. лице	2. лице	3. лице	Мн. 1. лице	2. лице	3. лице
Атематски	<i>*jes-мъ</i>	<i>*-i</i>	<i>*-tъ(b)</i>	<i>*-мъ/мо</i>	<i>*-te</i>	<i>*-oмъ(b)/- o</i>
Тематски	<i>*plet-o</i> ,	<i>*-eši/ešъ</i>	<i>*-etъ(b)/-e</i>	<i>*-мъ/мо</i>	<i>*-e</i>	<i>*-oмъ(b)/- o</i>

Табела 4.1: Атематски и тематски глаголи

Код нас је даљи развој био заснован на текстуалној фреквенцији, па су превладали наставци атематских глагола: *говорим* (1.јд.) – *говоримо* (1.мн.), уз неке мале изузетке типа *хоћу* и *могу*. У руском, опет, превладала је лексичка фреквенција па имамо *говорю* (1.јд.) – *говорим* (1.мн.). Пољски је негдје између: тамо налазимо и тематске и атематске наставке: *могę* ‘могу’ (тематски),

lubię ‘свиђа ми се’ (тематски), *tam* ‘имам’ (атематски) и *wiem* ‘знам’ (атематски).

Ако оставимо по страни маргиналне случајеве словеначког и лужичкосрпских језика, двојина (позната и као дуал, број који се користио за двије датости) спојио се са множином, па смо од три броја добили само два. Међутим, у језику увијек остају неки трагови онога што се изгубило. Такав је такозвани ПАУКАЛ (код нас би се рекло: МАЛИНА, облик за мало нечега), облик именица у словенским језицима након бројева 2–4. Тако је, рецимо, код нас: *један ловац*, али *два, три, четири ловца*, те *пет ловаца*. Овај облик *ловца* потиче од старог дуала, дакле облик за 2 (дуал, илити двојина) прешло је у облик за 2–4 (у паукал илити малину) али само у комбинацији са неким бројевима. Још један остатак двојине је наш генитив множине. Он је, уопштено узев, веома предвидив, чему се радују странци који уче наш језик. Наставак је *-а*, као у *прозора* (уз неке мање изузетке). Међутим, називи дијелова тијела који иду у паровима (који су раније имали двојински облик) и даље имају двојински наставак *-у*: *ногу, руку, очију, ушију*, итд. Не потичу остаци ранијих образаца промјене само од двојине. Слично видимо и са такозваним и-обрасцем промјене мушког рода. Овај образац по правилу се прилагодио о-обрасцу (па се Н **gostъ*, Г **gosti* промијенило у Н *гост*, Г *госта*, али опет генитив множине није *госта*, него *гостију*. Али, опет, има случајева као што је у руском *пути*, који се слило са женским и-обрасцем, али модификатори иду по мушкој промјени, па онда срећан пут кажу: *счастливого пути* као кад бисмо код нас рекли: *срећног пути*.

Како смо видјели, категорија граматичког рода организатор је флексијских образаца у словенским језицима. Најчешћи обрасци промјене прогутали су оне мање фреквентне. Слично је било и код глагола, гдје је уједначавање наставака ишло или по системској

или по текстуалној фреквенцији. Општа тенденција била је поједностављивање. Шта је поједностављено варира од језика до језика и баш то ће бити тема наредног одјељка.

4.2 Да идем или да останем?

Како рекосмо, начин на који данашњи словенски језици увијају своје ријечи да покажу ко шта коме ради у реченици једноставнији је него што је био у ПСЛ. Међутим, словенски језици се разликују по томе шта њихови говорници задржавају а шта одбацују. У тим разликама постоји одређена правилност која иде овако: једноставнији систем увијања именских ријечи значи комплекснији систем увијања глагола (и обрнуто). Види се то кад се пореде језици на словенском сјеверу, какви су пољски и руски, са онима на словенском југу, као што су македонски и бугарски. Руски и пољски имају изразито једноставан систем глаголских времена, али су добро сачували флексијске наставке именских ријечи, а падеже имају чак и партиципи који се изводе од глаголских основа. Македонски и бугарски, опет, имају богат систем глаголских времена, али су изгубили деклинацију именских ријечи. Постоји и низ других разлика које се не дају обухватити једноставним општим правилом, па ћемо касније наставити о томе шта остаје а шта се губи.

Постоје и неке константе, попут темељења именичке флексије на граматичком роду, о чему смо говорили у одјељку 4.1. Додатно кохезивно обиљежје у словенским језицима јесте категорија ГЛАГОЛСКОГ ВИДА, која је сачувана и стабилна у свим словенским језицима. Тамо гдје многи други индоевропски језици имају само један глагол, словенски језици, по правилу, имају пар глагола. Један глагол значи, мање-више, да је неки процес у току (нпр. *писати*) а други да је неки процес довршен (нпр. *написати*). Први глагол у пару је НЕСВРШЕНИ (учевније, ИМПЕРФЕКТИВНИ) а други СВРШЕНИ (учевније, ПЕРФЕКТИВНИ). Како се можда сјећате из школске

наставе, несвршени глаголи могу бити ТРАЈНИ (учевније ДУРАТИВНИ), гдје се радња не прекида, нпр. у пољском *iść* ‘ићи пјешке, бити у процесу идења’, нпр. кад једног конкретног дана идемо пјешке на релацији кућа – посао. Могу бити и ИСПРЕКИДАНИ (учевније: ИТЕРАТИВНИ), о радњи која се одвија са прекидима (нпр. пољско *chodzić* ‘ићи пјешке у одређеним временским размацима’, рецимо, кад сваког дана пјешке идемо на посао, наравно уз паузе од момента кад се вратимо с посла до момента кад кренемо на посао сљедећег дана). Могу се онда ове разлике правити и даље, у зависности од тога с којим се параметрима радња одвија, а тако је и код свршених глагола – сви смо у школи учили о ТРЕНУТНИМ глаголима типа *отпасти*, ПОЧЕТНОСВРШЕНИМ, какав је рецимо *запјевати* и ЗАВРШНОСВРШЕНИМ, као у *допући*. Има тога још и у великим количинама, али нас такве подробности овдје не занимају.

Категорија вида добро је очувана у словенским језицима и то не само по томе што постоје парови глагола, свршени и несвршени, већ и по томе што вид утиче на тип увијања глагола. На примјер, кад говоримо о нечему што се дешава у садашњем времену, морамо користити несвршени вид, нпр. *Сада пишем*. (не може: **Сада напишем*, овдје звјездица значи да је реченица неграматична, не да је реконструисана). У многим словенским језицима, коришћење презентског облика свршених глагола значи будућност. Тако у руском *пишу* значи ‘пишем’ а *напишу* значи ‘написаћу’. У прошлости и будућности у таквим језицима могући су и свршени и несвршени облик, већ у зависности од тога шта желимо да кажемо. Тако у пољском *czytałem* значи ‘читао сам’ а *przeczytałem* ‘прочитао сам’, баш као и код нас.

Како рекосмо, поменути сјеверни словенски језици, какви су руски и пољски, добро чувају увијање именских ријечи, али им је систем глаголских времена крајње поједностављен. Ситуација је

драстично различита у источним јужнословенским језицима, бугарском и македонским. Тамо, уз мање изузетке, нема увијања именских ријечи. Рецимо, у множини, тамо гдје руски има *Д руками*, *И руками*, *Л о руках*, дакле, три различита облика, како је и наслијеђено из прасловенског, македонски има *Д на раце*, *И со раце*, *Л за раце*, дакле само се приједлози мијењају, а именица остаје иста као у номинативу множине. Овдје чак и код нас долази до атрофије јер имамо *Д руками* (нпр. *рукама је хладно*), *И руками* (нпр. *ради руками*), *Л о/у/на руками* (нпр. *кључ у руками*). Наравно, за разлику од Македонаца, ми на другим мјестима савијамо *руке*: нпр. у множини: *Н руке*, *Г руку*, итд.

Богат систем падежа у сјеверним словенским језицима може се видјети и у такозваним ПАРТИЦИПИМА, који су сасвим обични у руском и пољском, а напуштени на словенском југу. На примјер, у руском је жена која чита *читающая женицина* (дословно: *читајућа жена*) а ако хоћемо да кажемо да смо је видјели, треба је ставити у акузатив: *Я видел читающую женицину* (дословно: *Видио сам читајућу жену*). Књига коју тренутно читам биће *читаемая книга*, а ако хоћу да кажем да ми се свидјела књига коју читам, онда ћу рећи: *Я полюбил читаемую книгу*. Слична раширеност падешких наставака види се и код бројева, нпр. пет је у номинативу *пять*, у инструменталу *пятью*, а у осталим падежима *пяти*. Ово се код нас не дешава.

Кад су у питању времена и начини (нпр. могући начин, као у: *писао бих*, заповједни начин, као у: *напиши*, итд.), ситуација је обрнута од онога што имамо код падежа. На сјеверу имамо идеално једноставан систем три времена: прошлог, садашњег и будућег. На југу је, у мањој или већој мјери, сачуван богат систем времена и начина, а неки су добили и нове намјене. Ако се ограничимо на писање у прошлости, Прасловени су користили ове видске облике тог глагол **pъsati* (имперфективни) **napъsati* (перфективни). Од

прошлих времена, имали су перфект, основно прошло вријеме: **(na)pъsalъ jestъ*, аорист, свршено прошло вријеме: **napъsalъ*, имперфект, несвршено прошло вријеме: **pъsaahъ*, и плусквамперфект (претпрошло вријеме): **bъhъ *(na)pъsalъ*. Мада је употреба неких од њих драстично ограничена, сви они још увијек постоје код нас: перфект *(на)писао сам*, аорист *написах*, имперфект *писах*, плусквамперфект *бијах (на)писао* или *био сам (на)писао*. У македонском су нека времена добила другу намјену. Тако *(на)писа* (аорист по поријеклу) служи као засвједочени начин – онај који се користи кад смо сами свједочили нечијем писању. С друге стране, перфект *(на)писал* (перфект по поријеклу) је незасвједочени начин, који се користи кад нечијем писању нисмо свједочили, него смо о томе сазнали из друге руке, рецимо, прочитали о томе у новинама.

Различити механизми промјена виде се и на другим мјестима у словенским језицима. Прасловенски је имао одређени и неодређени облик придјева. На примјер, чиста кућа била је у неодређеном виду: **čistъ domъ*, дакле ‘нека, било која, чиста кућа’, а у одређеном: **čistyj domъ* ‘баш та чиста кућа, она која нам је позната’. Ми теоретски још имамо ту разлику. Ако умјесто кућа употрејемо рјеђи и емоционално набијен синоним *дом*, онда имамо: *(неки) чист дом* и *(тај) чисти дом*. Међутим, већина говорника већ је фактички изгубила ову разлику и вид придјева користи се недоследно. У руском, дуги (одређени облик) изражава трајну особину а кратки примјењену. Нпр. за чисту кућу као такву рећи ће се *чистый дом* а за кућу која је тренутно чиста (а Бог зна каква је иначе) рећи ће се *дом чист* ‘кућа је чиста’. У пољском се кратки облик изгубио, користи се само дуги облик уз неке мале појединачне изузетке типа *rad jestem* ‘рад сам’.

Различитост у јединству је општа слика која израња из анализе развоја словенске флексије. Општи принцип је поједностављење. Међутим, шта се поједностављује варира од језика до језика.

Постоје маргине које се опиру иновацији, као словеначки и лужички језици, који чувају двојину. Постоје и иновације на маргинама, као македонски и бугарски који су изгубили синтетичку деklinацију. Постоје онда и обрасци промјене, као једноставнија глаголска и компликованија именска флексија на сјеверу те једноставнија именска и компликованија глаголска флексија на југу.

4.3 Ситниш и ситнина

Такозване семантичке ријечи, какве су именице, глаголи, придеви и бројеви, о којима смо углавном досада, само су дио граматичког устроја словенских језика. Једнако су занимљиве појаве које налазимо код функционалних ријечи какве су замјенице (нпр. *ja, taj*), приједлози (нпр. *за, у*) везници (као *и, или*) и ријечце (нпр. *само, међутим*).

Личне замјенице остају острво стабилности у мору промјена. Чак и у индоевропским језицима који су изгубили синтетичку флексију, какав је енглески, чува се разлика међу *I* ‘ја у номинативу’ и *me* ‘мене, мени, мноме’ а исто је и са *she* ‘он’ *her* ‘ње, њој, њом’, *he* ‘он’ *him* ‘њега, њему, њим’, *we* ‘ми’ *us* ‘нас, нам, нама’, *they* ‘они, оне, она’ *them* ‘њих, њима’. Једно од маркантних ПИЕ обиљежја било је то да су различите основе кориштене за једину а исто је и у случају субјекатског и објекатског облика замјенице. *Ja* је било **eǵ*, а *тене* **te*, *ми* је било: **uei*, а *нас*: **nōs*. Дакле, различита је основа кад смо субјекат (нпр. кад ловимо дивљу животињу) него кад смо објекат (кад она лови нас). Слично, различита је основа кад смо сами (у јединици) и кад смо у групи (у множини). Ово је очувано у словенским језицима, нпр. у пољском: *ja* ‘ја’, *mnie* ‘мене’, *my* ‘ми’, *nas* ‘нас’. Тако је и у многим другим индоевропским језицима, како показасмо на примјеру енглеског.

Наравно, није све овако уредно сачувано. Једна од маркантних карактеристика словенских језика јесте ред ријечи. Како рекосмо

у Поглављу првом, има језика који се као пијан плота држе поретка СПО. Такав је енглески. Рецимо, у реченици *Peter is hitting Paul*, субјект (С, онај који удара, Петар у овом случају) мора да дође прије предиката (П), а објект (О, онај који је ударан, овдје Павле) мора да иде иза предиката. СПО је подразумијевани ред ријечи и у словенским језицима, али се од њега може одступити да би се ово или оно нагласило. Код нас је неутрално *Петар удара Павла* али пошто одсуство наставка у Петар а наставак *-а* у Павла показују ко удара а ко је ударан, могуће су и реченице *Павла удара Петар* (ОПС), да се нагласи да је баш Павле ударан, *Павла Петар удара* (ОСП), баш Павле је ударан и баш Петар га удара, *Удара петар Павла* (ПСО) – удара га а не ради му нешто друго.

Међутим, код енклитика (ријечи које немају свој акценат и стоје иза акценотваних ријечи) ред ријечи прилично је крут. Прво, постоји Вакернагелово (Wackernagel) правило, које се односи на низ индоевропских језика, укључујући словенске, које каже да енклитике стоје на другом мјесту у реченици. Нпр. ‘Видио сам га јуче’ на пољском може да буде (1) *Widziałem* ‘видио сам’ (2) **go** ‘га’ (3) *wczoraj* ‘јуче’. или (3) *Wczoraj* ‘Јуче’ (2) **go** ‘га’ (1) *widziałem* ‘сам видио’. (акценат је означен подвлачењем).

Оно што је карактеристично за словенске језике, поготово оне на словенском југу, јесу компликована правила реда ријечи унутар групе енклитика. Рецимо код нас је ово тај поредак:

мјесто	елеменат
1	упитна партикула <i>ли</i>
2	помоћни глагол, нпр. <i>сам, си</i>
3	датив замјенице, нпр. <i>ти, јој</i>
4	генитив замјенице, нпр. <i>их, га</i>
5	акузатив замјенице, нпр. <i>те, ју</i>
6	повратна партикула <i>се</i>

У реченицама то изгледа овако:

Ја сам ти га дао.

1	2	2	2
	2	3	4

3

Мјесто групе

Мјесто унутар групе

ја сам га се сјетио.

1	2	2	2
	2	4	6

3

Мјесто групе

Мјесто унутар групе

Од овога има и изузетака. У трећем лицу јендине, помоћни глагол *је* иде испред замјенице, а повратна партикула *се*, брише помоћни глагол, нпр.:

Он јој га је дао.

1	2	2	2
	3	4	2

3

Мјесто групе

Мјесто унутар групе

Он га се Ø сјетио.

1	2	2	х
	2	6	х

3

Мјесто групе

Мјесто унутар групе

Ово је довољно да се види како на микро нивоу правила постају изузетно сложена, мада потпадају под јасно Вакернагелово правило за мјесто групе. Још једном видимо компликован развој унутар једноставног општег правила.

Препоручена литература

Таузенд и Јанда (Towsand and Janda, 1996) дају приступачан преглед морфологије. Морфолошки и синтаксички системи појединих словенских језика описани су у Комри и Корбет (Comrie and Corbett, 1993) те Сасекс и Каберли (Sussex and Cubberly, 2006). Браун (Browne, 2014) пружа изврстан преглед клитика у словенским језицима.

Дио други: *Ријечи, слова и зборови*

Поглавље пето: Цијепање словенских корјенова у реторти времена и простора

Овим поглављем отварамо други дио књиге. Овдје и у наредна два поглавља средишња тема је питање како су се језик и култура преплитали у лексици словенских језика. Прво ћемо о дистикнцијама које словенски језици не праве, а неки други језици без њих не могу. Рецимо, у многим језицима говорници морају да лексички диференцирају цијелу ногу од ноге у смислу стопала (нпр. енглески *leg* и *foot*, њемачки *Bein* и *Fuß*, италијански *gamba* и *piede*, француски *jambe* и *pied*, итд.) У пољском и у многим другим словенским језицима све је то *noga*, а исто је и са *ręka* (цијела рука и шака), *skóra* (кожа на тијелу и на одјевним предметима), *palec* (прст на руци и нози) а код Руса су чак и мозак и кичмена мождина покривени ријечју *мозг*. Онда ћемо о уобичајеним асоцијацијама (нпр. да је промаја узрок свих болести), метафорама и изрекама (нпр. руском: *горлышко бутылки* ‘грлић боце’ те *Не в силе Бог, а в правде* ‘Није у сили Бог, него у истини’), те творбеним мрежама (нпр. о великом броју изведеница од именице *душа*) у многим словенским језицима. Даље пратимо промјене значења ријечи и њихових мрежа током времена и у различитим подручјима. Те промјене учиниле су лексику словенских језика и начин на који она дијели њихову појмовну сферу различитим. На крају ћемо о томе које се тематске области мијењају.

Они који читају различите словенске језике можда ће бити заинтересовани за етимолошке рјечнике у којима се могу даље слиједити примјери кориштени у овом поглављу и још много чега другог. Списак тих рјечника даје се у литератури.

5.1 Како Словени транжирају своје појмове у ријечи?

Како већ рекосмо, Словени не морају да разликују између цијеле руке и шаке (рецимо, обоје је *ręka* у пољском), цијеле ноге и стопе (нпр. обоје је *noha* у чешком), прста на нози и руци (на примјер, у словеначком је обоје *prst*). Руси не морају да разликују мозак и кичмену мождину, на обоје с може упућивати ријечју *мозг*. Чињеница да група језика транжира појмове на мање или више прецизне ријечи, даје тој групи језика одређени лексички профил у односу на друге. Наравно, постоје и оне особине које диференцирају словенске језике. На примјер, руски ће користити: *дядя* и за нашег *стрица* и за *ујака* и за *тетка*.

Лексички профили појединих словенских језика и словенских језика као групе одређени су обиљежјима каква су: уобичајене асоцијације које се уз ријечи везују (рецимо да је промаја узрок свих болештина), ријечи везане за културу (нпр. руско *тоска*, осјећање чежње за нечим а да не знамо шта је то за чим чезнемо), самосвојне комбинације ријечи, фразема те пословице (нпр. руско: *горлышко бутылки* ‘грлић боце’ те *Не в силе Бог, а в правде* ‘Није Бог у сили већ у истини’), творбене мреже (каква је мрежа изведеница од именице *душа/duša/dusza* ‘soul’ у многим словенским језицима), итд. Такве конфигурације у рјечнику резултат су развоја словенских језика након напуштања ПИЕ прапостојбине а онда и оних процеса који су одредили сваки од словенских језика након распада прасловенске језичке заједнице. О тим процесима говоримо даље у овом поглављу.

Својевремено сам, да бих илустровао разлике у прецизности лексичких поља, анализирао случајеве вишеструке еквиваленције између нашег језика и енглеског, а на основу података двојезичних рјечника. Показало се да безмало 30 посто разлика налазимо у пољима друштвене интеракције, укључујући ту и друштвене улоге

(нпр. наше *жена* је *wife* ‘супруга’, *woman* ‘женско биће’, *cleaning woman* ‘спремачица’, итд.). Веома широко дефинисане мјере обухватају 25 посто случајева (нпр. *висина* је *height* ‘висина човјека, зграде, итд.’, *altitude* ‘висина над земљом или морем’, *elevation* ‘висина над нечим, посебно надморска’, *pitch* ‘висина тона’). Преко 10 посто случајева биле су ријечи за институције, нпр. *пошта* је *post office* ‘зграда поште’ и *mail* ‘писма и пошиљке’. Остало је припадало различитим лексичким пољима. Нека од њих, као дијелови тијела са преко четири процента (нпр. *нога* је *foot* ‘стопало’ и *leg* ‘доњи уд’), у неком смислу слична су помињаним широким категоријама – именовање дијелова тијела мање или више прецизно слично је мјерењу тијела. Логички оператори, неких 10 одсто случајева (нпр. *a* је *and* ‘и’, *but* ‘али’, те *while* ‘дочим’), такође успостављају неки однос, што је слично мјерењу. Како служи полихронној култури (а о разликама међу полихроним и монохроним културама говорили смо у одјељку 1.1), наш језик је мање прецизан (дакле обухватнији) у одређивању појмова унутар области друштвене интеракције и институција, као и код широко схваћених мјера (с којим су повезани и логички оператори те дијелови тијела). Слични резултати могу се видјети и на основу једног руско-енглеског рјечника који укључује оне руске примјере са великим бројем енглеских еквивалената. Близу 40 посто су из сфере друштвене интеракције, 13 посто су мјере, а додатних 6 посто повезани логички оператори и дијелови тијела. Категорија институција знатно је мање присутна, али то је последица тога да овај рјечник не укључује примјере са само два енглеска еквивалента, а тако је код ријечи за институције.

Обим разлика у транжирању помојва на ријечи код Словена, кад га упоредимо са енглеским, као језиком глобалне комуникације, изразит је у неким групама ријечи. Различити словенски је-

зици имају ријеч која значи мање-више процес или резултат рачунања. Тако је са руским *счет*, украјинским *рахунок*, пољским *rachunek* нашим и словеначким *račun*, бугарским и македонским *сметка*. Ове ријечи имају сљедеће енглеске еквиваленте (нису сви присутни у сваком словенско-енглеском пару): *calculation* (израчунавање), *calculus* (интегрални и диференцијални рачун), *count* (бројног стања), *counting* (рачунање), *bill* (за комуналије), *receipt* (за нешто купљено), *check* (за цех у угоститељском објекту), *account* (банковни), *score* (резултат), *invoice* (фактура), *financial statement* (финансијски извјештај), *profit* (профит), *interest* (интерес), *advantage* (предност). Дакле, енглески је веома прецизан у изрицању о каквој врсти рачунања или резултату тог рачунања се ради, што није случај у словенским језицима.

Поставља се онда питање имају ли ове лексичке разлике неку везу са међукултурним разликама о којима смо говорили у одјељку 1.1. Чини се да би прије свих димензије колективизма и индивидуализма те полихроних и монохроних култура могле бити повезане са међујезичким разликама. Да поновимо, словенске културе су колективистичке и полихроне. Културе енглеског језика (које су иза главног језика међународног споразумијевања) су, опет, индивидуалистичке и монохроне. Наравно, усамљени примјери не значе ништа, али чињеница је да постоје широко распрострањене разлике у лексици. Како смо показали, постоје разлике у прецизности мјера и ријечи које се односе на друштвену интеракцију. Морамо се с тим у вези запитати да ли то има везе са чињеницом да индивидуалистичке културе (гдје је појединац битнији од заједнице) морају да јасно разграниче шта је чије и ко је у којој улози, што опет није толико битно у колективистичким културама (гдје је заједница битнија од појединца). Исто тако, можемо се запитати да ли ове разлике имају везу са потребом да се јасно разграниче

пословна и лична сфера и да се, уопштено, буде прецизнији у мо-
нохроним културама, што није толико битно у полихроним.

Ово нису једноставна питања и на њих нема јасних одговора. Како смо већ рекли, са доминантним културним обрасцима није повезан само начин на који транжирамо појмове у ријечи. Постоје и друге разлике које могу бити повезане са овим обрасцима. Поме-
нуо сам већ асоцијације које се са ријечима вежу, нпр. то да ми промају сматрамо универзалним узрочником свих болести. У мно-
гим другим срединама не постоји таква асоцијација. Чињеница да се у многим словенским културама промаја схвата као узрочник грипе, прехладе, упале плућа, и безбројних других болештина узрокује и то да постоји прецизна ријеч за промају (за разлику од енглеског који користи уопштену комбинацију ријечи: *draft of air*). Немамо само ми и Македонци ту ријеч. Руси имају *сквозняк*, По-
љаци *przeciąg*, а Словенци *prepih*, итд.

Током седамдесетих година прошлог вијека код нас се по возо-
вима се могло без проблема пушити, али сачувај Боже да неко отвори прозор задимљеног купеа – безодвлачна реакција била би: *уби промаја*. Треба нагласити да је реченица формално у аористу, дакле у прошлом времену, чиме се потенцира сигурност смртоно-
сности промаје. Како видимо, не ради се ту само о асоцијацијама око ријечи *промаја* у одређеним културама него и колокацији гла-
гола *убити* са именицом *промаја*. Овај примјер показује још нешто. Не морају културноспецифичне језичке одлике бити пове-
зане са доминантним обрасцима мишљења и понашања у тој кутлури. Многе су повезане са историјским датостима. Овај кон-
кретан примјер вјероватно има везе са посматрањем сиромашних, често болешљивих особа које су у ранијим периодима живјеле у импровизованим уцерицама и потлеушицама кроз које је на све стране пробијала промаја.

Додатни састојак културног профила словенских језика (прије свега појединачних словенских језика) јесу РИЈЕЧИ ВЕЗАНЕ ЗА КУЛТУРУ. Ријечи тог типа варирају од примјера гдје је ријеч једноставно етикета за датости укотвљене у даној култури до комплекснијих случајева за које је могуће да изражавају специфичан поглед на свијет дане културе. Погледајмо неколико примјера. Ту су прво бројне ријечи за јела, музичке инструменте, музичке и плесне форме, одјећу, елементе крајолика, биљке, животиње, предмете свакодневног живота, историјске институције и друштвене улоге које све налазимо прије свега у култури за коју су везани. Таква је рецимо источнословенска и пољска супа од цвекле, *бориц* на руском и *barszcz* на пољском. Ту су даље и сарме од слатког купуса, *голубцы* на руском, *холубцы* на украјинском, те *gołąbki* на пољском. Имамо онда и неупоредиво укуснију балканску верзију именом *сарма*, како се зове код нас, на македонском и бугарском. Списак јела иде у бесконачност а ту су и пића, ракија од житарица или кромпира, звана *водка* у руском а *wódka* у пољском и јужнословенска *ракија*, *шљицовица* и *лозовача*, да поменемо само најубичајеније варијанте. Наравно, многа јела могу бити из неког другог подручја, али њихова широка распрострањеност у појединим словенским културама, ниво препознатљивости у њима, те позитивни ставови говорника који ова јела побуђују чини их нераздвојиво повезаним са културном позадином словенског језика у којем се јављају.

Ту су онда руска *балалајка*, наше *гусле* и многи други национални инструменти. Имамо даље плесове као наше *коло*, македонско *оро* или украјински *козачок* односно руски *казачок*. Па онда иду одјевни предмети као што су руска *рубашка* и наша *шајкача*.

Међу ријечима везаним за културу налазимо и термине за елементе крајолика карактеристичне за неке словенске културе. Такви

су руски *чернозем* (плодна црница богата хумусом) и *тайга* (црно-горица сјеверних географских ширина). Слични су и називи животиња и биљака карактеристичних за биоме појединих словенских средина, на примјер руска *белуга* (врста јесетре позната по кавијару) и *камьш* (врста шаши од које се плету кошаре, корпе, итд). Овој категорији припадају и ријечи за артефакте уобичајене у дањој култури, нпр. руска *дача*, традиционална викендица, или *изба*, традиционална брвнара.

Неке ријечи везане за културу потичу из ранијих периода. Такве су рецимо старе мјере: руска *верста* (1,07 километара) или наш *аршин* (који је варирао од 65 до 75,8 центиметара, за разлику од руског који је био 71,12 цм). Ту су онда и валуте, нпр. руска *рубљ* или пољски *złoty*, имена парламената, рецимо руска *Дума* или македонско *Собрание*. Налазимо и титуле из различитих историјских периода, рецимо руско *боярин*, бугарско *боляр* или совјетско *аппаратчик*,

Сви досад представљени примјери јасно одражавају историјску, еколошку и културну нишу појединих словенских култура. Физички и интелектуални пејзаж обојен је датостима из те нише, која онда језику у питању даје одређени културни профил. Ријечи су ту само етикете за поменуте датости.

Уз ове поменуте ријечи, постоје одређене ријечи везане за културу које, по неким ауторима, представљају кључ за разумијевање те културе. Те кључне ријечи културе одражавају, по поменутим ауторима, специфичан начин мишљења у тој култури. Чувене су двије такве ријечи у словенским књижевностима, једна чешка, друга руска.

Пети дио романа *Књига смијеха и заборав* чувеног чешког списатеља Милана Кундере носи назив *Lítost*. Овај аутор нашироко пише о овој наводно непреводивој чешкој ријечи, рецимо овако: “*Lítost* је стање мучнине коју ствара нагли увид у своју сопствену

жалосност” (на цитат је упућено у списку литературе на крају овог поглавља). Мада Кундера тврди да је *litost* непреводива, има оних који ће рећи да се могу наћи инојезички еквиваленти, нпр. наше *самосажалење* или енглеско *self-pity*.

У примјеру сличном Кундериној ријечи, Владимир Владимирович Набоков пише о руском појму везаном за културу израженом ријечју *тоска*: “Нема ријечи у енглеском језику која изражава све нијансе ријечи *тоска*. На најдубљем и најболнијем нивоу, то је осјећај тешке духовне муке, често без неког посебног разлога. На мање мрачним нивоима, то је тупа бол душе, чежња а да нема ништа за чим се чезне, болесно душевно пропадање, неодређена узнемиреност, пробадање душе, чезнутљивост. Појединачни случајеви могу бити жудња за неким или нечим одређеним, носталгија, љубавна бол. На најнижем нивоу она утапа се у учмалост, досаду.”

Неке од ових ријечи везаних за културу налазе се и у другим језицима, али је оно што их чини посебним њихова изразитост у словенским језицима. Таква је ријеч *душа/duša* (*duše* у чешком, *duża* у пољском). Не само да говоримо о (широкој) словенској души и да је ријеч често кориштена и код оних који нису религиозни него постоје и бројни фраземи и изведенице те ријечи. Уобичајено је у руском и другим словенским језицима да се неко опишује као *душевный*. Неко може поступати *душевно*, а можемо и хвалити нечију *душевност*. У Пољској се свештеник који се брине о посебној групи вјерника (нпр. групи студената или члановима неке професије) зове *duzpasterz* ‘пастир душа, код нас се каже душебрижник, у основном значењу те ријечи’ његов рад је *duzpasterstwo* ‘душевно пастирство, душебрижништво’. Уобичајена је и руска хипокористична фраза *душа моя* и наша *душо моја*.

За разлику од оне групе ријечи о којој смо раније говорили (типа *дача* или *аршин*) и која јасно одражава културне датости,

примјери типа *litost*, *тоска* и *душа* много су компликованији. С једне стране, једноставно је указати на могуће везе ових ријечи са доминантним начином размишљања у даној словенској култури. С друге стране, тешко је наћи досљедан доказни материјал за постојање такве везе.

Једна особина која повезује словенске језике јесте то да дијеле метафоре које повезују значења њихових ријечи. Моја анализа вишеструке еквиваленције (случајеве гдје у изворишном језику имамо једну ријеч а у одредишном јој одговара двије или више ријечи) у неколико словенско-словенских и словенско-несловенских рјечника показала је да постоје четири основна разлога зашто се јавља вишеструка еквиваленција: семантичка диференцијација, семантички пренос, ко(н)текстуални расцјеп и расцјеп заснован на облику. У наставку ћу их објаснити.

Класични примјер СЕМАНТИЧКЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ јесу дијелови тијела у словенским језицима у односу на енглески, нпр. пољска *ręka*, која је у енглеском *hand* (шака) и *arm* (цио уд) или *noga*, у енглеском *foot* (стопало) и *leg* (цио уд). У овом случају појмовна сфера која је у пољском покривена једном ријечју, у енглеском се покрива двјема. Како се диференцијација врши, варира од случаја до случаја. На примјер, пољско-руски однос: пољски *fala* ‘талас уопштено’ према руском *волна* ‘талас уопштено’ и *вал* ‘крупан морски талас’ различит је од поменутог енглеског у смислу да се значења преклапају. Ово варирање у томе како се појмовна сфера диференцира, као ускосемантичко питање, није нам овдје од интереса.

СЕМАНТИЧКИ ПРЕНОС углавном се заснива на успостављању метафорске везе међу значењима, како показује овај пољско-енглески примјер: пољски *czoło* према енглеском *forehead* (*część twarzy* ‘дио лица’) и *front* (*przód* ‘предњи дио’), гдје је појам који је пренијет чело неког предмета (нпр. стола, како је и код нас), чега нема

у енглеском. Треба рећи да и овдје постоје различити видови преноса, на примјер слједећи руско-енглески примјер заснован је на метонимији (вези по сусједству) а не на метафори (вези по сличности изгледа, функције, итд.): *бумага* је у енглеском *paper* (папир као материја) и *document* (докуменат). И овдје нећемо улазити дубље у потанкости ових разлика.

КО(Н)ТЕКСТУАЛНЕ РАСЦЈЕПЕ налазимо у ситуацијама гдје тип текста (контекст) или сусједне ријечи у контексту (котекст) у одређеном језику захтијевају двије или више ријечи тамо гдје изворишни језик има једну. То се може видјети у односу пољског *sędzia* (и нашег *судија*) према енглеском *judge* (на суду), *referee* (у фудбалу, боксу, рвању), *umpire* (у тенису, бејзболу, крикету), *judge*, *juror* (у такмичењима). Слично томе, руско *золотой* према њемачком *Gold-*, *golden* – *золотая медаљ* *Goldmedaille* ‘златна медаља’ *золотые часы* *goldene Uhr* ‘златни сат’ показује котекстуални расцјеп. Овдје је руски придјев за ‘златан’ спојен са два њемачка еквивалента а избор зависи од типа именице коју тај придјев модификује (другим ријечима, котекст, окружујуће ријечи).

Коначно, РАСЦЈЕП ЗАСНОВАН НА ОБЛИКУ дешава се када унутрашња структура ријечи у изворишном језику има вишеструку интерпретацију. Такво је пољско *rosiąg* ‘воз/склоност’, узевши да *rosiągać* ‘повлачити’, може да се повеже са *возом* који је вучен и особом која је “вучена” *склоношћу*. Ово онда узрокује вишеструке еквиваленте у енглеском. Слично овоме, руско *данные* дословно значи ‘оно што је дато’ а раздваја се на енглеске еквиваленте *data* (подаци) и *capabilities* (способности).

Анализирао сам шест рјечника (наведени су у списку литературе на крају поглавља). Три су била словенско-словенска (руско-пољски, пољско-руски и руско српски) а три словенско-несловенска (руско-енглески, руско-њемачки и пољско-енглески). Најуго-

чљивија разлика између ове двије групе рјечника јесте да је семантичка диференцијација примарни механизам раздвајања вишеструких еквивалената у словенско-словенским рјечницима (просјечно 58,2%) док је то код словенско-несловенских семантички пренос (просјечно 47,8%). Чини се да словенски језици дијеле механизме значењског преноса (углавном метафоре) и да међусловенска лексичка дивергенција почива углавном на потреби да поједини језици исцртају прецизније семантичке домене. За разлику од тога, бројни значењски преноси које налазимо у словенским језицима нису присутни у несловенским. Ова ситуација може се објаснити заједничким наслијеђем словенских језика – семантички пренос био је активан у прасловенској епоси и било их је више него у ранијој праиндоевропској, па је нормално да словенски језици дијеле ово прасловенско наслијеђе.

И различити изрази и пословице могу бити везане за културу. У неким случајевима та веза је очигледна. На примјер у свим словенским језицима уобичајено је да се на временске сегменте упућује помоћу израза “прије рата” и “послије рата”. Несрећни усуд наших простора учинио је да су ови изрази вишезначни јер могу да упућују на периоде прије и послје Другог свјетског рата (као и у другим словенским језицима) али и на ратове деведесетих година прошлог вијека (што је локални специјалитет). Тако онда употреба овог израза може да изазове питање: *којег?* Овакво упућивање на временске сегменте јасно је повезано са ратним траумама. Веза је присутна и у фраземима. Нпр. код нас се каже: *Неком рат, неком брат*. Руси изражавају исту идеју, али другим фраземом, они кажу: *Кому война, кому мать родная*. Разлика произлази из чињенице да је код нас рат мушког рода, па је у фразему родбинска улога истог рода, а у руском је *война* женског рода, па је таква и родбинска улога мајке у фразему. Ово јасно показује како структурни језички елементи (род у овом случају) обликују фраземе у садејству са

историјским околностима (трауматским ратним искуством које два језика дијеле).

Колико успостављање везе између образаца мишљења који су доминантни у даној култури и језичких елемената може бити незахвално, показује слjedeћи случај. Код говорника енглеског, поготово оних у Сјеверној Америци постоји истински оптимизам о томе да сами кују своју судбину. Произашла из протестантске етике рада, америчка *Декларација независности* помиње три урођена права грађана која им је Створитељ дао и која власт треба да брани: *Life, Liberty and the Pursuit of Happiness* ‘живот, слободу и потрагу за срећом’. Потрагу, дакле могућност, прилику, и то је кључна ријеч а како ће ту прилику искористити ствар је сваке поједине особе, која је, опет, сама ковач своје судбине.

У словенским културама, с друге стране, постоји увjерење да нашим животима владају тајанствене силе и да смо ми тек слабе сламке међу вихорове. Пословица *Человек предполагает а Бог располагает*. (дословно ‘Човјек претпоставља а Бог располаже.’) у руском, *Człowiek strzela, Pan Bóg kulę nosi*. (дословно ‘Човјек пуца, господ Бог носи тане.’) у пољском и наше *Човјек снује, Бог одређује*, које се користе у овим културама, изражавају тај став. Он је препознатљив и у дјелима многих писаца на словенским језицима, вјероватно на најупечатљивији начин код Достојевског. Међутим, ова пословица није ограничена на словенске језике, њемачки има: *Der Mensch denkt, Gott lenkt*. (дословно: ‘Човјек мисли, а Бог управља.’) а енглески има: *Man proposes, but God disposes* (дословно: ‘Човјек предлаже, али Бог располаже.’), а све ове верзије (укључујући и словенске језике) заправо су преводи латинске изреке *Homo proponit, sed Deus disponit* из књиге I, поглавља 19, дјела *De Imitatione Christi* (О подражаваљу Христа) петнаестовјековног њемачког духовника Томе Кемпенца (Thomas von Kempen).

Дакле, нешто што се савршено поклапа са доминантним културним обрасцима не мора да потиче из тих култура. У овом случају ради се о позајмици од појединачног аутора из сасвим другачије културе. Оно што ову изреку чини препознатљивом и чешћом у употреби у словенским језицима (у односу на поменути њемачки и енглески) јесте чињеница да она отјелотворује свјетоназор распрострањен у словенским културама.

5.2 Који је смисао промјене смисла?

Већ смо рекли да су се словенски језици развили из прасловенског извора. Уза све остало, словенски језици су из тог свог прајезика наслиједили исте или сличне ријечи, које онда, можемо наћи у различитим словенским језицима и дијалектима, неке у свима, неке у већини тих језика. Значења тих ријечи некада су иста у различитим словенским језицима, али је често тако да, ако упоредимо два словенска језика, значења тих ријечи неће бити иста. Такве разлике у значењу наслијеђених ријечи варирају од они крајње суптилних до таквих гдје је су значења дијаметрално супротна. Наравно, нису се ни све наслијеђене ријечи очувале у свим словенским језицима. Чак и кад је ријеч очувана и кад се значење не разликује битно, може постојати разлика у томе колико се ријеч користи, колико је уобичајена. Све ово видјеће се из примјера који слиједе.

Разумије се, све поменуте разлике резултат су засебног развоја словенских језика од времена распада прасловенске језичке заједнице до наших дана. Нису разлике резултат само процеса у наслијеђеном лексичком фонду. Словенски језици различито су комуницирали са другим језицима из којих су позајмљивали лексику. Уз разилажење (учевно: дивергенцију), нпр. кад један словенски језик позајми ријеч из неког несловенског језика, што није случај у другом словенском језику (нпр. многи словенски језици немају наше

турцизме: *чекић, чарапе, сат* и сл.), постоји и приближавање (учевно: конвергенција). На примјер, већина словенских језика позајмила је бројне њемачке, француске, а од новијег времена и енглеске ријечи које у коначници потичу из грчко-латинског наслијеђа, па су се позајмљивањем тих истих ријечи (нпр. *демократија, телевизија*, итд.) приближили. Овдје је јасно да се позајмљивало из језика који су економски и политички доминирали Европом, а сами су засновани на грчко-латинском културном наслијеђу. Примјери оваквих ријечи обухватају научне дисциплине као што су биологија и географија, различите појаве, нпр. *електрицитет, атмосфера, полен*, разна оруђа и технике, као што су *компјутер, телескоп* и *титрација*.

Овај други дио књиге углавном је о поменутих процесима у рјечнику. Ово поглавље бави се механизмима промјене у наслијеђеним ПИЕ коријенима. Шесто поглавље размотриће истинске познанике и лажне пријатеље између словенских језика. На крају ће поглавље седмо пратити обогаћивање рјечника словенских језика посуђивањем из других и удио словенских језика у обогаћивању рјечника других језика.

Значење ПСЛ корјенова ријечи могло је бити сачувано или промијењено на неколико различитих начина. Овдје ћу користити примјере из Дерксена (Derksen, 2008), рјечника наслијеђене ПСЛ лексике, да бих показао како су се корјенови мијењали у три групе словенских језика. Били су могуће слједеће линије развоја.

1. Могуће је да се ПСЛ значење изгуби. На примјер ПСЛ **volsti* ‘владати’ није забиљежено на словенском југу, а нема ни новог значења тог коријена.

2. Могуће је да се ПСЛ значење одржало. Нпр. **võña*; **võň* ‘мирис’ одржао се у западнословенским језицима, нпр. имамо *woń* ‘мирис’ у пољском.

3. ПСЛ значење могло се промијенити у различитим конфигурацијама.

а. Значење се могло сачувати уз развијање новог значења семантичким преносом, као у нашем *кљука* ‘кука, квака’ од ПСЛ **kľuka* ‘кука’, сужавањем значења, како је у доњолужичком *brać* ‘узимати, красти’ (крађа је врста узимања) од ПСЛ **bъrati* ‘узимати’ или ширењем, како је у нашем *љето* ‘љетње доба, година’ од ПСЛ **lěto* ‘љетње доба’.

б. Могуће је да се значење мијења у друго семантичким преносом, нпр. у нашем *слатина* ‘минерално врело’ од ПСЛ **soltina* ‘слана мочвара’), сужавањем значења, нпр. чешко *jahoda* ‘јагода’ од ПСЛ **àgoda* ‘бобица’ или ширењем нпр. словачко *slatina* ‘мочвара’ од ПСЛ **soltina* ‘слана мочвара’

в. Ако је прасловенски коријен имао два или више значења, додатна могућност јесте расцјеп, гдје се једно од значења губи а друго чува, нпр. ПСЛ **koterъ*; **kotorъ* ргп. ‘ко, који’ што се мијења у *koterу* ‘који’ у словачком (па је ту значење ‘ко’ изгубљено). Могуће је да је са расцјепом повезан неки семантички процес промјене: пренос, нпр. словеначки *drz* ‘храбар, безобразан’ од ПСЛ **dъrзъ* ‘одважан, храбар’, сужавање, нпр. чакавско *breja* ‘стеона’ од ПСЛ **bъrdjъ* ‘трудна’ или ширење нпр. Slovenian *pásti* ‘напасати, пазити’ (од ПСЛ **pasti* ‘напасати, чувати стадо’) гдје је нови смисао на мјесту оног изгубљеног а уз онај који се очувао.

Статистика из Дерксена (Derksen, 2008) за све три групе словенских језика изгледа овако:

Категорија	Број	Проценат
Чување у све три групе	471	27,7
Промјена у све три групе	436	25,6
Губљење у све три групе	20	1,2
Комбинација губљења, чувања и промјене	776	45,5
Укупно	1703	100,0

Табела 5.1: Развој прасловенских корјенова

У свакој групи однос губљења, промјене и очувања изгледа овако:

	Источнословенски		Западнословенски		Јужнословенски	
	број	проценат	број	проценат	број	проценат
Губљење	175	10,3	204	12,0	168	9,9
Промјена	707	41,5	707	41,5	873	51,3
Очување	821	48,2	792	46,5	662	38,9
Укупно	1703	100,0	1703	100,0	1703	100,0

Табела 5.2: Губљење, промјена и очување у три групе словенских језика

Како се из табеле види, присутан је висок ниво очувања, што говори о јединству словенеских језика, али и знатан ниво варијације, што говори о њиховој разнородности.

Слични резултати виде се и у Сводешевом (Swadesh) списку (листи најосновнијих ријечи, више о тој листи у одјељку 2.3, из које су изузете функционалне ријечи) за три највећа језика три словенске групе: руски, пољски и српскохрватски. У преко пола случајева (55%) у овом темељном лексичком слоју словенски језици чувају ПСЛ коријене у првобитном основном значењу (нпр. наше

рука, пољско *reka*, руско *рука*). У безмало 30 посто случајева јавља се нека диференцијација. Најчешће је она семантичка, нпр. наше *зао* и *лош*, према пољском *zły*, и руском *злой* (зао) и *плохой* (лош). Постоје и случајеви стилске диференцијације, као наше *киша* (неутрално) и *дажд* (поетски), према пољском *deszcz*, и руском *дождь* (гдје је обоје неутрално). Број случајева гдје један од језика на мјесту даног ПСЛ коријена користи другу ријеч релативно је мали – око 16 процената.

Једна посљедица промјена у наслијеђеним ПСЛ корјеновима јесу и такозвани лажни познаници преводиоца, о којима ћемо у одјељку 6.1. Те промјене чине значење ријечи у словенским језицима различитим, како је у пољском *zły* које значи и ‘зао’ и ‘лош’, према руском *злой*, које значи само ‘зао’ али не и ‘лош’. Најчешћи семантички процеси који су диференцирали значење баштињених ПСЛ корјенова у три групе словенских језика јесу у првом реду сужавање значења, па пренос, па, у неупоредиво мањој мјери, ширење значења. Статистика на основу помињаног Дерксеновог рјечника (Derksen, 2008) са одговарајућим примјерима даје се у Табели 5.3.

	Источнословенски		Западнословенски		Јужнословенски	
Сужавање	357	52%	367	50%	478	47%
Пренос	277	40%	316	43%	452	45%
Ширење	55	8%	51	7%	82	8%
Укупно	689	100%	734	100%	1012	100%

Примјери

сужавање: чешки *jahoda* ‘јагода’ од ПСЛ **àgoda* ‘бобица (бобичастог воћа)’

пренос: сх. *слатина* ‘минерално врело’ од ПСЛ **soltina* ‘слана мочвара’

ширење: словачки *slatina* ‘мочвара’ од ПСЛ **soltina* ‘слана мочвара’

Табела 5.3: Семантичко сужавање, пренос и ширење у три групе словенских језика

Наравоученије на основу свих ових података јесте да постоје битна подручја преклапања у значењу ријечи у словенским језицима, али и да су различити семантички процеси у свакој групи и појединачним језицима створили битне разлике међу њима. Све ове промјене дешавале су се у значењским пољима која су била релевантна у вријеме распада ПСЛ говорне заједнице. Друге разлике, опет, створене су касније механизмима творбе ријечи, семантичких проширења и лексичког позајмљивања. Погледаћемо прво промјене у баштињеној ПСЛ лексици.

5.3 Харачење семантичких промјена по семантичким пољима

Шта све улази у наслијеђену ПСЛ лексику одређено је временом наслеђивања. Та лексика обухвата оне датости које су постојале и прије 2–4. вијека наше ере, кад се ПСЛ заједница почела распадати. Тематски, ову лексику можемо подијелити на следећих пет области. Прву такву област можемо веома широко одредити

као датости. Ова област има пет подобласти. Ту су прво датости које се везују за човјекову средину, пејзаж, климу, итд. Такве су ПСЛ ријечи **bagnò* ‘мочвара,’ **padorga* ‘лоше вријеме’ **golot* ‘голомразица’. Друга подобласт обухвата биљни свијет, нпр. **bèrza* ‘бреза’ **àblo*; **àblъ* ‘јабука’ **тѣхъ* ‘маховина’. Ту су онда ријечи за животиње, нпр. **orъlbъ* ‘орао’ **pъsъ* ‘пас’ **sòтъ* ‘сом’. Четвта поткатегорија обухвата ријечи везане за људско тијело **golvà* ‘глава’ **palъsъ* ‘прст’ **mòzгъ* ‘мождина, мозак’. Ту су онда и творевине, нпр. **vъsъ* ‘село’ **górdjъ*; **górdja* ‘ограда’, **lemexъ* ‘лемеш, плуг’. Сљедећа категорија укључује вјеровања и традиције, ријечи које се односе на духовни живот и апстрактне појмове, какви су: **bòгъ* ‘бог’ **čara* ‘магија’, **čùdo* ‘чудо’. Коначно, ту су друштвене улоге, у шта су укључени родбински називи, нпр. **drûгъ* ‘друг’, **nestera* ‘нећака’ **sestrà* ‘сестра’.

Друго тематско поље обухвата двије групе особина. У прву иду физичке и физиолошке особине којима се описује изглед, нпр. **vòrnъ* ‘вран, црн’, **bridъkъ* ‘бридак’ **bystrъ* ‘брз’. У другој су психолошке особине (осјећајне, учевно: афективне и мисаоне, учевно: когнитивне), нпр. **dòргъ* ‘драг’ **durъnъ* ‘глуп, луд’ **dъrzъ* ‘одважан, храбар’.

Трећа тематска област прасловенске лексике обухвата двије врсте процеса, физичко-физиолошке и афективно-когнитивне. Прва категорија обухвата ријечи као што су: **dъržati* ‘држати’ **ěxati* ‘ићи, јахати’ **eti* ‘узимати’. У другој су, нпр. **bojàti se* ‘бојати се’ **golgolati* ‘говорити’ **gādàti* ‘гонетати’.

Коначно, ту су и двије групе функционалних ријечи, таквих које не упућују на неке датости, особине или процесе (на које упућују, тзв. садржинске ријечи), него на логичке односе или мјере. Прва група обухвата такозване операторе, ријечи које успостављају односе са другим ријечима, нпр. *a* ‘а’ **jъzъ* ‘из’ **nizъ* ‘низ’, а

у другој су мјерне јединице какве су **d(ь)va* ‘два’, **lěto* ‘љето’ **pęť* ‘пет’.

На основу података из Дерксена (Derksen, 2008), функционалне ријечи показују виши ниво очувања у све три групе него садржинске ријечи (значења 49% функционалних ријечи очувана су у све три групе, док је то случај са само 24,1% садржинских ријечи). Исто је и у са односима функционалних према садржинским ријечима унутар сваке од три групе: 67,1% према 46,2% у источној, 63,4% према 44,7 у западној и 60,9% према 36,6 у јужној. Ако категорију садржинских ријечи подијелимо на процесе, стања и датости, разлике међу овим пољима нису драматичне (20,7% сачувано без промјене код процеса, 24,4% код стања и 28,6% код датости). Слично је и унутар сваке од три групе словенских језика (44,6% очувано без промјене код процеса, 43,2% код стања, 48,2% код датости на истоку; 38,4% код процеса, 44,4% код стања, 48,7% код датости на западу; 31,9% код процеса, 38,0% код стања, 39,0% код датости на југу). Ако датости подијелимо на оке које произлазе из дјеловања људи (творевине, вјеровања, друштвене улоге) и оне које не произлазе (пејзаж, флору, фауну, итд.), разлике поново нису драстичне: 27,3% оног што је са човјеком повезано, а 30,2% оно што није. И по групама (повезано према неповезаном): 45,9% према 50,8% на истоку 48,0% према 49,5% на западу, 37,4% према 40,7% на југу.

Узевши да је губитак корјенова маргиналан, занимљиво питање је однос очувања без промјене значења и очувања са промјеном значења у различитим тематским областима. Уз виши степен очувања код функционалних ријечи (поготово за мјере), можемо примијетити трендове који важе и унутар сваке групе словенских језика. Физичко-физиолошки процеси и стања показују већи степен очувања од афективно-когнитивних. Вјеровања и термини везани за пејзаж показују нижи ниво очувања од других области.

Флора, фауна, дијелови тијела и називи за друштвене односе показују највиши ниво очувања.

Ови резултати нуде платформу за претпоставке о ономе што лежи у основи процеса очувања и промјене. На примјер, виши ниво очувања у области физичких и физиолошких процеса и стања може упућивати на чињеницу да су у позадини општељудске особине. Физички и физиолошки процеси су примарни, па и чешћи и изразитији јер се користе и у ширем кругу контекста (не само за људе), што на неки начин стабилизује њихово основно значење, чинећи га мање податним на промјене.

С друге стране, чињеница да флора, фауна, дијелови тијела те друштвене улоге показују највиши ниво очувања може бити повезана са културама у које су словенски језици уклопљени (а не општељудским особинама како је било у претходном случају). Стабилност ове лексики може бити повезана са конзервативношћу руралне колективистичке културе раних Словена (а управо та лексика је њен темељ), коју баштине и поједине словенске културе, па како се култура не мијења, или се мијења јако споро, тако је и са лексиком. Наравно, не постоје једноставни одговори за сва ова питања, па ће она остати подстицаји за даља размишљања о силама иза процеса очувања и промјене значења.

Препоручена литература

Траугот и Дашлер (Traugott and Dashler, 2001) обрађују регуларности значењских промјена. Ален и Робинсон (Allan and Robinson, 2011) се баве методологијом проучавања семантичких промјена. Герерц (Geeraerts, 2009) доноси подробна разматрања о лексичкој семантици. Шипка (Šipka, 2019) анализира развој прасловенских корјенова у три групе словенских језика. Тамо се могу наћи и информације о шест рјечника на основу којих је вршена анализа поменута у овом поглављу. Цитат из Кундере је у Kundera

(1981:131). Цитат из Набокова је у Puškin (1990: 141), напомена уз строфу xxxiv стих 8. О ријечима везаним за културу више информација може се наћи код Вјежбицке (Wierzbicka, 1997).

Поглавље шесто: Истински и лажни пријатељи у словенским језицима

Позната је тврдња Карацића Вука да се Словени “за невољу” могу разумјети. Ова лапидарна изјава веома прецизно описује суштину лексичког сродства међу словенским језицима. Постоје широке области сличности међу њима, што омогућује неку врсту разумљивости. Међутим, ниво разумљивости није нешто што омогућује нормалну комуникацију. Таква комуникација је “за невољу”, дакле оно за чим посежемо кад немамо друге, боље, могућности. Ово поглавље бавиће се истинским пријатељима словенских преводаца (дакле ЛЕКСИЧКИМ ПОДУДАРНОСТИМА), оним сличним ријечима у словенским језицима које омогућавају комуникацију на неком рудиментарном нивоу. Бавићемо се онда и преводиочевим “лажним пријатељима” (тј. МЕЋУЈЕЗИЧКИМ ХОМОНИМИМА И ПАРОНИМИМА), ријечима са истим или сличним обликом (први су хомоними, потоњи пароними), али различитим значењем, које, опет, отежавају комуникацију међу словенским језицима.

6.1 Штетни и укаљани људи

Постоји прича, могуће апокрифна (да не кажемо измишљена), о нашем дипломатском представнику у Москви током конфликта Тито-Стаљин 1948. године. Прича казује да је речени изасланик (бумбашир) на једном састанку изговорио овакву реченицу: *Знаете, мы маленький народ, но вредный и поносный*. Ми бисмо то рекли: *Знаете, ми смо мали народ, али вриједан и поносан*, па је он и мислио да је то рекао. Оно што су његови руски саговорници чули (дакле оно што је значење те реченице у руском језику) јесте: *Знаете, ми смо мали народ, али штетан и заливен проливом*. Дакле,

неке ријечи су веома сличне, али им је значење драстично различито.

Један други примјер, опет можебитно апокрифан, налазимо у Институту језика Одбрамбених снага САД у калифорнијском граду Монтереју. Повећана потреба за лингвистима са знањем српскохрватског током ратова у бившој Југославији деведесетих година прошлог стољећа задовољавана је курсем необичног назива *Турбо Сербо (Turbo Serbo)*, гдје су војни лингвисти са знањем руског прешколовани на српскохрватски. Наравно избор оних са знањем руског требало је да скрати обуку, узевши да су језици слични. Једна од наредби коју су изговарали била је: *Стој да пуцаш!* Код нас везник *да* у овом контексту значи ‘како бих, еда бих’. У руском, опет, овај везник има значење ‘у супротном’ и управо отуда потиче хуморни ефекат ове наредбе.

Примјери попут ових упућују на двије битне чињенице о односима међу ријечима у словенским језицима. Прва је то да постоји велики ниво сличности међу ријечима у овим језицима, што ствара осјећај да говорник једног словенског језика може без већег напора научити други. Друга чињеница, која је у супротности са оном првом, јесте то да постоје многи лажни пријатељи који нас могу навести на танак лед и узроковати неспоразуме.

6.2 Разумијевање за невољу

Почнимо са сличностима. Словенски језици дијеле широке области лексике у својим сржним вокабуларима, како се могло и видјети из процената поменутих у претходном поглављу. Сличности се протежу дуж слједећих лексичких поља (примјери су наведени из појединих словенских језика а у другим словенским језицима њихов облик може бити друкчији).

- a. замјенице: *я, ја, јас, јаз, аз; мы, ту, ми, ние,*
- b. бројеви: *два, dva, dwa; sem, siedem, sedm, седам, седум; десять, dziesięć, desat, десет, deset,*
- c. дани у седмици: *понедељак, poniedziałek, понедељник; среда, środa, středa; петак, petok, пятница, piątek,*
- d. дијелови тијела: *nos, нос; нога, noga, нога; рука, ręka, roka, рака,*
- e. родбински односи: *brat, brat, bratr; сестра, sestra, siostra; жена, žena, žena, жена,*
- f. флора и фауна: *трава, trava, trawa; луна, lipa; вук, vuk, волк, volk, vlk, wilk,*
- g. животна средина: *solnce, słońce, slunce, сунце; veter, wiatr, ветар, vítr; вода, voda, woda,*
- h. основне радње: *стајати, stać, stát, стоятъ, stou; седети, siedzieć, sedět, сидеть, sedi; јести, jíst, jeść, есть, jade 'eat'*
- i. основне особине: *широк, široký, szeroki, широкий; нов, nový, nowy, новый.*

Ове сличности не ограничавају се на лексичке листе. Оне се могу видјети и у различитим језичким верзијама истог текста. На примјер, први члан *Опште декларације о људским правима* на шест словенских језика (по два из сваке од три језичке групе) гласи овако:

руски:

Все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве и правах. Они наделены разумом и совестью и должны поступать в отношении друг друга в духе братства.

українски:

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

польски:

Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa.

чешки:

Všichni lidé rodí se svobodní a sobě rovni co do důstojnosti a práv. Jsou nadáni rozumem a svědomím a mají spolu jednat v duchu bratrství.

словеначки:

Vsi ljudje se rodijo svobodni ter imajo enako dostojanstvo in pravice. Dana sta jim razum in vest, in bi morali drug z drugim ravnati v duhu bratstva.

бугарски

Всички хора се раждат свободни и равни по достойнство и права. Те са надарени с разум и съвест и следва да се отнасят помежду си в дух на братство.

Како се види, ових шест језика (руски, украински, польски, чешки, словеначки и бугарски) дијеле највећи број ријечи у овом тексту. У неким од тих ријечи видимо фонолошке или морфолошке трагове развоја својственом сваком од тих језика. Разлике варирају од оних које једва да се примијете, као у посљедњој ријечи овога кратког текста, до оних које су нешто изразитије, како је у

његовој првој ријечи. У неким случајевима овај или онај језик искаче из мустре како је у бугарском *хора*, према баштињеном ПСЛ **l'udъ* у другим језицима или у случају украјинске и пољске ријечи за достојанство, у тексту *гідності* те *godności*, док други словенски језици имају баштињено ПСЛ **dostoinъstvo*.

Наравно, у неким другим паралелним преводима биће више разлика јер сваки преводилац одлучује да слиједи своју сопствену стратегију превођења, што не значи да мора постојати и разлика међу језицима. Процјена колико заједничког имају словенски језици и гдје се разликују, изазован је и пипав посао. Језици могу имати исту ријеч у рјечнику, али у употреби она може имати шире значење или бити уобичајенија у једном од језика него у другом. У текстовима, ријечи могу бити присутне или одсутне у зависности од читавог спектра фактора, какви су подручје, вријеме, тема, циљна група текста и низ других чинилаца, укључујући ту и лични стил аутора или, како смо раније поменули, преводиоца.

Голубовић и Госкенс (Golubović and Gooskens, 2015) мјериле су међусобну разумљивост словенских језика у Европској Унији (бугарски, хрватски, словеначки, чешки, словачки и пољски) користећи неколико тестова. У свима њима резултати су значајно варирали од пара до пара језика али и унутар тих парова. На примјер за писани преводни тест (испитаници су преводили 50 ријечи које су случајно извучене из групе од стотину ријечи), говорници словеначког постигли су 80,85% са хрватским, 65% са бугарским, 56,78% са словачким, 56,42% са чешким и 43% са пољским ријечима. Хрвати су имали 74,31% са словеначким, 64,07% са бугарским, 51,87% са чешким, 51,87% са словачким и 43,91% са пољским ријечима. Највиши резултат био је Чеха са словачким (96,52%) и Словака са чешким ријечима (94,26%). У другим задацима испитаници су постизали ниже резултате. На примјер, у задатку гдје су им пуштани одломци са 12 ријечи замијењених

писком, па је тражено да у транскрипту одломка одреде која од по-
нуђених ријечи паше на мјесту писка, највиши резултат био је
95,04% (Словаци са одломком на чешком), а најнижи 9,52%
(Хрвати са одломком на пољском). Ове бројеве, разумије се, треба
узети са крупним зрном соли – питање је колико се овакве ствари
уопште могу мјерити и колико овакво фрагментарно мјерење заи-
ста показује право стање ствари. Међутим, ови резултати упућују
на следеће. Прво, словенски језици стоје у тијесној међусобној
вези. Друго, нема општепоуздане словенске разумљивости, она ва-
рира од случаја до случаја. Треће, међусобно разумијевање варира
у зависности од конкретног контекста комуникације и њеног садр-
жаја. Другим ријечима, заиста се се ради о разумијевању “за
нужду”.

У словенској лексикографији постоје рјечници који подразуми-
јевају оно што два језика спаја, па у рјечничким чланцима наводе
само оно што их разликује. Ради се о такозваним диференцијалним
рјечницима. На примјер, такви су један српскохрватско-бугарски
рјечник из 1937. године, објављен у бугарској пријестолници
пером аутора именом Живко Галабов и бугарско-српскохрватски
диференцијални рјечник објављен исте године у нашој пријестол-
ници пером извјесног Николе Мирковића. Ови рјечници могу да
изоставе ријечи које два језика дијеле обиком и основним значе-
њем, нпр. *глава* (човјека и књиге), *коса* (на глави и као алатка), итд.
Такви рјечници не уврштавају ни парове гдје је значење исто а раз-
лика у облику предвидива на основу фонетских разлика, нпр. наше
кућа према бугарском *къща* или наше *угао* према бугарском *ъгъл*.
Разлике су овдје резултат различите деназализације (ПСЛ **q* > у
код нас а *ъ* код Бугара), вокализације полугласника (ПСЛ **ъ* > а
код нас, а, у овом контексту, *ъ* код Бугара), палатализације гласа т
(ПСЛ **t'* > *ћ* код нас а *щ* код Бугара), те *л* на крају слога (PSL **l* >

о код нас а остаје л код Бугара). О свим овим процесима у звуковљу било је ријечи у Поглављу трећем.

Подразумијевајући оно што је заједничко, ови рјечници могу бити компактни тако што се усредоточују на разлике. Такви случајеви укључују ријечи са сасвим различитим обликом, какве су наше *породица* према бугарском *семејство* или наше *авион* и бугарско *самолет*. Ту су онда и ријечи истог или сличног облика а различитог значења, какве су наше *стаја* ‘штала’ и бугарско *стая* ‘соба’ или наше *армија* ‘војска’ и бугарско *армея* ‘кисели купус’, etc. Ови посљедњи примјери уједно илуструју тзв. лажне преводичеве пријатеље, о којима ћемо у сљедећем одјељку.

Ситуација у дијалектима знато је шароликија него у стандардним језицима. Дијалекти често имају ријечи које су у употреби на широкој територији а нису дио стандардног језика. Тако, ако поредимо два несусједна словенска дијалекта (нпр. један словеначки а један македонски) лексичке разлике у типичном случају биће веће него међу два језика о којима је ријеч. Код дијалеката у сусједству, те разлике често су знатно мање него међу стандардним језицима. Нпр. мање су разлике између хрватских кајкавских дијалеката са источне стране Сутле и словеначких са њене западне стране него међу два стандардна језика у питању. Језикословци широм словенског свијета документују лексичку и шире, језичку разноликост словенских језика у пројекту под насловом Општесловенски лингвистички атлас (ОЛА, више иноформација може се наћи овдје: <http://www.slavatlas.org>). Овај пројекат ковчег је са благом података о лексичкој варијацији (наравно, уз податке о дијалекатску варијацију у фонологији, флексији и другим аспектима граматике).

Ниво дијалекатског варирања на ограниченој територији може се видјети из података *Атласа македонских дијалеката* из 2020 (координате су дате у предлаганој литератури на крају поглавља). Узмимо ријеч за зјеницу ока. У стандардним језицима налазимо:

рус. *зрачок*, бел. *зяніца*, *зрэнка*, укр. *зіниця*, *чоловічок*, пољ. *żrenica*, лсрб. *zernička/pupila*, слк. *zrenica*, *zrenička*, чеш. *zornice*, *panenka*, слв. *zenica*, схр. *zjenica*, *zenica*, буг. *зеница*, мак. *зеница*. У већини случајева извор је ПСЛ **zǣnica*, и лако можемо видјети да се тај коријен сачувао у већини језика уз уобичајене фонолошке промјене. Македонски дијалекти представљени у поменутом пројекту показују знатно разнобојнију слику. Уз *зеница*, коју неки дијалекти дијеле са стандардним језиком, по дијалектима постоји неколико других корјенова. Прво, постоје три самосвојне македонске метафоре које успостављају везу зјенице са младим људским бићем: *човече* ‘човјечуљак’, *бебе* ‘беба’ и *детенце* ‘дјетенце’. Ту је онда и *црнка*, па *глетце*, дословно: ‘гледаоце, мало гледало’ и коначно: *зрак*.

Разноликост је још већа код *пужа голаћа*. У стандардном македонском назив је *гол полжав* ‘голи пуж’. У дијалектима налазимо и *див полжав* ‘дивљи пуж’, *воден полжав* ‘водени пуж’, *цигански полжав* ‘цигански пуж’, *турски полжав* ‘турски пуж’, *лигавец* ‘лигавац’, *голец* ‘голаћ’, *шулак*, које је посуђено од грчког *σαλμυκαρος* ‘пуж’ те *гол салмин* ‘голи салмин’, гдје је друга ријеч позајмљена од дијалекатског турског *sölümen* ‘пуж’. Дијалекатска разноврсност овдје није узрокована само различитим самониклим карактеризацијама, већ и лексичким позајмљивањем, дакле, шире узев језичком контактима.

Сви ови македонски примјери свједоче о чињеници да и у дијалектима налазимо исте механизме лексичког развоја као и на нивоу језика у цјелини. Баштињење је присутно у неким случајевима, а у другима наилазимо на промјене. Промјене су одређене датостима културе у питању која се у случају дијалеката протеже на одређеном простору. Јављају се семантичке промјене, обично засноване на метафорама а ту су и оне промјене које су изазване језичким контактима.

6.3 Од тврдог до свјежег и бајатог

То да језици дијеле баштињене корјенове ријечи обременењено је и одређеним потешкоћама. Како се могло видјети у Поглављу петом, наслијеђени корјенови прошли су кроз различите преобразбе у сваком поједином словенском језику. Те преобразбе у основи су такозваних ЛАЖНИХ ПРИЈАТЕЉА ПРЕВОДИОЦА – ријечи сличног облика а различитог значења или употребних карактеристика у два словенска језика.

Узмимо неколико примјера. Постоје случајеви као руско *вонь* ‘смрад’ и пољско *woń* ‘(мио)мирис’. Значење руске ријечи има негативну конотацију, док је пољска позитивна. Обје ове ријечи потичу од ПСЛ **vońь*, са значењем ‘мирис’. Из овог примјера јасно се види како је првобитно значење, које је било конотацијски неутрално, развило негативну конотацију у једном, а позитивну у другом језику. Слично је, мада наизглед сасвим различито, у пару пољ. *czerstwy* ‘бајат’ према чеш. *čerstvý* ‘тазе’. Обоје води поријекло од псл **čьrstvь* ‘чврст’. Неки прехрамбени производи чврсти су кад су свјежи (нпр. јабуке) а други кад су бајати (нпр. хљеб), па и овдје видимо логику у развоју супротних значења.

Ту су онда и примјери гдје су значења двије ријечи различита али не и супротна. Тако је у рус. *гроб* ‘мртвачки сандук’ и пољ. *grób* ‘гроб’. И једно и друго води поријекло од ПСЛ **grobь* ‘гроб’. Пољски је сачувао ПСЛ значење а руски га је помјерио према новом предмету унутар истог лексичког поља а основно значење истиснуто је у руском ријечју *могила* (које долази од ПСЛ **mogyla* ‘гробна хумка’) која је почела да се користи у значењу ‘гроб’.

Некад су разлике суптилне. Тако рус. *кресло* значи ‘фотеља’ а пољ. *krzesło* ‘столица’. Пољски је сачувао значење ПСЛ ријечи **krěslo*, док је руски сузио значење те ријечи узевши да је *стул* (по-

суђено из германских језика, које долази из протогерманског коријена **stōlaz*, као и енглеско *stool* и њемачко *Stuhl*) почела да се користи у значењу ‘столица’. Честа је ситуација да језици дијеле нека значења а да се разликују у другима. На примјер, *листопад* значи ‘падање лишћа’ и у руском и у пољском. Међутим, Пољаци имају и додатно значење ‘новембар’ кога нема у руском (мада је староруски имао *листопадъ*, за период од половине септембра до половине октобра, који је онда ближи хрватском *listopad* ‘октобар’, али су такви називи избачени у реформама Петра Великог у раном 18. вијеку, кад су на таласу позападњачавања уведени западни називи за мјесеце). Додатно значење у пољском посљедица је чињенице да пољски, као и неки други словенски језици, користи имена мјесеци заснована на природно-пољопривредном циклусу, док савремени руски језик, као и многи други словенски језици, користи посуђенице из латинског, које налазимо и у низу несловенских европских језика.

Случајеви лажних пријатеља преводиоца заправо су излог семантичких промјена о којима смо говорили у Поглављу петом. У њима се могу видјети различити путеви семантичког развоја два језика између којих се јављају лажни познаници. Истовремено, лажни пријатељи јасно указују на механизме који су узроковали засебан развој у појединим језицима, нпр. сужавање значења услед усвајања друге ријечи у том значењу. Може се видјети и како помјерања значења садејствују са процесима лексичког позајмљивања, о чему ћемо у Поглављу седмом.

Семантичко сужавање у неким словенским језицима а ширење у другим може се видјети у ПСЛ корјену **blqđъ*, који је значео: ‘заблуда’ и ‘блуд, раскалаштво’. У руском, македонском и код нас значење је сужено на ‘блуд, раскалаштво’. Оно друго значење, покривено је другим именицама од истог коријена: *заблуждение* у

руском, *заблуда* у српскохрватском и македонском. И у чешком имамо сужавање значења али *blud* значи ‘заблуда’. Пољски, опет, има ријеч *bląd* као наставак овог ПСЛ корјена, али се значење проширило у ‘грешка’, дакле, од специфичне погрешке у мишљењу и понашању имамо погрешку уопште.

ПСЛ коријен **doba* једнако је занимљив. Његово ПСЛ значење веома је широко, оно је било: ‘вријеме’. Са неким мањим изузецима, значење овог корјена сужава се у словенским језицима, али су путеви сужавања различити. Ми чувамо првобитно значење, мада у веома ограниченом броју контекста, али је значење углавном сведено на ‘ера, период’. Ово значење сачувало се и у чешком, словеначком и македонском. Бугарски је сачувао првобитно значење без развијања додатних, али сама ријеч постаје застарјела. Ту је онда пољски, гдје је значење сужено на знатно краћи период, па ријеч упућује на период од 24 сата.

ПСЛ ријеч **okъno* казује нам причу очувања уз ограничено сужавање. У већини језика, нпр. руском, пољском, чешком, словачком и словеначком, ријеч *окно/okno* задржава првобитно значење ‘прозор’. Колоквијални чешки додаје ново значење ‘нестанак струје’. Онда, у малом броју случајева значење је сужено на ‘окно’ како је код нас и код Македонаца, што онда производи лажне пријатеље са суптилном разликом у значењу (нпр. између руског и македонског). Српскохрватски и македонски имају и додатно значење ‘рударско окно’. Првобитни ПСЛ корјен позајмљен је из несловенских језика од финског *ikkuna* и естонског *aken*, обоје у значењу ‘прозор’.

И позајмљенице су укључене у сличне процесе. Тако је са ПСЛ позајмљеницом протогерманског **kuningaz* ‘краљ’. У прасловенском, ова протогерманска ријеч адаптирана је као **kъędzъ* у значењу ‘вођа’ а онда и ‘принц (као владар принчевине)’. Првобитно ПСЛ значење углавном је очувано на словенском истоку и југу,

нпр. у руском, бјелоруском и украјинском *князь* као и у словеначком, нашем, македонском и бугарском *кнез/knez* – сви имају значење ‘принц (као владар принчевине, нпр. онај од Монака)’. За разлику од представљене монотоније на словенском југу и истоку – на западу нешто ново, што је онда створило парове лажних пријатеља. Пољско *ksiądz*, чешко и словачко *kněz* значе ‘поп, свештеник’. Ту се, дакле, десио значењски пренос из земаљске у небеску сферу (свештеник влада парохијом, баш као што кнез влада кнежевином). У доњолужичком *kněz* је сузило значење на ‘племић’ а онда и префикс и средство обраћања ‘гдин’ и ‘господине’. Занимљиво је да се значење ‘кнез’ у пољском и чешком сачувало у ПСЛ корјену **kņęžę*, изведеном од **kъędzъ* суфиксом –‘е, који се користи за млада бића (што имамо сачувано нпр. у нашем: маче, мече, итд.). Тако би онда **kņęžę* било ‘кнежевић’ што даје пољско *książę* и чешко *kníže*, гдје је једно и друго значи ‘кнез’. У занимљивом развоју ствари и пољска ријеч за Мјесец изведена је од истог корјена. Мјесец је *księżyc*, гдје је суфикс -*yc* деминутив. Овдје је слика у позадини оваквог назива то да је Мјесец Сунчев кнежевић, дакле, принц у смислу краљевог сина.

И касније позајмљенице у сваком поједином словенском језику производе лажне пријатеље услед самосвојног семантичког развоја тих позајмљеница. На примјер, многи словенски језици позајмили су латинску ријеч *pēnsiō*, која је имала основно значење ‘плаћање’ а онда и ‘пензија’, што је врста плаћања, а онда и статус оних којима то плаћање сљедује. У многим словенским језицима ријеч је сачувана баш у том другом значењу ‘пензија’ (и ту је засигурно кумовало њемачко *Pension* истог значења). Такво је руско, украјинско, бјелоруско и бугарско *пенсия*, наше и македонско *пензија*, чешко *penze* и словачко *penzia*. Међутим, пољско *pensja* значи ‘плата’ а не ‘пензија’, што ствара суптилну разлику према свим претходно набројаним словенским језицима.

Међусловенски лажни пријатељи у великој се мјери разликују од оних између словенских и несловенских језика. У основи мора да постоји нека веза између језика да бисмо могли говорити о лажним пријатељима. На примјер, ријеч *kita* постоји у многим језицима. Међутим, никоме неће пасти на памет да ту словенску ријеч, нпр. словеначку, која значи ‘плетеница’ или пољску која значи ‘китњаст реп, нпр. коња’ сматра лажним пријатељем те јапанске ријечи, која значи ‘сјевер’, индонежанске, која значи ‘ми’, ријечи у свахилију, у коме значи ‘рат’, итд. Једноставно нема везе међу језицима и сличан облик сматра се случајним подударом.

Постоје, у основи, двије могуће везе на основу којих се ријечи два језика могу поставити у везу лажних пријатеља. Једно је заједничко поријекло (тако је код међусловенских лажних пријатеља) а друго веза на основу позајмљивања ријечи (што је опет функција припадања одређеном културном кругу). Илустроваћу ово подацима из два рјечника лажних пријатеља на којима сам радио. Први је обухватило пољски и српскохрватски, дакле, два језика која су се развила из прасловенског. Други је енглеско-српскохрватски рјечник, гдје два језика нису директно повезана (мада имају заједничко индоевропско наслијеђе), али дијеле грчко-римски културни круг. Подаци из ова два пројекта показују да је код сродних језика главни генератор лажних другова преводиоца расцјеп коријена из заједничког прајезика. У пару мање повезаних језика главни генератор је заједничко грчко-римско културно наслијеђе. Између пољског и нашег језика 91% случајева узроковано је расцјепом прасловенског коријена (извори ових података могу се наћи у препорученој литератури на крају поглавља). На примјер, *jutro* је ‘први дио дана’ код нас, а ‘сутра’ у пољском. Веза је очигледна – сутра почиње ујутро, сљедећег јутра, *с јутра*, *с(ј)утра*. Између нашег и енглеског језика 51% случајева резултат је расцјеп латинских позајмљеница (нпр. *хонораран* према *honorary* ‘почасни’).

Други главни генератори јесу посуђивање из других језика (24% свих лажних пријатеља: *академија* према *academia* ‘академска заједница’, обоје из старогрчког) те наш развој посуђених енглеских ријечи (22% случајева, нпр. наш *спикер* према енглеском *speaker* ‘предсједник скупштинског дома’).

Уза све остало, ова представљена неједнака дистрибуција генератора лажних пријатеља условљава процес учења и подучавања језика. Учење другог словенског језика на почетном и средњем нивоу увелико је олакшано одређеним нивоом лексичких сличности, оних о којима смо говорили у првом дијелу овог поглавља. Међутим, како и лажне пријатеље углавном налазимо по баштињеним ПСЛ корјеновима, то у доброј мјери отежава учење другог словенског језика. Опет, процес учења између словенских језика с једне стране и енглеског с друге није олакшан лексичким сличностима на почетном и средњем нивоу, али ни отежан бројним лажним пријатељима. Наиме, заједничко грчко-латинско лексичко наслијеђе углавном је у апстрактној сфери, па ће се и сличности и посебно лажни пријатељи, много чешће појављивати на напредним нивоима учења и подучавања.

Препоручена литература

Шипка (Šipka 2015a) разматра опште обрасце лексичких разлика у језицима широм земљиног шара. Исти аутор (Šipka 2019) бави се културним профилима рјечничког фонда словенских језика. Шипка (Šipka 2015b) разматра лажне пријатеље укључујући и податке из два рјечника поменути у поглављу. Согласнова (2018) наводи стратегије обраде лажних пријатеља. Голубовић и Госкенс (Golubović and Gooskens 2015) представљају резултате тестирања разумијевања у неколико словенских језика. Развој рјечничког фонда појединих словенских језика назначен је у одговарајућим поглављима код Комрија и Корбета (Comrie and Corbett 1993) те

Сасекса и Каберлија (Sussex and Cubberly 2006). Марковиќ (2020) даје занимљиве податке о лексичком варирању по македонским дијалектима.

Поглавље седмо: Словенски дефицит у трговини ријечима

Ријечи се селе из једног језика у други, па и словенски језици ту нису изузетак. Од најстаријих времена, Словени размјењују ријечи са околним језицима, првенствено онима из германске породице (нпр. ријечи за хљеб, лук, чинију, пробавање, куповање, итд.) али старих посуђеница, макар и маргинално има и из иранских, келтских и италских језика, те из грчког. На примјер, њемачка ријеч за границу (*Grenze*), бич (*Peitsche*), млади сир (*Quark*), итд. имају словенско поријекло, баш као и њемачка пријестолница Берлин, чије име долази од прасловенског корјена **berl-* ‘мочвара, мочваран’ – у овом случају назив је дослован, за разлику од метафоричког америчког називања у САД града Вашингтона мочваром у смислу учмалости дубоке државе. Занимљиво је да медвјед на грбу града свједочи о такозваној пучкој етимологији која погрешно повезује име њемачког главног града са њемачком ријечју за медвједа: *Bär*.

Благодарећи напретку у комуницирању, прије свега Гутенберговој штампарској преси с половине петнаестог вијека, па онда и радију, телевизији и интернету у двадесетом вијеку, регионални и глобални културни утицаји додани су као извор посуђивања уз сусједне језике. У овој новој трговини ријечима, словенски језици углавном су увозници а рјеђе извозници. Ово поглавље разматра обиман лексички увоз у словенске језике (гдје, рецимо, спада ријеч за пензију поменута у претходном поглављу) и знатно мање изражен извоз из њих (укључујући како старије случајеве, каква је ријеч за прозор поменута у претходном поглављу, тако и новије извозне “успјешнице” везане за комунистички експеримент и његово напуштање, каква је, рецимо, *перестројка*).

Лексички трансфер дио је међукултурне комуникације. Ријечи се посуђују на таласима културних утицаја. Иста динамика дешава се са писмима, т.ј. ЕПИЛИНГВИСТИЧКИМ ЕЛЕМЕНТИМА (нејезичким самим по себи, али заснованим на језичким чињеницама), који су такође везани за међукултурну комуникацију. Трговина писмима, биће стога разматрана заједно са трговином ријечима.

7.1 Из Славина у енглески и назад

Енглески је данас, ван сваке сумње, језик глобалне комуникације. Занимљиво је онда погледати увозно-извозни биланс словенских језика са енглеским. Постоји преко шестсто ријечи словенског поријекла у енглеском – ако ћемо прецизно: 642 у Оксфордском рјечнику енглеског језика (*Oxford English Dictionary, OED*), и оне обухватају 0,28% свих одредница у том рјечнику). Али авај, изузев ријечи какве су *vampire* ‘вампира’, *vodka* ‘вотка’ и *paprika* ‘алева паприка’, готово све остале огромној већини говорника остају непознаница. Оно што је енглески позајмио од словенских језика припада различитим областима. Велики број је у области историје: *hussar* ‘хусар’, *szlachta* ‘шљахта’, *boyar* ‘бојар’, *heyduk* ‘хајдук’, *tsarevich* ‘царевић’ (од оних старијих) те *Bolshevik* ‘бољшевик’, *commissar* ‘комесар’, *Gosplan* ‘државни план’, *kolkhoz* ‘колхоз’, *sovkhoz* ‘совхоз’, *subbotnik* ‘суботник’, *udarnik* ‘ударник’ (из новије историје), али ту су и разна друга тематска поља. Налазимо ту и географске и геолошке термине (*steppe* ‘степа’, *taiga* ‘тајга’), храну (*borsch* ‘боршч’, *kielbasa* ‘кобасица’, *pierogi(e)* ‘пирошке’, *shaslik* ‘шашљик’, *stroganoff* ‘строганоф’), појмове из области политике (*duma* ‘дума’, *Sejm* ‘Сејм’, *Sobranie* ‘Собрање’, *Skupština* ‘Скупштина’, *oblast* ‘област’), одјећу (*rubashka* ‘рубашка’, *shapka* ‘шапка’, *shuba* ‘шубара’, *parka* ‘парка’) и још којешта. Како рекосмо, за добар дио њих говорници енглеског и не знају.

Чак штавише, неке три четвртине тих ријечи не препознају ни алати за исправљање грешака у најпопуларнијем програму за писање.

Број посуђеница из енглеског у словенским језицима знатно је већи, мјери се хиљадама а не стотинама. Што је још важније, оне су махом познате говорницима словенских језика, већина их упућује на општепознате датости, какве су маркетинг (*marketing*), компјутер (*computer*), (лучки) док (*dock*), фудбал (*football*), итд. Словенски дефицит у трговини ријечима према традиционалним језицима културног утицаја, њемачком и француском, још је драстичнији. Уопштено узев, словенски језици имају овај дефицит – више увозе него што извозе. Међутим, дефицит није равномјерно распрострањен по словенским језицима – у руском је знатно мањи него у неким мањим језицима, нпр. словачком или словеначком. Враћајући се на помињани Оксфордски рјечник енглеског језика, руски (који опслужује најпознатију словенску културу) обухвата три четвртине словенских позајмљеница у енглеском, док словачки и словеначки не домашују ни до једног процента. Што је још важније, руски позајмљује мноштво ријечи језицима у русосфери, чега нема у случају два поменута мања језика.

У оба смјера трговине ријечима, однос онога што се прима и даје директно је пропорционалан нивоу културног утицаја у позадини процеса посуђивања. Културни утицај, опет, заснован је на привредној и политичкој моћи. Није онда ништа чудно да су традиционални извори лексичког утицаја за словенске језике њемачки и француски, језици великих европских сила, а у новије вријеме и енглески, прво на основу моћи Британске Империје, а онда и Сједињених Америчких Држава. Из истих разлога руски је највећи извозник ријечи међу словенским језицима. “Велики и моћни руски језик”, како сами Руси на њега упућују, почива на култури глобално познатих аутора (Толстоја, Чехова и многих других) и

композитора (од Чајковског до Стравинског). Ова велика и моћна култура иза великог и моћног језика, баш као и помињани случајеви њемачког, француског и енглеског, почива на привредној, војној и политичкој моћи, прво Руске Империје, а онда Совјетског Савеза.

7.2 Увоз ријечи код Словена

Прво ћемо о лексичком увозу. С једне стране можемо посматрати посуђенице у односу на наслијеђену ПСЛ лексику. Као прво, ту је однос посуђеног и наслијеђеног различит од једног словенског језика до другог. Друго, посуђенице су распоређене по различитим тематским подручјима, а сржна лексика (као она са помињане Сводешеве листе) по правилу има знатно виши удио баштињене ПСЛ лексике од других области, нпр. терминологија. Треће, традиције култура појединих словенских језика успоставиле су различите ставове према позајмљеницама. У неким језицима оне се могу наћи и у формалним стандарднојезичким и у другим текстовима док се у другима оне везују за неформалну језичку комуникацију, па је онда и став према њиховој употреби у стандардном језику негативан.

С друге стране, посуђенице су резултат културних утицаја или географских контаката. Ова два извора позајмљивања не могу се увијек јасно разграничити. На примјер, за неке јужнословенске језике турски је истовремено језик географског контакта и културног утицаја. Пропаст Отоманског Царства ослабила је културни утицај турског а језици какав су наш и македонски изгубили су географски контакт (за разлику од бугарског). Слично томе, пропаст Аустроугарског Царства укида географски контакт нашег језика са њемачким, али сфера културног утицаја остаје присутна још дуго након тога. Несумњива је, опет, чињеница да у свим словенским

језицима можемо наћи широка подручја лексике позајмљене из језика културних утицаја, прије свих: њемачког, француског и, у новије вријеме, енглеског, најчешће као посредника у преносу грчко-латинског лексичког фонда. Ту су онда и позајмљенице из сусједних језика који нису језици културног утицаја, нпр. наши хунгаризми. Такве позајмљенице имају изузетно мали удио у односу на оне из језика културног утицаја.

Контактно посуђивање, оно из околних језика, може попримити различите облике. Прво, постоји такозвани хоризонтални контакт, такав гдје су језици на равној нози, гдје нема доминантног језика (нпр. између мађарског и словенских језика с којима је у контакту: нашим, словачким и украјинским). Неки од ових хоризонталних контаката били су присутни у ПСЛ вријеме. ПСЛ тако садржи ране позајмице из иранских, германских језика, туркијских језика, грчког, а могуће и из келтских језика. Постоји онда и истовремени вертикални контакт доминантног националног језика са локалним језиком. Такав је био контакт турског, као доминантног језика у Отоманској Царевини, са словенским језицима као подређеним: бугарским, македонским и нашим. Истовремени контакт значи да се оба језика која учествују размјени ријечи користе током те размјене. Доминантан језик подразумијева то да је утицајнији, као језик државне администрације и слично. Метафора вертикалности заснива се на подређености локалних језика доминантним. Коначно, могућ је и послједњи вертикални контакт, такве су наше позајмљенице из супстратских језика, нпр. илирског. Послједњи значи да подређени језик (нпр. илирски) престаје да се користи и само оставља трагове у доминантном језику (нашем). Овакви подређени језици називају се СУПСТРАТСКИМ ЈЕЗИЦИМА, обично данас изумрлим језицима који остављају траг у неким особинама, обично у ријечима.

Баштина супстратских језика важна је у свјетлу сеоба Словена са сјевера од четвртог до шестог вијека наше ере, о чему смо говорили у Поглављу другом. Док су се будући јужни Словени селили према Балкану, различити предсловенски народи: Илири, Трачани, Келти и ини, заузимали су данашњи јужнословенски простор. Кад су се Словени населили на Балкану, у шестом и седмом вијеку наше ере, ови други народи одселили су се са те територије (нпр. Грци) или нестали у тами историје (нпр. Илири). Посуђенице из ових језика, поглавито називи мјеста, једно су од свједочанстава присуства тих народа на том простору прије Словена. Од онога што нису имена географских објеката, посуђенице из супстратских језика налазе се углавном у области пастирства и конфигурације терена.

Однос позајмљеница и баштињених словенских ријечи тешко је утврдити јер тај однос варира по неколико параметара. Прво, ниво формалности исказа у неким језицима битно утиче број позајмљеница. Разговорни неформални језик имаће их по правилу знатно више од формалног стандардног језика. Друго, тематска област такође утиче на број позајмљеница – по правилу их је мање у називима за основне појмове него рецимо у терминологијама. Треће, постоји варирање међу појединим словенским језицима. Неки од њих (нпр. словеначки или чешки) ће у формалном стандардном језику знатно мање толерисати позајмљенице од неких других (нпр. руског или пољског).

Идентификација извора позајмљивања знатно је лакши посао. Огромна већина од преко 90% свих позајмљеница у словенским језицима долази из западноевропских језика. Од тога безмало трећина отпада на такозване интернационализме грчко-латинског поријекла, које налазимо углавном по научним терминологијама. Друга непуна трећина долази из германских језика (углавном из њемачког, око 60% од свих германских ријечи, али све више из

енглеског, око 30% германских ријечи. Коначно, безмало трећина долази из романских језика, углавном француског (између 65% и 85% романских позајмљеница, већ у зависности од језика) а онда и италијанског (између 30% и 10% романских позајмљеница). Многе позајмљенице из германских и романских језика првобитно долазе из грчко-латинског наслеђа, дакле германски и живи романски језици само су посредници.

Слика позајмљивања нешто је другачија у бугарском, македонском и код нас, гдје су језичка подручја стољећима била у власти Отоманског Царства. Ту налазимо неких 10% позајмљеница из турског (неке су изворно арапске или перзијске, а турски је посредник). Неки лингвисти користиће термин турцизми јер све пролази кроз филтар турског језика, други опет оријентализми да нагласе да те ријечи нису само из турског, већ и из других “оријенталних” језика. Посуђенице из западноевропских језика су ту испод 90%, а свака од помињаних категорија тих позајмљеница је пропорционално мања од онога што имамо у словенским језицима који нису били изложени отоманском турском утицају. Међутим, турцизми сваким даном све више застаријевају. На примјеру следећој реченици: *Арсуз аскер авазиле и аићаре арзи аркадаша атлију*. која значи ‘Безобразни војник на сав глас и очигледно оптужује друга коњаника.’, већина говорника нашег језика разумјеће једино везник *и* (они из Босне и мало више, али засигурно не све), мада се све друге ријечи из ове реченице налазе у Шкаљићевом рјечнику турцизама. Турцизми су углавном дио ограничених области употребе језика, а у општој употреби углавном су замијењени, махом баштињеним словенским ријечима а неке и позајмљеницама. Својевремено сам провео анализу турцизама из поменутог Шкаљићевог рјечника. Комбинована анализа употребе у текстовима и анкетирања изворних говорника показује да је преко 60% ових ријечи замијењено, махом словенским ријечима које су и биле у употреби

уз турцизме. Ту се, дакле, ради о архаизмима. Нпр. турцизам *дениз* ‘море’ данас је потпуно замијењен баштињеном словенском ријечју *море*. Додатних 20% упућује на датости које се више не користе, ради се, дакле, о историзмима, нпр. *шилит* ‘копље танко а дугачко’. У ономе што преостаје, а то је мање од 20% ове лексике, једна четвртина (или 5% од укупног броја турцизама) је у општој употреби, или без синонима (као у *цеп*) или уз синоним који није турцизам (нпр. турцизам *целат* има словенски синоним *крвник*). Три четвртине онога што је преостало кад одбијемо архаизме и историзме (близу 14% свих турцизама) налазимо у ограниченим тематским сферама, углавном сфери ислама (нпр. *ценет* ‘исламски појам раја’, *дова* ‘молитва у исламу’, итд.). Ови подаци слични су и у другим јужнословенским језицима са отоманским наслијеђем, што наглашава доминацију западноевропских посуђеница чак и код оних језика са знатним незападноевропским наслијеђем. Док су западноевропске посуђенице живе и у општој употреби и посебно у научним и стручним терминологијама, турцизми су застарјели (сама ријеч или оно што означавају) и у великој мјери ограничени на уске области употребе. Наравно, у тим ограниченим областима употребе турцизми знају да допринесу стварању магичног свијета књижевности, да му дају фини пату, онакву какву смо налазили код Андрића и Селимовића, а прије свих у највећој језичкој чаролији наше књижевности, у *Некрологу једној чаршији* Зуке Цумхура.

Чак и у оним словенским језицима који имају јаку традицију пуризма, дакле тенденцију да замјењују позајмљенице ријечима скованим од баштињених словенских основа, језици културног утицаја присутни су индиректно. По правилу, замјене за позајмљенице су калкови, мање или више дословни преводи ријечи из извора културног утицаја, махом њемачких. Јављају се ту дословни преводи, нпр. словеначка ријеч за часопис: *časnik* (*čas* је

‘вријеме’, *-nik* је суфикс), што је директно калкирано од њемачког *Zeitung* (*Zeit* је ‘вријеме’, *-ung* је суфикс). Слично томе, словеначки има *pravopis* ‘правопис’, *pravo* ‘правилно’ *pis(ati)* ‘писати’, *0* – суфикс, према њемачком: *Rechtsschreibung* ‘правопис’, *recht* ‘правилно’, *schreib(en)* ‘писати’, *-ung* – суфикс (тако је, уосталом, и код нас). У неким случајевима ријеч је заснована на језику културног утицаја, али калк није дослован. У словеначкој ријечи за облакодер: *nebotičnik* имамо *nebo* ‘небо’ *tik(ati)* ‘додиривати’ *-nik* – ‘ник’, што је дјеломично засновано на енглеском *skyscraper*, али је други дио сложенице различит. Постоји и њемачки предложак *Voklenkratzer* ‘дословно: облакочешач’, гдје је идеја слична али су оба дијела различита. Слично томе, *železnica* ‘жељезница’, *želez(e)n* је ‘жељезан’, *-ica* је суфикс ‘ица’, дјеломично је заснован на њемачком *Eisenbahn* ‘жељезница’, *Eisen* је ‘жељезо, жељезни’, а *Bahn* је ‘рута, пут’ (за разлику од италијанског *ferrovia*, које је пуни калк: *ferro* ‘жељезо’ and *via* ‘рута’).

Њемачки језик има посебно мјесто у словенском свијету узевши да су културни центри а онда и цјелокупне или обимне дјеломичне територије гдје су живјели Лужичани, Чеси, Словаци, Словенци, Хрвати и Срби били дијелови царстава у којима се говорио њемачки, а исто важи за нека пољска и украјинска подручја, те за Босну у кратком периоду на прелому 19. и 20. вијека. Њемачки је онда имао посебно мјесто као главни несловенски контактни језик те језик империјалних владара и њихове администрације. Он је истовремено био и језик напретка и технологије, посебно током индустријализације и развоја научних терминологија у 19. вијеку. То је баш вријеме националног буђења Словена, па је јак њемачки језички утицај изазивао јаке негативне ставове, што се онда огледало у помињаним пуристичким тенденцијама да се у формалном стандардном језику њемачке ријечи замијене словенским. Док је данас њемачки лексички утицај ограничен на цепове као што су

лужичкосрпски језици, корушки словеначки и градишћанскохрватски, који се и даље говоре на њемачком говорном подручју, њемачки и даље битно утиче на језик друге генерације словенске дијаспоре у земљама њемачког језика. Тај утицај није занемарив. На примјер, аустријска пријестолница Беч (царствујушчиј град Вијена, како смо га раније звали), заправо је други по величини српски град, одмах иза Београда. Око четврт милиона Срба живи у Бечу, а сем Београда, ни један српски град нема толико становника. Сличан је утицај енглеског на словенске говорнике из дијаспоре на Британском острвљу, Сјеверној Америци и на Антиподима. Проучаваоцима су добро познати примјери високе концентрације говорника из дијаспоре какве су тзв. Пољске закрпе у Чикагу или рускојезични Брајтон Бич у Њујорку (познат и као Мала Одеса) и Сани Ајлс Бич на Флориди (чији је надимак Мала Москва).

Ове заједнице говорника из дијаспоре представљају микрокозам лексичког позајмљивања. Код тих нашијенаца у туђини занимљиво је питање која лексичка поља више подлијежу лексичкој хибридизацији (мијешању ријечи језика средине у баштињени језик). Мој први корак у одговарању на то питање била је анализа података српскохрватских говорника из дијаспоре у енглескојезичким дијеловима Канаде, које је седамдесетих година прошлог вијека прикупио Милан Сурдучки.

Овај списак од 3.805 ријечи позајмљених из енглеског у иселеничком српскохрватском у Канади показује да је више од половине случајева (54%, ако ћемо прецизно) састоји се од појмова који су тим говорницима из дијаспоре били нови. Сљедећих 21% чине појмови из области рада и правних односа а 4% су уобичајени енглески фразеологизми, што је такође нешто ново. Преосталих 22% ових ријечи не могу се обухватити неким ширим тематским критеријумима. Наравно, међу појмовима из области рада и правних односа има и оних који су дијаспорцима нови ако и те додамо оним

појмовима из те сфере који су говорницима били познати, област рада и правних односа обухвата 39% свих позајмљеница код говорника из дијаспоре. Ово је сасвим логично узевши да управо у тим областима говорници из дијаспоре имају најинтензивније контакте са окружењем енглеског језика.

Непознати појмови укључују оне који су непознати у општој популацији говорника нашег језика, нпр.: *аунс* (*ounce* ‘унца’), *паун* (*pound* ‘фунта, мјера тежине’), *коринид биф* (*corned beef* ‘маринирана говедина’), *сандвич мен* (*sandwich man* ‘човјек-сендвич, особа која има рекламне табле с предње и задње стране тијела’) и многе друге. Ту су онда и појмови коју су тим исељеницима, узевши у обзир да су били углавном из руралних подручја и ниског образовног статуса, појмови типа: *Чајнаман* (*Chinaman* ‘Кинез’), *Јапан* (*Japan* ‘Јапан’), *еринга* (*herring* ‘харинга’). Имамо надаље појмове који су нови у смислу друкчијег контекста или система институција и стила живота, нпр. *бечелор дигри* (*bachelor's degree* ‘факултетска диплома’), *хајскул тичер* (*high school teacher* ‘средњошколски професор’), *трафика* (*traffic* ‘јак саобраћај’), итд. Неки од нових појмова су из сфере рада и правних односа, нпр. *ту бај форс* (*two-by-four* ‘летва дебљине два а ширине четири палца’), *тредунија* (*trade union* ‘грански синдикат’), *бед рекорд* (*bad record* ‘проблематични лични подаци, нпр. кредитна невјеродостојност или криминални досије’), *ленч* (*lunch* ‘рани ручак, који се по правилу једе на послу’), итд. Познати појмови из сфере рада и правних односа укључују примјере као *пентати* (*paint* ‘бојадисати’), *сендати* (*sand* ‘шмирглати’), итд. У категорији позајмљених фразема могу се наћи примјери *гош* (*gosh* ‘боже’), *аџем* (*that is it* ‘то је то’), *орајт* (*all right* ‘у реду’), итд.

Појмови који припадају различитим тематским пољима, а које је Дејвид Ендрјуз (David Andrews) такође пронашао у својој ана-

лизи говора руских усељеника у Сједињене Државе, укључују ријечи из области моторизације: *аутокара* (*auto, car* ‘аутомобил’), *гасолин* (*gasoline* ‘бензин’); покућства: *кичен* (*kitchen* ‘кухиња’), *фурничер* (*furniture* ‘намјештај’), *чимни* (*chimney* ‘димњак’); одијевања *слексе* (*slacks* ‘панталоне’), *шуза* (*shoe* ‘ципела’); исхране: *брекфест* (*breakfast* ‘доручак’), *чикен* (*chicken* ‘пилетина’); мјера и оријентира: *јулај* (*July* ‘јули’), *сатурдеј* (*Saturday* ‘субота’), *норт* (*North* ‘сјевер’), *форти* (*forty* ‘четрдесет’); основних радњи: *мувати* (*move* ‘покретати’), *ронити* (*run* ‘трчати’), *мачати* (*touch* ‘додиривати’); основних обиљежја *дори* (*dirty* ‘прљав’), *локи* (*lucky* ‘сретан, сретне руке’) итд. Сви ови веома различити појмови везују се за ситуације интензивног контакта са околином – сипања бензина на пумпи, обједовања у ресторану, у ситуацијама гдје су у кући потребни мајстори, итд. Истовремено, многи од ових појмова такође су повезани са сфером рада – на посао се по правилу иде колима, на послу се обично захтијева одговарајућа одјећа, неки оброци се једу на послу, тамо се и планира распоред рада по данима, мјесецима, итд.

Наравно, ово је мали узорак лексичког позајмљивања и постоји потреба за даљим истраживањима. Међутим, чини се да интензивнији контакт са окружењем, првенствено на послу и у односима са администрацијом изван посла те то да је појам говорнику непознат представља добар предиктор лексичког позајмљивања. Ово се не разликује много од ситуације позајмљивања на територијама гдје се говоре словенски језици. И ту се посуђују ријечи за нове појмове (нпр. кад се појави нова технологија), најчешће је то у професионалној сфери (обично по стручним и научним терминологијама), а увијек постоји неки контакт (географски или путем културних утицаја).

Однос баштињене словенске лексике и оне која је посуђена дефинише профил културног идентитета сваког појединог словенског језика. У неким словенским језицима, попут словеначког и чешког, овај однос биће изразит, у другима, као што су руски или пољски мање упадљив, али ипак присутан. Говорници ће доносити лексичке одлуке дијелом и на основу тог односа. Они ће имати и мишљења и приписиваће одређене вредносне ставове одлукама на основу тог односа (дакле, да ли се користи баштињена или позајмљена ријеч). На нижем нивоу, културна сфера језика из којег се позајмљује битан је састојак културног профила језика увозника. Говорници имају свијест о тим сферама (нпр. западноевропској према оријенталној, класичној грчко-латинској према оној из живих западноевропских језика, итд.) и неки од њих ће везивати вредносне ставове за те сфере. Културни профил у преузимању дефинисан је додатно и тематском облашћу. На примјер, оперска терминологија у многим језицима обухвата велики број италијанизама, рана аутомобилистичка терминологија била је углавном заснована на германизмима, рачунарска на англизмима, итд. Говорници су углавном свјесни неједнаке дистрибуције позајмљених ријечи по значењским пољима. Како су позајмице из појединих језика распоређене по пољима може бити заједничко за словенске језике (како је у поменутих примјерима оперске, аутомобилске и рачунарске терминологије) или специфично за поједине словенске језике. Нпр. у пољском административна терминологија садржи велики број германизама: *ratusz* < *Rathaus* ‘градска вијећница’, *burmistrz* < *Bürgermeister* ‘градоначелник’, итд. Код нас, опет, у алату налазимо много турцизама: *чекић* < *çekiç*, *турпуја* < *törpü*, *ексер* < *ekser*, итд. Мада се размјена ријечи дешава у посљедству ширих друштвеноисторијских и технолошких процеса, говорници имају могућност да модификују параметре те размјене тако што ће

прихватити или одбацити одређене позајмљенице. Ово се, међутим, дешава ријетко и у малом обиму. Општи однос баштињених и позајмљених ријечи резултат је дуготрајних пузајућих процеса. Ово се види кад погледамо лексику из неких културних кругова, рецимо наше оријентализме. Јасно је да они застаријевају и да ријечи из других културних кругова, нпр. англизми, постају свечешћи. Међутим, и један и други процес одвијају се постепено. И ријечи које застаријевају користе се и даље у неким ограниченим тематским и стилским областима, а и добар дио ријечи које у језик улазе распоређене су по истим таквим ограниченим областима.

Слични механизми моћи, утицаја и идентитета у основи су и позајмљивања писама у словенским језицима, оних која се данас користе и оних која су била кориштена у прошлости. И не само то, чак и поједина рјешења унутар писама свједоче о таквим механизмима. Писма су у словенском свијету заставе религије и религија, али присутни су и други фактори. Како смо рекли, прво словенско писмо била је глагољица. Радило се о самониклом писму нејасног поријекла, са негдје око половином знакова вјероватно изведеним из грчког писма. На примјер глагољичко Л изгледа овако Ѫ и види се одређена сличност са грчком ламбдом: Λ, глагољичко Д, опет, изгледа овако Ѣ и донекле личи на грчку делту: Δ. Види се да постоји нека не баш тако тијесна сродност у знаковима који су зашиљени у горњем дијелу а означавају сличне звукове. Међутим, та сличност свакако није толико упадљива да би без двоумица доказала поријекло глагољичких слова.

Геополитичка позадина глагољице било је настојање моравског кнеза Растислава да покрсти Словене. Сам је био Словен и владар Велике Моравске, која се простирала на широким подручјима средње Европе (била је, дакле, вишеструко већа од данашњег дијела Чешке Републике који се назива Моравска). Само покршта-

вање било је маневар сузбијања утицаја источнофраначких свештеника (дакле, представника германских племена). По Растислављевом захтјеву византијски цар 862. године шаље у Моравску словенску просвјетитељску браћу Ћирила и Методија. Циљ мисије је ширење хришћанства. Ћирилометодски изуми, старословенски језик и глаголица, којом је писан, били су оруђа покрштавања Словена и њихове еманципације (у свијету гдје је покрштавање значило еманципацију). Глаголица је напоследку истиснута ћирилицом и латиницом, које су још у употреби. Ова два писма, а и остала, која су била коришћена у одређеним временским периодима, била су корелирана са религијском припадношћу. Италијански слависта Рикардо Пикио (Ricardo Picchio) увео је појмове ПРАВОСЛАВНА СЛАВИЈА (SLAVIA ORTHODOXA) и ЛАТИНСКА СЛАВИЈА (SLAVIA LATINA), као називе за источну и западну хришћанску културну баштину у словенским језицима. И дан данас, они који су у сфери источног хришћанства пишу ћирилицом, а они у сфери западног латиницом. Овај расцјеп почео је веома рано, након источно-западне шизме из 1054. па је глаголица постепено замијењена латиницом у латинској Слативији а ћирилицом у православној Слативији. Постојали су и неки изузеци, који су временом ишчезли. На примјер фрањевачки католички ред (дакле дио латинске Слативије) од 17–19. вијека у Босни и Далмацији користио је босанчицу, локалну верзију ћирилице (дакле, писма из православне Слативије).

Јапански слависта Мотоки Номаћи (野町 素己) и америчко-новозеладски слависта Роберт Гринберг (Roberg Greenberg) указали су и на ИСЛАМСКУ СЛАВИЈУ (SLAVIA ISLAMICA), Словене који припадају религијској и културној сфери ислама, какви су, рецимо Бошњаци или Горанци. Они су у одређеном моменту користили арабицу, модификовано персоарапско писмо. Историјски, можемо говорити и о ЈЕВРЕЈСКОЈ СЛАВИЈИ (SLAVIA IUDAICA), Јеврејима који

су говорили словенским језиком и користили хебрејско писмо. Унутар латинске Славије, неки словенски језици користили су готицу, варијанту латинице која се чврсто везује уз протестантизам, па можемо говорити и о ЛУТЕРАНСКОЈ СЛАВИЈИ (SLAVIA LUTHERANA). Коначно унутар православне Славије постоји и традиција ГРЧКЕ СЛАВИЈЕ (SLAVIA GRAECA), са употребом грчког писма међу егејским Македонцима.

Увођење свих поменутих писама било је засновано на религијама, а подржано привредном или геополитичком моћи у арсеналу тих религија. Процеси који су водили редукцији словенских писама на два која се користе данас били су прије свега идеолошки. Бошњаци су напустили своју аребицу и почели да користе латиницу у процесу позападњачења у касном 19. вијеку кад је Босна ушла у састав Аустро-Угарске, а процес је касније био подржан кемалистичким реформама у Турској, с којом су и даље постојале живе културне везе – радило се, дакле, о идеолошком престојавању. Готица је замијењена латиницом код Лужичана након Другог свјетског рата у склопу идеолошког маневра дистанцирања од националсоцијализма, за вријеме којег се предност давала готици. Јеврејска и грчка Славија биле су маргиналне епизоде које су, како се чини, “умрле природном смрћу”.

Није само да су писма као таква функције привредне, геополитичке моћи и идеолошке оријентације на даном терену. Исту улогу имају конкретна графијска и ортографска решења унутар сваког писма. Видјећемо у одјелку 8.4 да је совјетска реформа ћирилице била мотивисана дистанцирањем према претходном царском режиму. Још један примјер можемо наћи у старим хрватским рјечницима, гдје су постојала два начина представљања неких звукова за које нема знака у основном фонду латиничких слова. Један је коришћен на сјеверу данашње Хрватске и био заснован на мађарској

графији зато што је то подручје било унутар зоне мађарског културног утицаја. Други је био заснован на млетачкој писмености и простирао се на југу данашње Хрватске, сфери млетачког културног утицаја. Рјешења представљања тих звукова могу се наћи у Додатку 8.6. Чак и појединачна слова могла су бити у функцији геополитичке и идеолошке борбе. Видјећемо у одјељку 8.8 да је Вук Стефановић Караџић реформисао српску ћирилицу почетком 19. вијека као дио геополитичког маневра истискивања руског аустријским утицајем на Србе. Једно рјешење које је примијенио јесте увођење латиничког слова *j* умјесто да је уопштио употребу већ постојећег знака *й*. Овај идеолошки маневар наишао је на веома строгу критику тадашње културне средине, с правом, рекли бисмо.

Досад би већ требало да је јасно да се увоз, како ријечи тако и писама, дешава у одређеним сферама културних утицаја. Ти утицаји, опет, резултанта су привредне и геополитичке моћи. Културини утицаји повезани са различитим идеолошким оријентацијама оформили су различите конфигурације посуђивања ријечи у словенским језицима.

7.3 Извоз ријечи код Словена

Словенски језици нису искључиво увозници ријечи и писама. Они их и извозе у друге језике. Међу словенским језицима, руски је добро познат донатор језицима Русије и, како то Руси кажу, “ближег иностранства”, другим језицима русофоне културне сфере (оним народима који су некада имали или и даље имају руски у статусу службеног или употребног језика). Лексички утицај језика домородачког становништва Русије на руски језик занемарив је (једино је татарски извор неког, веома ограниченог, утицаја). Дијаметрално је супротан други смјер утицаја – руски је на

ове језике осјетно утицао. Ово је добро документовано у низу издања Института руског језика Руске академије наука посвећених језицима народа Русије. Нпр. у рјечнику руских позајмљеница у табасаранском, једном од кавкаских језика, налазимо 62 уобичајене ријечи за професије, 79 ријечи за друштвене појмове, 130 научних и техничких термина и 116 ријечи свакодневног живота. Већина тих ријечи сасвим су обичне, нпр. ријечи за *аутора*, *студента*, *армију*, *организацију*, *мотор*, *радио*, *кравату*, *кафу*, итд. Слични су подаци и за друге језике русофоне сфере. Видимо ту јасну слику неједнакости у лексичкој размјени са руским као доминантним партнером. Говорници оба језика у питању, руског и неког другог из русофоне сфере, имају свијест о статусу језика у овом смислу, што опет донекле одређује њихов идентитет као говорника тих језика.

Таква је и ситуација у “ближем иностранству”, поготово постсовјетским земљама Средње Азије. Ако погледамо спискове руских позајмица тим средњоазијским језицима, видјећемо да су у већини случајева то западноевропске позамљенице у руском, углавном из њемачког и француског, а и тамо је већина позајмљена из класичке грчко-латинске баштине. Ради се, дакле, о такозваним интернационализмима, који су се прво проширили Европом а онда и по цијелом свијету у подручјима империјалних освајања (у овом случају руских). Погледајмо два таква језика: узбечки, језик из туркијске групе, и тачички, ирански језик из индоевропске групе, који се говоре на територији “ближег иностранства”. Узбечки с једне стране има руске ријечи које нису интернационализми, нпр. *мороженое* ‘сладолед’, *носки* ‘сокне’, *стол* ‘сто’, *самолет* ‘авион’, *вертолет* ‘хеликоптер’. Ова посљедња ријеч изузетно је популарна, па је налазимо у бјелоруском, украјинском, азерском, киргијском, туркменском, ујгурском и многим другим језицима (Стјепан Бабић

чак је покушавао да је уведе у хрватски стандард у облику *вртолет*, авај, безуспјешно). Неке од позајљеница калкови су са Запада, нпр. *демсад* ‘обданиште’ је калк њемачког *Kindergarten*: *dem*(скуј) = *Kinder*- ‘дјечији’ + *сад* = *Garten* ‘врт’.

Међутим, у већини узбечких позајмљеница из руског, руски је само посредник у преношењу интернационализама, или из западноевропских језика или преко њих а у свом извору из грчко-латинске баштине. Прва група види се у *ботинок* ‘висока ципела’ од француског *bottine* ‘ципелица’ или *флаг* ‘застава’ од холандског *vlag* ‘застава’. У неким случајевима руски има посуђеницу директно из класичних језика, коју онда од руског усваја узбечки. Тако је у *тетрадъ* ‘свеска’, од грчког τετράδιον (тетраидон). ‘четири пергаментa’. Међутим, у већини случајева, ријеч из класичне баштине прво је ушла у западноевропске језике, онда у руски, па онда у узбечки. Такав је *цирк* ‘циркус’ из латинског а преко њемачког *Zirkus* ‘циркус’. Ријеч *компјутер* руски је позајмио од енглеског *computer*, које садржи глагол *compute* ‘рачунати’, од латинског *computō* преко француског *computer*. У неким случајевима путеви позајмљивања веома су замршени. Руска ријеч *газета* ‘новине’, која је позајмљена из руског у узбечки, долази од француског *gazette*, које долази од италијанског *gazzetta*, а које је, опет, од ријечи *gazeta* у млетачком дијалекту, и све значе ‘новине’. Млетачка ријеч долази од истоименог новчића, колико је у неком времену била цијена новина. Даља етимологија предмет је спорова, постоје теорије о поријеклу или из грчког или перзијског, а преко грчког и латинског. Ово компликовано и дијелом нејасно поријекло није спријечило разубљено ширење ове рјечи у “ближем иностранству”. Руски ју је посудио башкирском, грузијском, казашком, киргиском, татичком, татарском, туркменском, ујгурском и другим језицима.

Идентична је ситуација и са руским позајмљеницама у таџичком. Има изворно руских ријечи, нпр. *будильник* ‘будилник’, *стол* ‘сто’ те *выпускник* ‘дипломац’. Међутим, већина су позајмљенице или из западноевропских језика или из класичне баштине путем западноевропских језика. Неки примјери су: *албатрос* ‘албатрос’, *алпинист* ‘алпиниста’, *артист* ‘умјетник’, *банк* ‘банка’, *машина* ‘машина, аутомобил’, *радио* ‘радио’ *телевизор* ‘телевизор’, итд.

Позајмљивање се дешава и између стандардних облика словенских језика и нестандардних несловенских облика и ту су стандардни словенски језици доминантни. Док дио позајмљеница из словенских језика у ромски долази из дијалеката, знатно је више оних који долазе из стандарда, путем медија и школског система. Тако на примјер гурбетски ромски дијалекат садржи веома обичне лексичке јединице позајмљене из нашег језика какве су *болница*, *кожа*, *сијалица*, *река*, *округло*, *дуго*, *исплатил*, *осетил*, *учил*, *пушил*, итд.

Румунски и мађарски често се помињу као језици са бројним словенским позајмљеницама. Наравно, наш језик је ту видно заступљен (јер има широка подручја контакта са оба језика) а други извори укључују црквенословенски, руски, украјински и словачки. Међутим, чак и ако веома конзервативно процијенимо број наших ријечи у словенској маси посуђеној у ова два језика, нема сумње да са оба језика, а посебно са румунским, имамо велики суфицит. Код нас је забиљежено неких 15 позајмљеница из румунског. У румунском, опет, има 9.000 наших позајмица. У мађарском је однос мање драстичан, са 800 наших мађаризама а око 2.000 мађарских сербокроатизама.

Позајмљују и словенски језици један другоме и ту је руски апсолутни шампион у свим категоријама. У руском је веома мало позајмљеница из других словенских језика, једини изузетак је пољски са око 100 ријечи посуђених руском. У другом смјеру ствари

су битно различите. Један рјечник русизама у другим словенским језицима, налази их 1.225 код Срба, 496 код Хрвата, 437 у словеначком, 1.415 у македонском, 3.802 у бугарском, 504 у чешком, 513 у словачком те 505 у пољском. Занимљиво је да народи у православној Славији (Срби, Македонци, а поготово Бугари), имају знатно више руских позајмљеница од осталих поменутих народа. И ово показује да је лексички трансфер заправо културни трансфер.

Руски је и крупни извозник ћирилице. У пословном циклусу извоза тог производа, од деведесетих година прошлог вијека видимо пад, који је услиједио након раста за совјетског вакта. Период након 1917. године био је обиљежен експанзијом ћирилице (са потребним измјенама и допунама) на различите језике Совјетског Савеза и неке сусједне језике. Након распада Совеза 1991. године наставља се употреба ћирилице у несловенским језицима широм Русије. Ван Русије, општи тренд је постепено истискивање ћирилице, махом латиницом. Неки изузеци, гдје се ћирилица користи без планова да се замијени, углавном су у земљама и на територијама у чврстом савезништву са Русијом (нпр. у Таџикистану).

У Русији се ћирилица користи у низу домородачких језика, какви су уралски (међу осталима: маријски, мордвински, енецки), па туркијски, нпр. башкирски и чувашки, онда монголски, какви су бурјатски и калмички, и у разним другим језицима: чукчијском, корјачком, алеутском, јупичком, евенкском, нанајском, итд. Планови за ново латинско писмо за татарски, туркијски језик на територији Русије, изузетак су од одржавања статуса кво. Татарска латиница је, међутим, углавном ограничена на употребу на интернету.

На постсовјетском простору изван Русије, већина туркијских језика у процесу је замјене ћирилице латиницом, која се користи и у Турској, а према којој ови народи у клутурном смислу гледају.

Тако је у азерском, казашком, киргијском, туркменском и узбечком. Ови су језици у различитим фазама процеса, од азерског, гдје је фактички завршен, до узбечког, гдје је најављен али се заиста не проводи. У руском комшилуку, ћирилица се користи и у монголском од 1940. али је најављено да ће се у званичним документима до 2025. користити и традиционално монголско писмо.

Изузеци гдје је чврсто у употреби ћирилица несловенских језика укључују таџички, а Таџикистан је у тијесној политичкој вези са Русијом, молдавски (само у Придњестровљу), осетски (у Јужној Осетији), и апхаски (у Апхазији), а све ове територије, око чијег статуса се воде спорови, у тијесној су вези са Русијом, па је ово нека врста меког политичког утицаја.

Употреба ћирилице није ограничена на совјетски и постсовјетски простор. Румунски, италски језик, писао се ћирилицом до 19. вијека. Бугарски Сефарди писали су ладино, такође италски језик, ћирилицом. Ромски, индоаријски језик, писао се ћирилицом не само у Совјетском Савезу, него и у Бугарској. Чак и неки алеутски дијалекти на Аљасци, док је била у саставу Русије, писани су ћирилицом, коју је у првој половини 19. вијека унио руски мисионар Иноћентије од Аљаске.

Како је био случај и код ријечи, позајмљивање ћирилице несловенским народима било је тијесно повезано са сферама културног утицаја. Ове сфере, опет, опиру се о изворе привредне и политичке моћи. Све ово показује да је међујезичка размјена (лингвистичког материјала, какве су ријечи, или епилингвистичког, каква су писма) врста међукултурне комуникације. Та врста међукултурне комуникације најбоље је описана мудрим ријечима Тукидида да моћни раде оно што могу, а слаби трпе оно што морају.

Ово поглавље било је углавном о ријечима и значењима у словенским језицима. Распад првобитне ПСЛ језичке заједнице био је

обилежен процесима гдје су различити семантички процеси узроковали дивергентан развој корјенова наслијеђених из ПСЛ у сваком поједином словенском језику. Очување првобитних корјенова и њихових значења је оно што омогућава међусловенску комуникацију на неком основном нивоу. Дивергентан семантички развој оно је што ту комуникацију чини минским пољем. Додатна конвергенција међу словенским језицима десила се у процесу позајмљивања ријечи. Огромна већина словенских језика позајмљивала је из западноевропских језика, а многе од тих позајмљеница имају извор у класичној грчко-латинској баштини. Процес лексичког позајмљивања и ставови према њему истовремено су оно што разликује словенске језике. Неки извори позајмљивања, нпр. турски и мађарски, изразитији су у појединим словенским језицима а само маргинално присутни у другима. Уз то, културе неких словенских језика мање су толерантне према позајмљеницама, па их у формалном стандардном језику замјењују углавном словенским калковима. Друге су, опет, знатно толерантније. Како смо видјели пред крај поглавља, има и словенских језика попут руског, који није само масовни увозник, него и моћни извозник језичког и епиезичког материјала.

Препоручена литература

Опште принципе лексичког позајмљивања претресају Грант (Grant, 2015) те Хаспелмат и Тадмор (Haspelmath and Tadmor, 2009). Драгићевић (2010, 2018) пружа преглед посуђеница у нашем језику. Шипка (Šipka, 2019) разматра словенске позајмљенице у енглеском и интернационализме у словенским језицима. Ендрјуз (Andrews, 1999) анализира исељенички руски у САД, а Сурдучки (1978) исељенички српскохрватски у Канади. Прошина (Proshina, 2016) говори о руском у Средњој Азији. Кемпген (Kempgen, 2015—

2016) даје низ илустрација словенских писама. Теоријска разматрања о писмима, словенским и несловенским, могу се наћи код Бунчића (Bunčić 2016).

Део трећи: *Језици између антропологије и идеологије*

Поглавље осмо: Писци и паори: како су настале словенске писмености

Ово и наредна два поглавља истражиће словенске језике као оруђа културе. Прво ћемо у овом поглављу походити различите стазе и богазе стандардизације у словенским језицима. У наредном, под насловом: *Зашто су код Словена језикословци познати као рок звијезде*, ћемо о начинима одржавања и његовања стандарднојезичког облика код Словена. У завршном, десетом поглављу, под називом *Они су дио нас али ми нисмо дио њих: словенски језички бојеви* позабавићемо се сучељеним тврдњама о словенским језицима.

8.1 Шта значи бити културан и некултуран?

“Bond laughed. ‘Nobody's kulturny enough for you.’ [Бонд се насмијао. Нико није довољно културан за тебе]” – каже се у роману Иана Флеминга (Ian Fleming) “Из Русије с љубављу”. Ријеч *kulturny* дефинисана је у Оксфордском рјечнику енглеског језика (Oxford English Dictionary) овако: “In the Soviet Union: cultured, civilized [У Совјетском Савезу: културан, цивилизован]”. За придјев *cultured*, што би био енглески еквивалент, овај рјечник наводи већи број значења везаних за земљиште, биљке, итд. па тек онда долази до оног које је сродно са *kulturny*, а које гласи: “esp. of a person – improved by education and training; possessed of or characterized by culture, esp. with reference to the arts and intellectual pursuits; refined, cultivated [нарочито о особи – унапријеђен образовањем и обуком; у посједу или окарактерисан културом, нарочито у односу на умјетност и интелектуалне подухвате; рафиниран, култивисан]”. Док овај појам и употреба одговарајуће ријечи остају на маргинама у енгле-

ском, они су од највећег значаја у руском. Не само да Гуглов прегледач н-грама (ријечи и њихових комбинација) показује вишеструко већу честоћу руске од енглеског еквивалента него је и перцепција ријечи друкчија. Код Словена је уобичајено да се особа карактерише као културна, баш онако како се та особа одређује као пријатна. Исто је тако обично описати неког као некултурног као што је описати га као непријатног. И језички особа може бити културна и некултурна. У свим словенским језицима постоји појам такозване ЈЕЗИЧКЕ КУЛТУРЕ. Тај појам подразумева прикладну употребу стандарднојезичке форме даног језика.

Лингвисти као рок звијезде и други ауторитети у култивисању језичке културе биће представљени у наредном поглављу. Међутим, важно је одмах на почетку нагласити да постоји јака веза између појма језички културних и кориштења стандарднојезичког варијетета. Чак штавише, однос према употреби стандарднојезичке форме веже се за јаке вредносне судове. Овакво стање изњедрили су различити историјски процеси, о којима ћемо у наредним одјељцима овог поглавља. Процес стандардизације ишао је у правцу формирања КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА и преко њега. Сам термин је индикативан – код Словена постоји јака веза између белетристике и стандардног језика. Термин *књижевни језик* (*književni jezik*, *spisovný jazyk*, *język literacki*, *литературный язык*, *книжовен език*, итд.) користи се да означи данашње стандардне језике и језик предстандардизацијских облика високе културе, што се тада углавном сводило на књижевност.

Постанак књижевног језика резултат је постепеног ширења ауторитета на неки народ (етничку групу). Оно што у типичном случају почиње као настојање појединца, групе особа или распршених група и особа које дјелују независно једне од других, води у коначници у изњедравање једног или више средишњих ауторитета, који дјелују на свенародном нивоу.

Ауторитет је у жижи интересовања друштвених наука откад је Макс Вебер (Max Weber) успоставио традицију разликовања три главна типа ауторитета: традиционалног (какав, рецимо имају религије и свештеници), харизматског (какав, рецимо, налазимо код политичара чија особа зрачи привлачношћу), те рационално-правног (такав, је рецимо ауторитет закона). У једној новијој књизи Хјумер (Huemer) истражује појам ауторитета (првенствено политичког) тако што цитира различите ауторе и интелектуалне традиције, углавном опирајући се о Веберов родоначелнички чланак. Слика која израња јесте да постоји низ извора ауторитета који могу бити на дјелу. У конкретном контексту расправе овдје, важно је схватити да успостављање нормативног ЈЕЗИЧКОГ АУТОРИТЕТА може попримати различите облике и посезати за различитим изворима. Језички ауторитет заснован је на чињеници да извор ауторитета (а ту су језикословци, писци, новинари, предавачи, итд.) успоставља модел који корисници даног језичког варијетета треба да слиједе (нпр. тако што ријеч прогласе “правилном” или “неправилном”). Јасно је да нормативни језикословци тврде да је извор њиховог ауторитета рационалан, али, у стварности, одлуке у тој области имају различите мотивацијске механизме. Овај концепт нормативног језичког ауторитета раширен је у словенским језицима а битно варира од једног словенског језика до другог. У неким је изразито присутан, у другима мање изразит. У овим другима, досег је ближи ономе што се дешава у неким несловенским језицима, дакле да је утицај веома ограничен, што су на примјеру енглеског показали Милрој и Милрој (Milroy and Milroy).

Кад су народи у питању, треба рећи да постоји истраживачко усмјерење које је почело Гелнеровим (Gellner) увидима, а које наглашава конструктивистичку природу етничких група (он је сликовито рекао да националисти стварају народе а не народи нацио-

налисте). Брубејкер (Brubaker) наставља ову традицију разумијевајући народ као процес а не стање. Како сам каже: “thinking of ethnicity, race and nation not in terms of substantial groups or entities but in terms of *practical categories, cultural idioms, cognitive schemas, discursive frames, organizational routines, institutional forms, political projects and contingent events*. [размишљање о народу, раси и нацији не у смислу суштинских група или датости него у смислу *практичних категорија, културних фразема, когнитивних схема, дискурсивних оквира, организацијских рутина, институционалних форми, политичких пројеката и сродних дешавања*.]” Стварање и одржавање словенских књижевних језика и језичке културе тако је дио ових конструктивистичких механизма у стварању и одржавању народног и националног јединства.

Увијек се ради о некој врсти ауторитета представљеног различитим институцијама, појединцима, итд. који раздваја (језички) културне од некултурних. При томе, такви ауторитети повлаче линије између различитих језичких варијетета, о чему ћемо у наредном одјељку.

8.2 Нарјечја, разговорни језик и књижевни језик на небеским висинама изнад њих

Људи су (а и Словени су људи, шта год ми сами о себи мислили) током историје користили језик углавном спонтано и на уском подручју (сопственог села и евентуално оближње варошице). Постојале су и области интензивне мирнодопске комуникације, каква су шира или ужа подручја гдје су људи трговали и остваривали друштвене контакте било које врсте (не треба ту занемарити ни значај женидби и удадби а ни улогу сеоба и збјегова). Таква комуникација изњедрила би одређени скуп особина које ћемо наћи баш на том подручју али не и на околним подручјима.

Свака таква област назива се ДИЈАЛЕКТОМ (ГОВОРОМ). Већина од 7.000 језика Земљиног шара још увијек функционише овако. Неки језици развиће такозвани ВЕРНАКУЛАР, разговорни облик, који може бити наддијалекатски, али свакако није нормиран. Мањи број свјетских језика, укључујући и словенске, развили су додатни облик познат под називом СТАНДАРДНИ ЈЕЗИК. У случају словенских језика, језик књижевности, овако или онако, одиграо је пресудну улогу у формирању стандардног језика, отуд и назив КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК. СТАНДАРДНОЈЕЗИЧИ ВАРИЈЕТЕТ био би бољи термин јер више облика стандардног језика могу супостојати, нпр. британски и амерички енглески, бразилски и иберијски португалски, итд.

Појава ПИСМЕНОСТИ и ПИСМА повезана је с овим, али ће само неки од језика са писменошћу развити стандарднојезички варијетет. Од преко 7.000 језика наше планете, само 4.000 су развили писмо, и многа од тих писама заправо нису у употреби (нпр. она која су створили хришћански мисионари или лигнвисти и користе се у књигама које говорници тог језика не читају). Чак и међу оним језицима који писма имају и користе, само мали број има стандарднојезички варијетет. Шта је стандарднојезички варијетет варира од културе до културе али у сваком случају укључује функцију обједињавања народа (тако се, онда, одликује укључивошћу) и раздвајање стандарднојезичких од нестандарднојезичких варијетета једних од других (и по томе је искључив).

Стандардизација словенских језика релативно је нова појава. Неки њени путеви могу се пронаћи и у ранијим временима, али је главни импулс за стандардизацију дошао у вријеме губљења доминантне позиције неког другог варијетета (латинског и њемачког за оне из латинске Славије, црквенословенског за оне из православне Славије, турског за оне из исламске Славије). Вијековима је језичку ситуацију код Словена карактерисала ДИГЛОСИЈА, гдје је један језички облик био у свакодневној приземној употреби, што се,

што се одређује као ниво н (НИСКИ НИВО) диглосије а други у престижним областима, писмености, администрације, итд, што се одређује в (ВИСОКИ НИВО) диглосије. Овога има и данас, нпр. на добром дијелу хрватских острва ниво В је стандардни хрватски а ниво Н чакавски дијалекат, па ће онда хиљада бити *tisuća* или *hiljada* у варијетету В а *mijor* или *mijur* у варијетету Н). Диглосија је, дакле, ситуација гдје иста језичка заједница паралелно користи различите језичке варијетете, сасвим засебне језике или пак дијалекте. Историјски узев, по Слатвији су локални словенски дијалекти били коришћени на локалном нивоу као живи језици, док су латински, њемачки, црквенословенски и турски (већ у зависности од подручја) били истовремено у употреби у различитим престижним функцијама. Идеолошки покрети какви су ренесанса, реформација, противреформација и романтизам сви су утрли пут за народне препоруке, који су онда захтијевали уједињени стандарднојезички варијетет који би објединио замишљену народну заједницу (при одбацивању несловенских језика или црквенословенског у престижној улози). Различити процеси националне еманципације и успостављања стандардних варијетета десили су се током различитих временских периода од 16. до 20. вијека са најживљим стандардизацијским процесима током 19. вијека. Традиција књижевности има посебно мјесто у процесу стандардизације књижевног језика по Слатвији. Чак и у оним случајевима гдје је стандарднојезички варијетет заснован на дијалекту, процес се одвијао уз посредовање књижевности.

Теоретичари стандардизације издвајају различите фазе тог процеса (а у сваком тренутку стандардизација је процес који се одвија, никад није завршен). Кључни елементи у процесу стандардизације укључују ИЗБОР (СЕЛЕКЦИЈУ) оног варијетета који ће касније постати стандарднојезички варијетет. Након ПРИХВАТАЊА (АКЦЕП-

ТАЦИЈЕ) овај облик пролази кроз РАСПРШИВАЊЕ (ДИФУЗИЈУ) у друштву, па онда УЗАКОЊИВАЊЕ (КОДИФИКАЦИЈУ) путем нормативних активности (нпр. издавањем стандардних рјечника, граматика, итд.). Стандарднојезички варијетет онда иде кроз РАЗРАДУ (ЕЛАБОРАЦИЈУ), у којој се успоставља употреба даног варијетета у различитим друштвеним контекстима (нпр. медијима, праву, итд.). Након овога постоји стална потреба за ЊЕГОВАЊЕМ (ОДРЖАВАЊЕМ), гдје се тај облик развија, модернизује и култивише. Све ове фазе биће видљиве у развоју појединих словенских књижевних језика, о чему ћемо у наредним одјелјцима овог и у наредном поглављу. Тај преглед историјског развоја словенских књижевних језика и текућих напора за одржавање поједностављена је скица. Укључене су кључне тачке развоја и широко прихваћене тврдње. У сваком од језика ситуација је компликованија и податна на сучељене тврдње и интерпретације. Треба онда схватити да оно што слиједи прије свега представља почетни увод који читаоца треба да заинтересује а не пуни преглед крајње комплексног развоја. Препоручена литература на крају поглавља пружа више информација о сложеним питањима стандардизације словенских језика. Треба рећи и то да описи различитих традиција писмености у словенским језицима не слиједе јединствен образац. Свака је традиција писмености различита. На примјер, у неким језицима уобичајено је разликовати и именовати периоде (нпр. старо-, средњо-, ново-), што није случај у другим језицима.

8.3 О јеванђељу и појању

Међу живим словенским језицима, ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИ има најограниченију сферу употребе. Он живи још само у појању и на зидовима православних храмова и манастира. Црквенословенски је каснија фаза СТАРОСЛОВЕНСКОГ, који је формиран у 9. вијеку и

имао свој класични период до 11. вијека. Црквенословенски је попримао различите улоге у вртлозима историје. Несумњиво је то да је имао важну улогу служећи као језик високе културе у различитим областима Славије током дугих временских периода.

Појављивање старословенског било је дио покрштавања у Великој Моравској у 9. вијеку. Ћирило и Методије, словенски теолози из Солуна, позвани су од стране великоморавског кнеза Растислава да шире хришћанство у овој древној западнословенској кнежевини у Средњој Европи. Њихово увођење глагољице и успостављање старословенског као свесловенског књижевног језика било је оруђе покрштавања. Овој релативно краткој мисији у Великој Моравској сlijедило је успостављање двије важне школе писмености у Бугарском Царству – Преславске, са Наумом Преславским као најизразитијим представником, и Охридске, са Климентом Охридским као утемељитељем. Увођење ћирилице заслуга је Преславске школе.

Рукописи који су веома консистентни са обиљежјима првобитног старословенског, онако како су га одредили Ћирило и Методије, одређују се као КАНОНСКИ и потпадају под категорију класичног старословенског, који се протеже од 9. па до поткрај 11. вијека. У канону има глагољичких рукописа, какви су Маријинско јеванђеље, Зографско јеванђеље, Асеманово јеванђеље, Кијевски мисал, итд. Ту су онда и ћирилички канонски текстови: Супрасаљски зборник, Хиландарски листићи, Савина књига и други. Они документи који уз класичне старословенске особине садрже и обиљежја локалних словенских језика зову се РЕДАКЦИЈЕ (или РЕЦЕНЗИЈЕ). Од 12. вијека, т.ј. након класичне моравске, охридске (познате и као западна и као македонска школа) те преславске (познате и као источна или бугарска), извајају се сљедеће редакције: руска, средњобугарска, хрватска, српска и босанска.

Даљи живот старословенског па црквенословенског, од јеванђеља преведених током моравске мисије покрштавања до данашњег уског поља употребе у православним црквама, биће разматрана у наредном одјелку у прегледу развоја појединих словенских књижевних језика, почевши од источнословенских. Улога коју је црквенословенски одиграо у многим од њих изузетно је важна. Данашња употреба такозваног НОВОЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ обилежена је одређеним нивоом варирања. На истоку се најчешће користи МОСКОВСКА (СИНОДСКА) РЕЦЕНЗИЈА. Ту су и СТАРОМОСКОВСКА РЕЦЕНЗИЈА у употреби међу старовјерцима и једновјерцима, а било је и ограничене употребе црквенословенског међу хрватским и чешким католицима. Писма и узорци црквенословенских текстова дају се у Додатку 8.1.

8.4 Од Кијевске Руси до проклетог правописа

Писмености источнословенских народа (Руси, Украјинци, Бјелоруси, Русини, итд.) имају исти извор. Зато их овдје обрађујемо унутар једног одјелка. Заједнички источнословенски период протезао се до позног 13. вијека и традиционално се одређује термином СТАРОРУСКИ (у новије вријеме назива се и СТАРОИСТОЧНОСЛОВЕНСКИ, да се нагласи како овај период није искључиво руски). Читав овај период одвијао се у општеисточнословенској Кијевској Руси. Језички су га одређивали употреба црквенословенског као језика писмености и високе културе а локалних јужних источнословенских дијалеката као језика свакодневне употребе. Међутим, ове двије сфере употребе нису у потпуности раздвојене. Док сакрална књижевност остаје чврсто укотвљена у црквенословенском, неки секуларни текстови високе културе бивају постепено прожимани дијалекатским обиљежјима. У периоду између 11. и 13. вијека такав је већи број значајних књижевних дјела. Традицији

Кијевске Руси припадају хроника “Повијест минулих љета” те еп “Слово о Игоровом походу”. Ова и многа друга дјела написана су на црквенословенском али са одређеним дијалекатским утицајима, о чему нарочито свједоче два поменута дјела. Улога црквенословенског у формирању руског књижевног стандарда у овом раздобљу зове се ПРВИ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ УТИЦАЈ.

У сљедећој фази развоја, који се може одредити као СРЕДЊОРУСКИ период у развоју РУСКОГ књижевног стандарда, од 13. до 16. вијека, источнословенски језици почињу да се удаљавају. Руски књижевни стандард развија се унутар Велике Руске Кнежевине. Говорни језик заснован је на московској мјешавини дијалеката, а књижевни језик је црквенословенски, који пролази кроз фазу арханизације, познату и као ДРУГИ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ УТИЦАЈ. У 17. вијеку отворена су врата демократизацији књижевног језика. У том смислу битно је “Житије протопопа Авакума”, гдје се аутор служи разговорним језиком да напише аутобиографију.

Период Петра Великог, у касном 17. и 18. вијеку, донио је динамичан развој у језичким и епијезичким појавама које се тичу књижевног језика. Петар Велики увео је ГРАЖДАНКУ (ГРАЂАНСКО ПИСМО), црквенословенско писмо измијењено да боље служи представљању руских звукова. У исто вријеме, бројне позајмљенице из западноевропских језика доприносе обликовању руског књижевног језика. Оно што је карактеристично за овај период јесте висок ниво варирања и одсуство општеважећих правила.

Најважнији допринос развоју руског књижевног језика у 18. вијеку била је граматика полимата тог доба Михаила Васиљевича Ломоносова. Уз то што је била прва нормативна граматика руског језика, она је водила успостављању трослојног система ниског, средњег и високог стила писања. На прелому 18. и 19. вијека плодан писац именом Николај Михайлович Карамзин створио је такозвани “нови стил” обогаћујући руски језик калковима, махом из

француског. Он је и успоставио стилистичке норме руског језика, удаљавајући се од Ломоносова.

Ови процеси у формирању САВРЕМЕНОГ РУСКОГ књижевног језика кулминирали су у дјелу националног пјесника Александра Сергејевича Пушкина, који је био изузетно утицајан на језичку норму прве половине 19. вијека. Пушкин се сматра утемељитељем савременог стандардног руског језика на основу тога што је успоставио мјешавину утицаја црквенословенске традиције, дијалеката и страних језика (махом њемачког, француског и холандског), какву и данас налазимо у руском. Додатни допринос савременом руском језику био је “Објаснидбени рјечник живог великоруског језика” ауторства Владимира Ивановича Даља, објављен шездесетих година деветнаестог вијека. Овај вијек био је обиљежен културним бојевима између такозваних ЗАПАДЊАКА и СЛОВЕНОФИЛА. Ови први били су за тјешње везе руске културе са Западом, а ови други залагали су се за повратак словенским корјенима (подсјећа ли Вас ово на појаве у нашој авлији). Ови културни бојеви одражавали су се и у ставовима о посуђивању ријечи из западних језика.

Руски језик развијао се и даље а многе лексичке иновације десиле су се током Совјетског периода. Велики дио позајмљеница из руском у другим језицима, укључујући ту и западноевропске потиче из тог вакта – од *колхоза* и *Спутњика* до *гласности* и *перестројке*. Посљедња крупна реформа руског писма и правописа обављена је након Велике октобарске социјалистичке револуције (критичари у шали кажу да ни једна ријеч у овом називу није тачна: била је мала, десила се у септембру, није била социјалистичка, ни револуција). Ова реформа, баш као и све што је нова народна власт радила, изазивало је силне емоције и јаке ставове. На примјер, бриљантни руски писац, Иван Алексејевич Буњин, нобеловац и ројалиста, писао је о једном од два најважнија дневна листа: “Известија – о, проклети правопис који користе!”

Како се могло видјети из овог крокија, развој стандардног руског језика био је разуђен процес који се углавном кретао пространствима књижевности, али је тај свијет непрестано обогаћиван и оплемењиван дијалекатским и другим изворима.

УКРАЛИНСКИ дијели период Кијевске Руси са Русијом. У такозваном СРЕДЊОУРАЛИНСКОМ периоду од 14. до 18. вијека говорни језик прошао је кроз различите промјене под утицајем пољског, западноевропских језика, па чак и татаског из туркијске језичке породице. Најранија дјела САВРЕМЕНОГ УКРАЛИНСКОГ забиљежена су поткрај 18. вијека у дјелу Ивана Петровича Котљаревског, који је своја писанија заснивао на југоисточним украјинским дијалектима. Ова традиција настављена је код најзнатнијих првака пера у 19. вијеку: Тараса Хрихоровича Шевченка, Ивана Јаковича Франка и Лесје Украјинке.

Уз списатеље, важну улогу у формирању украјинског народног идентитета и језика одиграле су и националне институције, прије свих висока школа Академија Кијев-Могила. Важне су биле и граматике, почевши од оне Олексија Павловича Павловског из 1818. (исте године кад је објављена и она наша у предговору Вуковог рјечника). Украјинска нација и њен језик пролазили су кроз периоде негације у Царској Русији, гдје су Украјинци сматрани Малорусима, дијелом Сверуске нације. У другој половини 19. вијека већина издања на украјинском објављивана је у аустријској Галицији, што је отворило врата посуђивању из њемачког, као језика Аустријске Царевине.

У Совјетско вријеме свједочимо УКРАЛИНИЗАЦИЈИ двадесетих година прошлог вијека, кад је украјински активно афирмисан, али су ти напори пали у заборав под Стаљином. Афирмација урајинског језика јавља се поново након стицања украјинске независности, дакле од 1991. и у посљедње вријеме чини се да се убрзава. У Совјетско вријеме правопис је обликован у низу преинака ранијег

система, чиме је уједначено варирање између истока и запада украјинског говорног подручја.

БЈЕЛОРУСКИ је наредни баштиник староисточнословенске традиције. Након староисточнословенског, у периоду између 14. и 18. вијека, у којем су се источнословенски говори разишли, израста књижевна традиција позната као СТАРОБЈЕЛОРУСКИ КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК. Тај облик бјелоруског био је званични језик у Великој Литванској Кнежевини све до 17. вијека, кад је постепено замијењен пољским језиком. Велики број докумената (статута и других правних списа), као и одређени број књижевних дјела било је у овом периоду написано на старобјелоруском.

Темељи савремене бјелоруске књижевне традиције положени су у 19. вијеку у дјелима аутора као што су Викенти Павлович Ровински, Константин Васиљевич Веренцин и други. У овом раздобљу свједочимо прекиду са старобјелоруском традицијом, узевши да су ова дјела била заснована на говорима, а не на старој књижевној традицији.

Значајан корак у васпостављању САВРЕМЕНОГ БЈЕЛОРУСКОГ била је граматика објављена пером Бранислава Адамовича Тарашкјевича 1918. године. Уз кодификацију језика, он је и реформисао правопис и таква правописна традиција назива се по њему: *тарашкјевница*. Овај правопис реформисан је у Совјетском Савезу 1933. у склопу таласа БЈЕЛОРУСИЗАЦИЈЕ (настојања да се афирмише бјелоруски језик). Данас се у Бјелорусији користи баш тај правопис, познат и као *наркомовка* (по Народној комисији просвјете, органу који је реформе провео), али се *тарашкјевница* надаље користи у бјелоруској дијаспори.

Премда су се украјински и бјелоруски разишли с руским након пада Кијевске Руси, ова два језика остају у лабавој симбиози с њим на два битна нивоа. Прво, и у Украјини и у Бјелорусији постоји

изражен билингвизам са руским језиком (руско-украјински односно руско-бјелоруски). Друго, постоје хибридни, разговорни језички варијетети, украјинско-руски СУРЖИК и бјелоруско-руски ТРАСЈАНКА. Узорци текста, старији на тадашњем писму а новији на садашњем, за руски, украјински и бјелоруски дају се у Додатку 8.2.

8.5 Тиха вода бријег рони

Историја књижевног ПОЉСКОГ ЈЕЗИКА обиљежена је сталним и постепеним мијенама на непрекинутој нити развоја. Прва фаза развоја пада на период од 9. до половине 12. вијека, а позната је као ПРЕТПИСМЕНИ ПЕРИОД. Нека пољска имена мјеста забиљежена су у том периоду у сачуваним документима на латинском (прије свега у “Були из Гњезна”, датираној на 1136. годину). Пољска писменост почиње СТАРОПОЉСКИМ периодом од половине 12. до краја 15. вијека. У овом периоду јављају се рукописи у потпуности написани на пољском: химна “Богородица”, “Светокришке проповједи”, “Проповједи из Гњезна”, “Библија краљице Софије” те неколико псалтира (књига библијских псалмова). У зарађу, пољски је био под утицајем чешке књижевне традиције. Поткрај 14. вијека донијета је одлука да се пољски користи у школама уз бок латинском, што је дало велики потицај развоју пољске писмености. Једнако су важни били латинско-пољски рјечници који су почели да се појављују од 15. вијека. Најстарија пољска високошколска установа, Јагелонски универзитет у Кракову (који је похађао и наш Иво Андрић), успостављен у овом периоду, тачније 1364, спада у најстарија висока училишта у свијету. И то је била битна коцкица у мозаику успостављања пољске писмености.

СРЕДЊЕПОЉСКО раздобље пада на период од 15–16. до краја 18. вијека. Овај период био је прожет духом ренесансе па су стазом који је утро Јагелонски универзитет кренуле и друге институције

високог образовања: Академија Лубрањских (1518.), Колегијум хосијанум (1565.), Академија у Замошћу (1594.), итд. Свједочимо у овом периоду и процвату штампе, између осталог и бројних рјечника и граматика. Већи број аутора доприноси развоју језика у овом периоду: Јан Кохановски, Миколај Реј, Пјотр Скарга и други.

Сљедећи период у развоју пољског књижевног језика, познат и као НОВОПОЉСКО раздобље, трајао је од краја 18. вијека до 1939, када је пољска Друга Република потпала под јарам Трећег Рајха. Главне значајке овог раздобља биле су уједињавање подручних књижевних традиција те демократизација. Значајан потицај даљем развоју књижевног пољског било је успостављање Комисије народног образовања за власти Станислава II Августа у позном 18. вијеку. Комисија се залагала за његовање пољског језика у школама и тиме дала потицај за појављивање различитих школских граматика и буквара. Све је ово било у духу просвјетитељства, које је у том времену цвјетало у Пољској. Развој књижевног пољског наставио се и кад је пољска рашчережена на пруски, руски и аутријски дио. Битан је, прије свих, једнојезички “Рјечник пољског језика” Самуила Богумила Линдеа, написан почетком 19. вијека. Ово раздобље обиљежено је и напорима за очување пољског језика у условима окупације и бивствовања Пољака у склопу трију туђинских царстава. Готово да није потребно ни рећи, толико је јасно, да су прваци пера попут Адама Мицкијевича и Јулијуша Словацког битно допринијели очувању и развоју пољског језика. Васкрсавање Пољске у облику такозване Друге Републике, формиране 1918. васпоставило је неограничену употребу пољског језика у свим облицима живота. Знатан помак било је успостављање Пољске академије књижевности, у чији су састав ушли виђенији писци и која је замишљена као извор ауторитета за питања језика и књижевности.

САВРЕМЕНО ПОЉСКО раздобље одвија се од 1939. У том периоду, норме пољског језика његоване су бројним нормативним граматицама, рјечницима, приручницима и радом низа нормативних језикословаца.

Премјештање становништва након Другог свјетског рата из данашње западне Украјине, западне Литваније, средње и источне Пољске на подручја у данашњој западној Пољској, са којих су Нијемци пресељени даље на запад. Ови говорници различитих пољских дијалеката временом су се стопили у ономе што се назива пољска језичка реторта, па је њихов разговорни језик уједначен и веома сличан формалном стандардном језику.

Како се могло видјети, прича књижевног, а онда и стандардног пољског говори о континуитету и постепеном развоју без наглих узлета и падова. Различити фактори (идеолошка усмјерења, историјска догађања, књижевност, рад језикословаца, итд.) подједнако дају свој обол традицији пољске писмености.

У пољском књижевном језику стални састојак развоја било је рјешавање епilingвистичког питања о представљању пољских звукова којих нема у латинском. У почетном периоду кориштена су само постојећа латинска слова, што је резултовало одређеним нивоом вишезначности. На примјер, слово *c* представљало је *k*, *ч* и *ц*. У сљедећем раздобљу кориштене су комбинације знакова, али доста недоследно, нпр. *ч* се писало као *c*, *ch* и као *che*. Током средњопољског раздобља ове комбинације користе се досљедније, а јављају се и дијакритике (модификације латинских слова тако што им се додају црте или тачке, обично на врху). Тако онда дистинкција која постоји у пољском између *ц*, *ч* и *ћ*, биљежи се овако: *c*, *cz*, *ć* (имамо, дакле, употребу и комбинација, како је у другом знаку и дијакритика како је у трећем, који се испред вокала такође биљежи комбинацијом: *ci*). Начин на који се данас пише у

пољском обликован је низом правописних реформи, поглавито онима у позном 18. вијеку и 1936. Узорци историјских и савремених пољских текстова дају се у Додатку 8.3.

8.6 Језик Бога и језик шеширције

Праскозорје како ЧЕШКЕ тако и СЛОВАЧКЕ писмености обиљежено је употребом других језика у престижним функцијама. Додатно, њихова историја кретала се у истим мјенама осека напуштања и заборава те плима препорода. Чешки је имао, ПРЕТПИСМЕНО РАЗДОБЉЕ, од 10. до 12. вијека, кад су латински и старословенски били језици писмености. Чешка писменост у правом смислу те ријечи почиње СТАРОЧЕШКИМ (13–15. вијек) а прве записе чешког налазимо на маргинама латинских текстова. Рана тринаестовјековна полеђина “Оснивачке листине Литомерске капитуле” сматра се првим забиљеженим чешким текстом. Баш као и у пољском, током 13. стољећа латинска слова представљала су различите чешке звукове. У 14. вијеку јављају се комбинације за специфичне чешке знакове, тако је *ч* биљежено као *chz*. У 14. вијеку забиљежен је већи број рукописа, прије свих “Љетопис Далимила”, те одређен број молитава и правних списа на чешком. Знатан потицај развоју књижевног чешког дошао је у Хуситском раздобљу, кад су Јан Хус и други аутори битно допринијели развоју тог језичког варијетета. У писму су дијакритике замијениле комбинације из потоњег периода. Меки знакови биљежени су натписаном тачком, а дужина вокала знаком акута (нпр. *с`* и *а`*).

СРЕДЊОЧЕШКИ, који се протезао од 16. до 17. вијека, донио је први цјелокупан превод Светог писма, такозвану “Краличку библију”. Њен текст служио је другим списатељима као примјер доброг језика. Појавила се и прва граматика која је увела преобликовану дијакритичку графију, гдје су тачке замијењене квачицама,

нпр. ч се писало као љ, што је у чешком остало до данас, а што смо и ми прихватили посредовањем Људевита Гаја, као дио нашег другог писма, латиничке гајице. На таласу протестантског хуманизма, чешка књижевност доживљава процват. Тај тренд слама се поразом протестаната од стране аустријских католика у Бици на Бијелој гори 1620. године и њеним посљедицама. Крешендо а уједно и финале богате протестантске књижевне традиције представљено је дјелом барокног аутора Јана Амоса Коменског, који је, између осталог, служио као посљедњи бискуп Јединства братског, протестантског покрета који је одлучно утицао на обликовање књижевне чештине.

Стагнација у развоју књижевног чешког језика протеже се од слома на Бијелој гори све до позног 18. вијека, кад почиње ПРЕПОРОДНИ ЧЕШКИ ПЕРИОД, који се протеже до половине 19. вијека, кад почиње ера САВРЕМЕНОГ ЧЕШКОГ. У то вријеме васкрснут је књижевни чешки, а за његову кодификацију заслужан је Јосиф Добровски. Једновременно, на дјелу су углавном успјешна настојања ПУРИСТА да се туђице замијене својеницама из баштињеног словенског фонда. Радило се прије свега о разњемчивању и то дјеловање настављено је дубоко у 20. вијек, посебно откад је Чехословачка стекла независност 1918. године. У настојању да се новоформирана држава Чеха и Словака уједини, Устав из 1920. године промовисао је ЧЕХОСЛОВАЧКИ ЈЕЗИК, успостављајући га као званични језик Чехословачке Републике, а на трагу ранијег деветнаестовјековног настојања да се чешки и словачки слију у један језик. Ова одредба није, међутим, имала утицаја на праксу, гдје су документи били углавном на чешком, а два језика, чешки и словачки остају до дан данас раздвојени.

У посљедству поменутог таласа пуризма, СТАНДАРДНИ ЧЕШКИ битно је различит од такозваног ПОСВЕМАШЊЕГ ЧЕШКОГ. Овај

други варијетет нестандартни је и некодификовани МЕЋУДИЈАЛЕКАТ, заснован на прашком говору, који се онда шири по цијелој земљи као неформални разговорни облик. Разлике можемо наћи у фонологији и флексији. Исто тако, посвемашњи чешки укључује бројне позајмљенице и дијалекатске ријечи које су пуристичким захватима искључене из стандарда. Постоји, дакле, један чешки кад Чеси говоре на нивоу Бога а други, кад говоре на нивоу шеширције. Такозвани РАЗГОВОРНИ ЧЕШКИ, разговорна форма стандардног чешког, постепено постаје компромисни облик између посвемашњег и стандардног варијетета.

Почетни период у развоју СЛОВАЧКОГ идентичан је са чешким, али се ни након њега двије традиције нису распеле. Заједничка им је старословенска великоморавска традиција 9. и раног 10. вијека. Након пада Велике Моравске, Словаци су се нашли у Мађарској. Словачки је имао ПРЕТПИСМЕНО РАЗДОБЉЕ од 11. до 18. стољећа. У одмаклијим фазама овог периода словачки се појављује у латинским рукописима у виду имена и неких забиљешки. Први текстови на језику различитом од латинског и црквенословнског на подручју Словачке појавили су се у 14. и 15. вијеку, али су били на чешком а не на словачком. Ови документи сапостојали су са латинским као посвемашњим средњоевропским језиком писмености тог доба. Чешки је у Словачкој постао и значајнији од 15. вијека под утицајем чешког протестантског покрета. Неки чешки списи, какав је Законик из Жилине, били су прошарани словачким језичким особинама. У доцнијем периоду претписменог раздобља (16–18. вијек) долази до даље словакизације чешких текстова у облику културног западнословачког, културног средишњословачког, те језуитског словачког. Прва два варијетета била су хибридне чешко-словачке форме и користила су се углавном у администрацији а трећи је дио противреформацијских настојања Католичке цркве.

Темељи РАЗДОБЉА ПИСМЕНОСТИ словаштине ударени су просвјетитељством, периодом кад су еманциповани и многи други језици широм Европе. Први језикословац који се упустио у кодификацију словачког језика био је Антон Бернолак а на прелому 18. и 19. вијека. Овај католички свештеник опирао се на западнословачкој традицији, али је, будући сам из средишње Словачке, укључивао и средњословачке елементе, чинећи тако књижевни словачки различитијим од чешког. Његов приједлог књижевног језика прихватили су католички свештеници, док су словачки лутерани наставили да користе чешки по обрасцу “Краличке библије”. Бернолаков приједлог, на крају крајева, предан је забораву.

Наредни потицај кодификацији словачког књижевног језика дао је романтизам. У то доба чувени словачки пјесник Јан Колар објавио је збирку словачких народних пјесама, чиме су словачки дијалекти добили на значају. Најкрупнији допринос стандардизацији словачког дао је Људевит Штур, образован филолог, који је књижевну словаштину засновао на културном средњословачком. Након становитих преинака у такозваној реформи Ходже и Хатале, Штурова кодификација прихваћена је и 1852. нашла израз у “Краткој словачкој граматичи”. Ову граматичку потписала су три лутеранска и три католичка првака (чиме је стављен крај на претходно језичко двојство засновано на религији). Тада је кодификовано и писмо засновано на дијакртикама, које се и дан данас користи у словачком. Касније у 19. вијеку, образац добре употребе био је град Мартин у сјеверној Словачкој (такозвани мартински узус). У међураћу, у новоуспостављеној Чехословачкој, улогу језичког ауторитета преузела је Матица словачка. Будући донекле у сјени чешког у међураћу, словачки језик доживио је пуну афирмацију у социјалистичкој Чехословачкој након 1945, што се наставило и у независној Словачкој након 1993.

Историја књижевне чештине и словаштине била је од самих почетака испреплетена. Била је та историја и обиљежена израженим разликама у језичким регистрима. На словачкој страни чешки је дуго година био оруђе високе културе а словачки дијалекти били су разговорни језик. Ово двојство напоследку је разријешено у словачком националном препороду. На чешкој страни, овај расцјеп високе и свакодневне културе и њиховог језичког израза и даље постоји у (однедавно донекле ублаженој) дихотомији стандардног и посвемашњег чешког. Ранија и садашња граfiјска рјешења и узорци текстова дају се у Додатку 8.4.

8.7 Двојна острва преживљавања

Два ЛУЖИЧКА ЈЕЗИКА још су испреплетенија од чешког и словачког. Њихова заједничка историја обиљежена је туђинским јармом, испрва пољским и чешким, а након тога и све до данашњег, дана германским. Већина историје како ГОРЊОЛУЖИЧКОГ тако и ДОЊОЛУЖИЧКОГ била је непрестана борба за етничко и језичко преживљавање на два мајусна острва у мору њемачког језика. Како је и са другим западнословенским језицима, најранији трагови лужичких језика могу се наћи у виду имена мјеста у латинским и њемачким списима. Први писани лужички текст је горњолужичка “Грађанска заклетва Будишина” из 1532. Нису много каснили ни Доњолужичани, па се 1548. појавио превод Новог завјета из пера Миклавуша Јакубице. Прве штампане лужичке књиге појавиле су се у посљедње три деценије 16. стољећа.

Лужичке граматике и рјечници појављују се у 17. вијеку. Најранија доњолужичка граматика појавила се лjeta господњег 1650. Прва доњолужичка граматика објављена је године 1679. Касни 17. и рани 18. вијек били су од посебног значаја за васпостављање горњолужичке писмености. Комисија задужена за стандардизацију

протестантских списа засновала је норму на дијалектима будишинског подручја. Слично томе, рани осамнаестовјековни протестантски превод Новог завјета успоставио је доњолужичку норму на хоћебуским дијалектима. Уз ове двије протестантске традиције, постојало је и стандард горњолужичких католика. Док су се протестанти ослањали на њемачке конвенције у графици, католици су усвојили чешке принципе.

У 19. вијеку ове двије традиције су се слиле. Хандриј Зејлер, пјесник и писац граматике, као и други секуларни аутори, заслужни су за даљи развој лужичких стандарда. Зејлер је и саоснивач Матице лужичке, средишњег културног и научног друштва, које је имало одлучујућу улогу у одржавању језичких норми. Двије знатније личности тог времена били су Јан Петр Јордан, аутор горњолужичке граматике, те Јан Арношт Смолер, вожд лужичког националног покрета. Они су успоставили писмо засновано на латиници (а не на готици која је била у широкој употреби међу протестантима), које је, у нешто измијењеном облику, било промовисано од стране Матице лужичке па је ушло у општу употребу након Другог свјетског рата. Деветнаестовјековни аутори имали су јаке пуристичке назоре. На прелому 19. и 20. вијека, покрет Младих Лужичана, предвођен пјесником Јакубом Бартом и језикословцем Арноштом Муком, заузео је опуштенији став према лексичком позајмљивању, критикујући пуризам претходне генерације.

Током 20. вијека, Лужичани су били изложени јакој германизацији. Опирали су јој се својим националним организацијама, Домовином, Соколом и поменутом Матицом лужичком. Ове организације угушене су у Трећем Рајху, а рад су наставиле након пада нацистичког режима 1945. Мада су веома блиски и међусобно разумљиви, два лужичка стандарда показују битне разлике у звуковљу, облицима ријечи и рјечнику. Наставља се њихова борба за

опстанак а њен исход је неизвјестан. Ранија и садашња графичка рјешења и узорци текстова дају се у Додатку 8.5.

8.8 Јесу ли Срби Руси или Аустријанци и јесу ли Хрвати Илирци?

СРПСКОХРВАТСКИ стандарди потичу од стапања српских и хрватских традиција писмености у 19. вијеку. И српска и хрватска традиција писмености почиње неким локалним језичким одликама, видљивим у траговима чак и у класичном старословенском корпусу 9–11. вијека, а сасвим изразито од 12. вијека, у српској и хрватској рецензији. У српским рукописима доста је брзо успостављена доминација ћирилице. Различите писарске школе успостављене су широм Србије (свима нам је позната Ресавска школа, која је у ђачком жаргону добила и додатно значење школског преписивања). Хрватска традиција углавном је глагољичка, писана специфичном углатом верзијом глагољице (нешто различитом од класичне старословенске обле глагољице). Било је и хрватских ћириличких рукописа, први латинички рукопис појављује се у 14. вијеку, а латиница временом постаје доминантно писмо.

На СРПСКОЈ страни, црквенословенски језик српске редакције у употреби је као књижевни језик до 18. вијека. Из времена процвата српских средњовјековних држава од 12. до 14. вијека сачувани су бројни духовни и свјетовни рукописи. Ту су правни и административни текстови: “Душанов законик”, “Хиландарски типик”, различити статуту, и религијски текстови, нпр. “Житије Светог Саве”. Ова традиција настављена је и у 15. вијеку, у времену суноврата српске државности. У том раздобљу настали су и истински поетски бисери: “Похвала кнезу Лазару” прве српске поетесе Јефимије и “Слово љубве” Стефана Лазаревића, једног од најсјајнијих срп-

ских витезова и војсковођа. Након периода стагнације унутар Отоманског Царства, нове прилике формирале су се у касном 17. и раном 18. вијеку Сеобама Србаља у јужну Угарску. Српска редакција црквенословенског постепено је замијењена руском (рускословенским) тако што су једноправославни Руси слали своје учитеље у ове новонасељене српске предјеле. Рускословенски је онда постепено замијењен словеносрпским, који је укључио елементе руске редакције црквенословенског, руског језика и локалних српских дијалеката. Ова традиција, у великој мјери као посљедица руских геополитичких утицаја, нашла је свој израз у богатој књижевној продукцији у 18. вијеку и све до прве половине 19. вијека. Почетни период српске редакције црквенословенског био је обиљежен дјелом аутора какав је Гаврил Стефановић Венцловић, из чијег су пера изашли различити ауторски текстови и преводи у духовној сфери. Рускословенску еру обиљежили су аутори попут Захарије Орфелина и Христифора Жефаровића. Истакнути аутори словеносрпске традиције били су Милован Видаковић, Јован Хацић и Сима Милутиновић Сарајлија. Словеносрпска традиција била је хибридна у својој природи, узевши да је укључивала црквенословенске, руске и српске елементе. Међутим, како је овај језички варијетет функционисао искључиво у сфери високе културе, не помињемо га у контексту у коме говоримо о другим словенским хибридима, какви су суржик и трасјанка, који су првенствено везани за сферу свакодневног разговорног језика.

Традиција ХРВАТСКЕ писмености била је још разноврснија, што због високо разубјене дијалекатске базе, што због одсуства једног доминантног језика високе културе. На подручју данашње Хрватске, у 15–16. вијеку, времену ренесансе, развила су се два јака центра књижевног живота, један у Далмацији, заснован на чакавском дијалекту а други у Дубровнику, заснован на штокавштини. За овај други, Хрвати ће рећи да је искључиво хрватски, ми ћемо рећи да

је (и) наш. У Далмацији су представници ове традиције аутори попут Марка Марулића, Петра Зоранића и Петра Хекторовића, а јавили су се и важни рјечници, почевши од Вранчићевог, као првог штампаног рјечника чији је један од пет језика чакавски дијалекат. У дубровачкој традицији знатни аутори били су Ђоре Држић, Марин Држић, а традиција се настављала у 17. вијек са Иваном Гундулићем, па све до раног 18. вијека са знатним лексикографским доприносом у виду рјечника Арделија Дела Беле. У мозаику хрватских књижевних традиција, треба поменути кајкавску традицију 16–18. вијека, која укључује и ауторе као што су књижевник Павао Ритер Витезовић и лексикограф Јурај Хабделић. Треба споменути и истарску протестантску књижевну традицију, која је остала на маргинама, те противреформацијску далматинску традицију са првом хрватском граматиком из пера Бартола Кашића из раног 17. вијека. Ту је и штокавска фрањевачка традиција 16–18. вијека са ауторима какви су Матија Дивковић и Андрија Качић Миошић, а не треба заборавити ни славонску просвјетитељску традицију 18. вијека отјеловљену у дјелу Антуна Матије Рељковића и других. Неки српски филолози сматраће и ове потоње двије традиције српским.

Поменуте књижевне традиције (и српске и хрватске) слиле су се у 19. вијеку у процесу кодификације српскохрватског језика. Ова конвергенција започета је реформама српског романтичарског филолога Вука Стефановића Карацића, с једне стране, и реформи Илирског покрета код Хрвата, с друге. У то вријеме јужни Словени сматрани су потомцима Илира, древног предсловенског балканског племена. Данас мислимо да су њихови потомци Албанци.

Вук Стефановић Карацић, истакнути српски филолог, уздигао је источнохерцеговачки дијалекат (коме је припадао и говор његовог родног села) на ниво стандардног језика и реформисао писмо

уводећи пуну кореспонденцију међу знаковима и гласовима. У његова за стандардизацију најзначајнија дјела убрајају се *Српски рјечник* из 1818. са граматиком у предговору и његов превод Новог завјета из 1847. На Караџићеве реформе, које су уједно биле и прекид са словеносрпском традицијом, утицао је, ако их није и дизајнирао, словеначки филолог и аустријски државни цензор Јернеј Копитар. Идеја раздвајања српске писмености од словеносрпске (која је под утицајем панславизма са Русијом у позадини) била је дио идеолошког маневра АУСТРОСЛАВИЗМА, који је подразумевао лојалност словенских поданика бечке круне Аустрији.

На хрватској страни Караџићеве реформе поклапале су се са дјеловањем илирског покрета, са Људевитом Гајем као најзнатнијим филологом. Гајева реформа латинице била је веома слична Караџићевој реформи ћирилице. Званични политички чин који је ставио печат на конвергенцију српске и хрватске традиције био је Бечки књижевни договор из 1850, који су потписали истакнути српски и хрватски филолози. Након деценије спорова међу хрватским филолошким школама (ријечком, загребачком и задарском), Караџићеве идеје прихваћене су код Хрвата и ширене у дјелу његових сљедбеника, српског филолога Ђуре Даничића, који је дјеловао у Хрватској, и такозваних хрватских вуковаца (поглавито Томе Маретића). Други сличан договор потписан је након другог свјетског рата – ради се о такозваном Новосадском договору из 1954, који је онда водио и заједничком правопису, чије су одредбе биле на снази до распада Југославије раних деведесетих. Важну улогу у одржавању стандардног језика имале су Матица српска и Матица хрватска те Српска академија наука и уметности и Југославенска (од деведесетих Хрватска) академија знаности и умјетности.

За каснији развој српскохрватског језика битно је успостављање ЦРНОГОРСКЕ НАЦИЈЕ 1945. и БОШЊАЧКЕ седамдесетих година

прошлог вијека. Бошњачке књижевне традиције постојале су и много раније, прије свега у виду алхамијадо литературе османског турског вакта (текстова на нашем језику писаних аребицом, укључујући ту и римовани рјечник Мухамеда Хевајија Ускуфија, заправо не рјечник у правом смислу те ријечи, него стихови који помажу у учењу другог језика). Било је и истакнутих посленика пера 19. и 20. вијека какви су Сафвет-бег Башагић, Муса Ћазим Ћатић, Хамза Хумо, Мак Диздар и други. Традиција писмености у Црној Гори прије 1945. (а и после, већ у зависности од аутора) дио је српске културне традиције.

Мада су постојале сталне тензије између српскохрватских унитариста и етничких сепаратиста и премда је било настојања да се успостави посебан хрватски језик у сателитској нацистичкој Независној Држави Хрватској током Другог свјетског рата, заједнички стандард био је у употреби до краја осамдесетих година 20. вијека. Три етничка стандарда: српски, хрватски и бошњачки успостављена су током деведесетих година. У новије вријеме биљежимо и неуспјешне покушаје успостављања црногорског стандарда. Ова компликована питања размотрићемо у Поглављу десетом. У словенском свијету српскохрватска ситуација је можда најилустративнија за то како различити идеолошки, политички и геостратешки фактори обликују традицију писмености. Ранији и садашњи узорци писама и текстова различитих етничких варијаната српскохрватског дају се у Додатку 8.6.

8.9 Протестанти и абecedни ратови

Најранији, углавном претписмени период СЛОВЕНАЧКОГ ЈЕЗИКА протеже се од 10. до 16. стољећа. Битно дјело потиче са самог почетка тог периода – ради се о Брижинским листићима са прелома

10. и 11. вијека (документ је добио име по словеначкој верзији имена баварског града Фрајзинга, гдје је пронађен). Ови листићи најстарији су писани словеначки текст и најстарији текст било којег живог словенског језика. Из остатка овог периода сачувани су још и маргинални фрагменти других словеначких текстова.

Књижевна словенштина формирана је у 16. вијеку под окриљем словеначке протестантске цркве. Овај језички варијетет био је заснован на градском говору највећег крањског града, Љубљане. Прве књиге ове традиције писмености биле су “Катехизам” и “Абецедаријум” Приможа Трубара из 1550. Трубар се сматра утемељитељем словеначког књижевног језика. Битна издања друге половине 17. вијека била су “Библија” Јурја Далматина, граматика Адама Бохорчича те вишејезички рјечник Хијеронимуса Мегизера. Ова традиција користила је модификовану њемачку графију засновану на комбинацијама слова да се представе специфични словеначки звукови. Таква графија позната је као *бохорчица* (по презимену Адама Бохорчича).

У вријеме противреформације, током 17. и 18. вијека, на дјелу су биле центрифугалне тенденције – постојали су регионални центри писмености у Крањској, Штајерској и Корушкој а уз њих и доста удаљен варијетет књижевног језика у Прекомурју. Након овог прилично хаотичног периода обиљеженог отпором германизацији, савремени варијетет књижевне словенштине формирао се у 19. вијеку.

Љета господњег 1809. два догађаја у суштинском смислу обликовала су даљи развој словеначког књижевног језика. Прво, Наполеонова освајања и формирање Илирских провинција битно су унаприједили статус словенштине, која се тада јавља и у просвјети и у администрацији. Те позитивне промјене славио је истакнути пјесник Валентин Водник. Друго, филолог Јернеј Копитар објавио

је словеначку граматику која је дала додатни допринос кодификацији тог језика. Раздобље словеначког народног препорода обиљежено је конкуренцијом регионалних норми и сучељеним приједлозима за писање и правопис (такозваним абецедним ратовима). Сучељени приједлози су *дајнчица* Штајерца Петера Дајнка и *метелчица* крањског Долењца Франца Метелка. Истовремено, словеначки национални пјесник Франце Прешерн и филолог Матија Чоп допринијели су финоугађању књижевног језика према различитим стилским функцијама. Постојала је и жива интелектуална комуникација са Илирским покретом у сусједној Хрватској, што је на крају водило усвајању такозване *гајице*, засноване на дијакритикама. Гајица је у словеначком у употреби до данас, баш као и у нашој латиници. На крају крајева, савремени словеначки стандард обликован је педесетих година 19. вијека као компромисни наддијалекатски облик са углавном горењском крањском фонетиком и флексијом уз утицаје других говорних подручја, поглавито штајерског. Пуризам, усмјерен на избацивање германизама из књижевне словенштине, био је изразит састојак словеначког народног препорода. Ово је онда стандарднојезички варијетет учинило различитим од разговорних облика, гдје се германизми слободно употребљавају. Додатни потицај развоју стандарног словеначког језика било је формирање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године. У новој држави формиран је 1919. Љубљански универзитет а 1938. успостављена је и Словеначка академија наука и умјетности. Ове двије институције остају неупитни ауторитети за питања стандардизације. Ранији и садашњи узорци писма и текстова дају се у Додатку 8.7.

8.10 Од књижевних школа до језичког хаоса

У историји БУГАРСКОГ језика, период између 7. и друге половине 9. вијека, у коме су Бугари населили источни дио Балканског полуострва, познат је као ПРЕТПИСМЕНО раздобље. У овом раздобљу, како је уосталом био случај и са многим другим словенским језицима, налазим повремена помињања бугарских имена у документима на другим језицима. Слиједи СТАРОБУГАРСКО раздобље. Камен спотицања у славистици је однос ове фазе према старословенском – јесу ли старословенски и старобугарски исто или се ради о различитим традицијама.

Писменост Првог Бугарског Царства у 10. и 11. вијеку концентрисала се у двије главне школе: Охридској и Преславској. Рукописи из писарница ове двије школе били су на старословенском. Оно што је контроверзно јесте да ли истовремено представљају и старобугарску писменост. Учене главе већ јако дуго ломе копља око тога колико је старословенски био сличан бугарским дијалектима тог времена.

СРЕДЊОБУГАРСКО раздобље протеже се од 12. до 16. вијека. У овом периоду десиле су се крупне промјене, какве су губљење промјене именских ријечи по падежима, развој постпозитивног члана (нпр. у *масата* 'сто' -та је постпозитивни члан који каже да се ради о неком одређеном столу а не столу уопште, што би било *маса*), које су бугарски структурно удаљиле од словенских рођака. Најважнији центар културног живота била је Великотрновска школа позног 14. и 15. вијека. Ова школа произвела је битна дјела духовне књижевности – епистоле, химне и друге форме, али и богату традицију свјетовне писмености: приче, љетописе и друге текстове. Прваци ове школе били су свети Јевтимије Трновски, Дионисије Дивни, Григорије Цамблак, Владислав Граматик и други. Писменост овог периода обухватала је рукописе засноване на

црквенословенском, док су у разговорном језику у употреби били бугарски дијалекти.

Обликовање САВРЕМЕНОГ БУГАРСКОГ био је постепен процес који је трајао од 16. вијека. Пресудан почетни искорак у развоју савремене бугарске писмености били су такозвани *дамаскини*. У прво вријеме они су обухватили преводе збирки проповиједи под насловом “Трезор” из пера грчког теолога Дамаскина Студита (по његовом имену су и добили име). Дамаскини су касније прерасли у богату традицију кратких оригиналних текстова – проповиједи, житија, теолошких расправа, итд. Били су у оптицају до 19. вијека. Оно што је у овој традицији писмености битно јесте употреба једноставног свакодневног језика, дакле оновремених дијалеката, чиме је традиција писмености приближена говорном језику. Сљедећи крупан корак у стандардизацији савременог бугарског било је објављивање прве граматике 1835. ауторства Неофита Рилског, крупне фигуре бугарског народног препорода.

Језички хаос, поменут у наслову овог одјелка, завладао је од 1836. до 1880. У том периоду предлагани су и горљиво заступани различити супротстављени приједлози за развој стандарда. Кључна питања била су: однос дијалеката према црквенословенском, улога источних и западних дијалеката те ортографија (фонолошка, таква која вјерно одражава звуковље или етимолошка, која настоји да сачува везу ријечи и њеног корјена). Уз реченог Неофита Рилског, изразити гласови у овој дебати били су Иван Богоров, Јуриј Венелин, Христаки Павлович, Васил Берон и други. Важна карика у развоју савременог бугарског био је пуристички покрет, који је тежио замјени турцизама и грцизама славизмима, у многим случајевима позајмљеницама из руског. Језички хаос ријешен је овако: савремени бугарски заснива се првенствено на дијалектима а тек маргинално на црквенословенском. Заснован је

углавном на источним дијалектима уз неке компромисе према западним. У посљедству дугих и жучних расправа усвојен је модификовани фонетски правопис. Узорци ранијих и садашњих текстова дају се у Додатку 8.8.

8.11 Пјесник и партија

Премда су различите традиције писмености постојале на територији данашње Македоније (дио дамаскина био је укотвљен у македонским дијалектима), кодификација савременог стандардног МАКЕДОНСКОГ језика јединствен је подухват језичког планирања који се десио након Другог свјетског рата. Кључни догађај у припремању тла за кодификацију била је одлука АСНОМ-а (Антифашистичког сабора народног ослобођења Македоније, подружнице Комунистичке партије Југославије) да се македонски успостави као језик новоформиране југословенске федералне јединице Народне Републике Македоније. Лавовски дио посла на кодификацији повјерен је Блажи Конеском, врхунском пјеснику и истинском ренесансном човјеку оновремене филологије. Раније успостављена традиција (која је уосталом важила и за остале Словене) била је да се кодификација ослања на сљедећа референтна дјела: граматику, једнојезички рјечник и правопис. Прво је објављен Правопис 1945. године. Граматика Конеског појавила се 1952. (претходила јој је граматика Крумета Кепеског из 1946). Коначно, Рјечник македонског језика са српскохрватским тумачењима у три тома појавио се између 1961. и 1964. са Конеским као суаутором. Успостављање стандардног македонског било је дио настојања да се еманципира македонска нација и успостави македонска државност унутар социјалистичке Југославије. Индикативно је да су објашњења била на српскохрватском, доминантном језику Југославије тог времена.

Мада дио планског настојања, кодификација македонског није дошла као гром из ведра неба. Политичке и културне прилике претходног периода обликовале су доношење одлука. С једне стране, кодификација македонског најављена је разним књижевним традицијама, с друге, она се ослања на раније политичке програме.

Македонски народни покрет почиње се уобличавати у другој половини 19. вијека а кулминирао је Илинденским устанком 1903. против отоманске турске власти, која је у том моменту већ била у стању распада. Након пада Крушевске републике, која је на кратко вријеме била успостављена у том устанку, македонски језик био је предмет супротствљених тврдњи са српске и бугарске стране, које својатале македонске дијалекте. Ове политичке прилике утицале су на Конеског да кодификацију опре првенствено на средишњим дијалектима, да би нагласио македонски идентитет и створио еквидистанцу према српским и бугарским говорима. Наравно, стандардизација је била компликованији процес и ово је само један њен елемент.

Како је већ речено, македонска књижевна традиција не почиње опусом Конеског. Постоји Македонска граматика Георгија Пулевског из 1880. и књига Крсте Мисиркова (по коме је касније назван Институт македонског језика) из 1903, у којој се залагао за посебан македонски језик. Онда постоји богата књижевна линија која иде од поменутих *дамаскина* са македонског подручја те знатне ауторе као што су Јоаким Крчовски, Кирил Пејчиновић, Браћа Миладинов, Григор Прличев и други. Премда се ови аутори сматрају и посленицима бугарског народног препорода, у њиховим дјелима могу се наћи локалне македонске језичке црте, које су, често заобилазно, нашле пут до поменутог пројекта кодификације македонског језика након другог свјетског рата. Сучељене тврдње о македонском језику, нарочито оне са бугарске стране, биће разматране

у Поглављу десетом. Узорци прошлих и садашњег писма и текстова македонског језика дају се у Додатку 8.9.

8.12 Остали: неухватива линија између побједе и пропасти

Уз све словенске језике описане у одјелјцима 8.3–8.11, било је бројних покушаја кодификације или барем успостављања књижевне традиције за различите додатне језичке варијетете. У овим пројектима видимо висок ниво варирања у нивоу успјешности, области у којој је планирани варијетет требало да се користи и у степену кодификације. Међу овима, такозваним словенским микројезицима, вјероватно је најпознатији КАШУПСКИ. Његова кодификација прича је са сретним крајем, отјелотвореним у правном акту Републике Пољске из 2005. који му даје статус регионалног језика. Та правна одлука симболички је ставила тачку на дугогодишње спорове о томе да ли је кашупски засебан језик или пољски дијалекат (мада још увијек, барем у Пољској, има и различитих мишљења). Мада је било текстова са јасно назначеним кашупским особинама, рецимо судска заклетва из 15. вијека, религијски текстови из 16, итд, истински потицај за кодификацију кашупског дошао је у 18. вијеку у дјелу Флоријана Цејнове, који је аутор прве кашупске граматике те скупљач и издавач кашупске народне књижевности. Кашупска књижевна традиција наставила се у 20. вијеку младокашупским покретом, са Александром Мајковским као најизразитијим аутором. У међураћу, традиција је настављена у раду Кашупског регионалног удружења, којем су припадали Александар Лабуда, Јан Трепчик и други. Коначно, низ других аутора у Народној Републици Пољској (1945–1989), и Републици Пољској након тога (Јан Пјепка, Алојзи Нагел, Стефан Фикус, Маријан Мајковски и многи други) настављају кашупску књижевну традицију.

Кодификација кашупског успјешна је у многим својим аспектима, међутим сам језик остаје по Унесковој класификацији крајње угрожен, што је трећи од четири степена угрожености (четврти изражава највиши степен угрожености).

Танка је дакле линија између тријумфа и пропасти, како у кашупском, тако и у многим другим словенским микројезицима. Мада постоје одређени успјеси у употреби микројезика у неким друштвеним сферама (на примјер градишћански се користи у штампи и електронским медијима у Аустрији, као и русински код нас), сви ови микројезици наведени су на Унесковој листи угрожених језика. Скала угрожености има следеће подиоке (од мањег ка већем степену угрожености): рањив, несумњиво угрожен, жестоко угрожен, критички угрожен, и изумро. У рањиве језике спадају полески и сјеверни русински. Несумњиво угрожени су градишћански, резижски и војвођански русински. Молишки хрватски је жестоко угрожен. Остаје да се види који ће се микројезици придружити полапском и словинском који су изумрли. Угрожености има и код већих словенских језика. Бјелоруски је рањив, а оба лужичка језика су несумњиво угрожена. Наравно, неки пројекти који су тежили успостављању књижевних језика завршили су се прије него што су почели. Занимљив је ту лахијски који живи само у дјелу једног пјесника Ондре Лисохорског. Настојања да се кодификују нови словенски стандарди још су међу нама, што се види из покушаја да се шлески дијалекат уздигне на ниво стандардног језика унутар ширег пројекта стварања шлеске нације. Узорци текстова словенских микројезика дају се у Додатку 8.10.

8.13 Моћна пера и још моћнији мачеви

Плиме и осеке успостављања различитих словенских стандардних језика показују уочљиве сличности. Прво, политика и идеологија свеприсутан су састојак успостављања словенских књижевних језика. Први словенски књижевни језик, старословенски, био је идеолошко оруже покрштавања. Много стољећа касније, македонски, релативно нов додатак словенским стандардним језицима, био је оруђе еманципације македонске нације. Између поменута два пројекта видимо разнолике идеолошке, политичке и геополитичке чиниоце, од бујне протестантске филологије код различитих средњоевропских Словена до геополитичких игара између Руског и Аустријског Царства у формирању нашег књижевног језика. Идеологија је одговорна и за репресију словенских језика, како се види у пројектима германизације у Аустријском и Пруском Царству те Трећем Рајху.

Наредна упадљива сличност у развоју словенских књижевних језика и последицом успостављању стандардног варијетета јесте двојно поријекло које налазимо у сваком од њих. Сви словенски језици настају сливањем књижевне традиције са живим говором. Ниво у којем су ова два састојка присутна, варира од једног до другог словенског језика. Међутим, и фактор књижевне традиције и фактор дијалеката увијек су присутни, а управо писци су често ти који разговорни језик уздижу на ниво књижевног, а онда и стандардног. Није онда чудо да се термин *књижевни језик* широм Слaвије користи да означи стандарднојезички варијетет.

Сличност у развоју словенских књижевних језика лежи и у значају који је у њима имао 19. вијек. Био је то период романтизма и националних препорода и као такав епицентар еманципације словенских народа и успостављања њихових књижевних језика. У не-

ким словенским језицима развој је био постепенији. У другима, кидане веза са претходном традицијом било је нагло и бурно. И код једних и код других 19. вијек и његове средишње идеологије били су од пресудног значаја.

Коначно, стазе кодификације словенских језика сличне су и по кључним књигама које су морале бити објављене у том процесу. Данашње свето тројство стандардизације укључује граматику, општи једнојезички рјечник и правопис, како смо могли видјети у случају македонског, разматраног у одјељку 8.12. У минулим временима, превод Библије имао је исту ту улогу. Словенске културе сличне су и по томе како одржавају своје стандарднојезичке варијетете, о чему ћемо у наредном поглављу.

Препоручена литература

У сваком од словенских језика постоји мноштво литературе о историјском развоју књижевног језика у питању, нпр. код нас постоје такви истински бисери као “Српски народ и његов језик” (Ивић, 1971).

Различити облици ауторитета претресају се код Хумера (Huemer, 2013). Милројеви (Milroy and Milroy, 2012) истражују појам ауторитета у језику а на примјеру стандардног енглеског. Природа национализма обрађује се код Андерсона (Anderson, 1991) и Брубејкера (Brubaker, 2004).

Појмови стандарднојезичког варијетета и повезани језички облици обрађени су код Амона (Ammon, 2004). Даље истраживање повезаних тема у кровној дисциплини социолингвистике може се наћи код Холмса и Вилсона (Holmes and Wilson, 2014). Смекмен (Smakman, 2012) даје изванредан преглед варирања у дефинисању стандардног језика у разним културама. Појам пуризма, изражен у

већини словенских језика на овај или онај начин, анализира се код Томаса (Thomas, 1991).

Одличан преглед развоја словенских књижевних језика дају Шенкер и Станкјевич (Schenker and Stankiewicz, 1980). Ову тему истражују и Хил и Леман (Hill и Lehmann, 1988). Мањинске словенске језике обрађују Густавсон (Gustavsson, 1998) и Дуличенко (1981). УНЕСКО (UNESCO, 2019) представља податке о угрожености језика.

Поглавље девето: Зашто су код Словена језикословци познати као рок звијезде

Ово поглавље бави се начином на који су говорници словенских језика обликовали свој однос према језичким ауторитетима. У неком словенским земљама, лингвисти су познати баш као и рок музичари. У свим земљама Слaviје, говорници са великим интересом прате питања језичке стандардизације и имају оформљене и интензивне ставове према већини рјешења која језички ауторитети предлажу. Стандарднојезички варијетет увијек се обликује у интеракцији језичких ауторитета и корисника стандардног језика у питању. Овдје ћемо прво говорити о природи те интеракције. Након тога позабавићемо се ауторитетима, а на крају ће бити представљене конфигурације стандардних и нестандартних језичких облика.

9.1 Ко је главни?

У свим словенским културама постоји појам ЈЕЗИЧКЕ КУЛТУРЕ, који је многим другим културама, рецимо онима енглеског језика, непознат. Тај појам покрива настојања језичких ауторитета и корисника стандардног језика на одржавању норми стандардног језика. У пољском чак постоји придјев *poprawnościowy*, са значењем ‘који се односи на норме исправности у стандардном језику’. Уопштено узев, стандарднојезички варијетет и питања око њега изразити су у јавном дискурсу у свим словенским културама.

Како се могло видјети у претходном поглављу, садашњи стандардни облици словенских језика произашли су из књижевних традиција и дијалекатских основа, на чијем су популарисању радили филолози. У почетним фазама развоја, ове иницијативе дола-

зиле су од ауторитета у релативно танком слоју писмених говорника. Ти писмени говорници прихватили су иницијативе у настанку језичких ауторитета истовремено прихватајући статус речених ауторитета. Са демократизацијом писмености и урбанизацијом у 19. и посебно 20. вијеку, број корисника стандардног језика порастао је експоненцијално. То нас је довело до данашњег стања гдје је стандарднојезички варијетет обиљежен динамиком интеракције између језичких ауторитета и образованих говорника словенских језика.

У типичном случају динамика унутар словенских стандардних језика почиње тако што језички ауторитети неке врсте (а ко су били и ко су сада, биће разматрано у дијелу 9.2) покрећу одређене иницијативе, предлажу рјешења. Крајња мјера успјеха таквих иницијатива је степен њихове прихваћености међу корисницима стандардног језика у питању. Уопштено узев, језички ауторитети дјелују на два нивоа: макро нивоу и микро нивоу. На макро нивоу, налазимо различита јавна обраћања и појављивања у јавности гдје се говори о општим смјерницама језичке политике, ономе што би у употреби језика било пожељно и непожељно. На том се нивоу и износе и образлажу приједлози за кориштење једнога и одбацивање другог. На макро нивоу издају се и стандардна референтна дјела, поменуто свето тројство стандардизације: граматика, општи једнојезички рјечник и правопис. Онда се на микро нивоу појављују конкретне интервенције којима се ове опште црте језичке политике и рјешења из утјеловљују. Лексикографи у рјечнике убацију нормативне квалификаторе типа *разговорно*, *жаргонски*, итд, лектори исправљају текстове доводећи их у склад са поменутим приручницима, наставници исправљају ученике, итд. Кад је, рецимо, лексика у питању, уобичајен маневар је пресуђивање ријечима, пракса да се једна ријеч сматра пожељном а друга не. Такве микроинтервенције могу бити подупрте пуристичким наративом

који налазимо на макро нивоу или неким другим општијим принципом. Историјски узев, широм Славије, просуђивање је било повезано са увођењем ријечи. На примјер, у словеначком је уведена рјеч *pokopališče*, ‘гробље’, ријеч словенског поријекла, након што је *britof* које је посуђеница из њемачког (гдје има исто значење) проглашено непожељним. Исто видимо у словеначком и у замјени интернационализма *tekst* новотвореницом *besedilo* (домаћи термин од *beseda* – ријеч). Оба ова примјера, и пресуђивање и увођење, имају везе са пуристичким наративом на макро нивоу.

У неким другим срединама, рецимо у онима гдје се говори енглески језик, налазимо на знатно мање дјеловања на макро нивоу. Лингвиста нема у јавном дискурсу, а нема ни других који би изрицали ставове о језику. Међутим, норма се веома чврсто одржава на микро нивоу. Норму на својим леђима носе лектори, наставници, лексикографи, итд. Одговарајући на неразумне захтјеве за укидањем језичког планирања у САД, познати чешки језикословац са сталном адресом у Америци, Ладислав Згуста, предложио је да они који сматрају да норма није потребна напишу о томе чланак на лошем енглеском па га покушају објавити у неком елитном часопису. Уистину, стандарднојезичко планирање присутно је свагда и свуда, али се културе разликују по начину на који га воде.

На крају крајева, образовани говорници, дакле, они који у типичном случају користе стандарднојезички варијетет, слиједе препоруке ауторитета или их одбацују, што онда изазива промјену курса код ауторитета тако што дозвољавају изузетке, итд. Цијели процес текао је одозго надоље током 20. вијека, кад су словенске земље, уз мање изузетке, биле под ауторитарним режимима, ројалистичким и десним, па онда комунистичким и лијевим. Језичке елите би наметале рјешења а корисници стандардног језика би их, хтјели не хтјели, прихватили. Ријетко би прећутно изражавали

неслагање са тим рјешењима. На таласу демократизације друштва, који је почео крајем двадесетог вијека, чини се да се ствари постепено мијењају. Корисници стандардног језика преузимају активнију улогу у разматрању питања стандарднојезичког варијетета. Истовремено, језикословци постепено прихватају ову виднију улогу корисника, па свој однос с њима све више виде као партнерство, а не хијерархију.

Да погледамо неколико примјера језичког интервенционизма. Током 19. вијека њемачке позајмљенице биле су свеprisутне у словенским језицима Средње Европе. На таласу народног препорода словенских народа унутар Аустрије, Пруске и Угарске, језичке елите предлагале су замјену ових ријечи из њемачког твореницама заснованим на словенском лексичком фонду. Нарочито су по овим тенденцијама били познати Чеси, Словенци и Хрвати, мада их је у мањој мјери било код свих словенских народа Средње Европе. Једно од словенских народних гибања средином 19. вијека био је јужнословенски илирски покрет, на територији данашње Хрватске. Покрет се борио против германизације јужних Словена. Једно од оруђа те борбе било је и замјењивање посуђеница из њемачког твореницама од словенских основа. Џорџ Томас (George Thomas), изучавалац ПУРИЗМА, анализирао је 155 ријечи које су предложили виђенији Илирци. Од онога што су увели, 87 ријечи (56%) још су у употреби а 18 (12%) замијењено је интернационализмима (дакле, корисници стандардног језика нису их прихватили). Преосталих 50 ријечи (32%) замијењено је новим твореницама од словенских основа или конкурентним илирским приједлозима. Јасно је да је ова кампања била изразито успјешна и широко прихваћена код говорника (овако или онако 88% германизама замијењено је славизмима). Негдје у исто вријеме, десила се једнако успјешна пуристичка кампања међу Србљима. Анонимни чланак у

часопису Јавор из 1863. предлагао је замјену углавном германизама и нешто турцизама домаћим ријечима. Од 245 приједлога, 152 (62%) била су успјешна, а 31 (12,7%) дјеломично успјешан у смислу да су и новоуведена словенска ријеч и посуђеница још у оптицају. У 34 случаја (13,9%) ријеч је замијењена неком другом ријечју а не оном која је предложена. Свега 28 приједлога (11,4%) није било прихваћено.

Касније су се интенвенције оваквог типа дешавале и у 20. столјећу. На примјер, кад је на развалинама Аустроугарског Царства 1918. формирана Чехословачка, цјелокупна, дотада њемачка војна терминологија замијењена је новоуведеном чешком. Било је и не тако успјешних кампања језичког интервенционизма. У Русији, све од друге половине 20. вијека користи се оваква изрека *девяносто процентов доцентгов говорят портфель и только десять процентов доцентгов говорят портфель*, што ће рећи да 90 посто доцената изговара ријечи *проценат*, *доцент* и *портфель* супротно од онога што прописује норма, а свега десет онако како норма каже. Ово је слично оном совјетском вицу гдје се слогану *Лењин је умро, али његово дјело живи!* додавало: *а ја бих желио да је обрнуто*. У овом конкретном случају, наметања акценатске норме, ауторитети су предлагали једно али већина корисника стандардног језика о то се оглушила. Дакле, баш као и у вицу с Лењином, желјели су да су препоруке нормативаца обрнуте. Сличан крах предложених рјешења десио се код Бошњака и Хрвата крајем двадесетог вијека. Политички мотивисане, језичке елите увеле су у стандардни језик низ нових ријечи да би истакле идентитет говорника ове двије варијанте (радило се о два засебна процеса, један код Бошњака, други код Хрвата). На крају крајева, показало се да су те интервенције имале веома ограничен досег и да им је ефекат био управо супротан. Умјесто националног уједињавања и стварања разлике према Србима, заправо су подијелиле говорнике ових

двију етничких скупина на оне са јачом националном опредељењеношћу, који су податнији за коришћење новоуведених ријечи, и већину оних других који их не користе.

Језички интервенционизам а онда и прихватање или одбацивање предлаганих ријечи дешава се у конкретном социокултурном контексту. Како се јасно видјело у Поглављу осмом, развој словенских књижевних језика био је често дио политичке борбе, у неким случајевима и геополитичке, како се видјело у одјелку 8.8, и дјеловању Вука Стефановића Караџића, који је геополитички био оруђе Аустријског Царства у његовом сучељавању с Руским. Језик као такав и његов књижевнојезички облик остају уклопљени у друштвено ткиво различитих заједница говорника којима служе. Све појаве о којима говоримо у овом поглављу јасно припадају спољњој језичкој историји, гдје је немогуће одвојити језичке од ванјезичких чињеница.

9.2 Професори и академици

Како рекосмо у одјелку 8.1, Макс Вебер (Max Weber) издвојио је три главна типа ауторитета: традиционални (нпр. како га имају религијски службеници), харизматски (нпр. код политичара популиста) и рационално-правни (такав је ауторитет закона и законодаваца). Мада ће језикословци листом тврдити да одлуке доносе искључиво на основу овог последњег типа ауторитета, онај први, а поготово други, свеприсутни су у развоју словенских књижевних језика. Извори харизматског типа ауторитета обухватају истакнуте појединце (филологе, писце, итд.) али и институције (факултете, академије наука, удружења типа матица, и сл.). Настајање књижевних језика које је скицирано у Поглављу осмом објашњава на који начин су ови ауторитети заузели своје мјесто у друштву. Док улога

истакнутих појединаца варира од једне словенске културе до друге, харизма институција једнако је присутна у свима њима

По свој Славији, универзитетски одсјеци за темељни језик дане земље (руски у Русији, пољски у Пољској, итд.) заједно са академијама наука (и њиховим институтима који се баве језичким питањима) најизразитији су извори ауторитета. Главни једнојезички рјечници и нормативне граматике у типичном случају издају се под окриљем академија а њихови аутори, баш као и аутори правописа, долазе са универзитетских одсјека. Даље, имамо удружења типа матица, које у неким земљама издају рјечнике и правописе. Ту су, коначно одбори за језик, које по правилу попуњавају професори и чланови академијских института. Таква тијела имају ауторитет да изричу судове о текућим питањима у његовању језичке културе.

У свим словенским културама писци се сматрају додатним извором ауторитета за правилну употребу језика. Не само да су њихове књиге често виђене као парагон доброг језика него их новинари често питају о проблемима употребе стандардног језика. Писци радо и спремно износе своја мишљења о језику, често веома горљиво. Оваква улога писаца природан је сlijед процеса произлажења стандардних језика из књижевне традиције (а и у оном дијалекатском елементу изразита је такозвана народна књижевност). Филолози, а многи су били и писци, усмјерили су пажњу јавности на књижевне традиције и дијалекте.

У неким словенским културама, језикословци су рок звијезде. Њихова имена свима су позната, њихове новинске колумне, радио и телевизијски програми, имају широку и одану публику. Образованим људима код нас не треба објашњавати ко је био Иван Клајн. У неким земљама налазимо на више таквих харизматских личности. На примјер у Пољској, све од друге половине прошлог вијека,

три нормативна језикословца позната су и цијењена у широј јавности. Јан Мјодек, вјероватно најпознатији од речене тројице, почео је са новинском језичком колумном касних шездесетих година двадесетог вијека, али је истинску медијску славу стекао својим седмичним ТВ програмом *Ojczyzna polszczyzna* ‘Отаџбина пољштина’ (1987–2007) и *Słownik polsko@polski* ‘Пољско@пољски рјечник’ (2009–). У овим емисијама, професор Мјодек одговара на бројна питања гледалаца, у другом програму послана путем електронске поште, отуд знак @ у називу. Мада је и он познат по различитим радијским и телевизијским појављивањима, Анджеј Марковски чувен је прије свега по својим популарнолингвистичким књигама и по годинама службе у Савјету за пољски језик, утицајном нормативистичком тијелу. Коначно, Жежи Бралчик познат је првенствено по својим блоговима о пољском језику. Трио Мјодек-Марковски-Бралчик чак је објавио двије коауторске књиге о пољском језику, што показује да је тржиште (дакле интересовање) довољно широко да прихвати сву тројицу без међусобне конкуренције. У језикословним круговима, треба и то рећи, сва тројица су позната и по својим ускостручним радовима и монографијама. Сличан је интерес за питања језика и у многим другим земљама Слатије – рекосмо већ да је Иван Клајн препознатљиво име у широким слојевима нашег друштва. Видимо и израстање нових ауторитета. На примјер у Словенији је језикословац Козма Ахачич 2017. године изабран за личност године у анкети најутицајнијих словеначких дневних новина *Delo*. Он се нашао и на листи 25 најутицајнијих Словенаца у анкети утицајног недјељника *Večer*.

Ова јавна видљивост лингвиста, која би била крајње необична у многим другим крајевима свијета, дио је опште видљивости филолога у словенским земљама. Није необино видјети писце и књижевне критичаре да по медијима дају коментаре о политичким и ширим друштвеним питањима. И ово би у многим другим земљама

било веома необично. Ова ситуација у словенским земљама чини се да је заснована на тијесним везама развоја националне свијести са књижевном продукцијом, о чему смо говорили у Поглављу осмом. Политика се у многим словенским земљама заснива на етничком идентитету, што онда језичке и књижевне облике, на том истом идентитету засноване, ставља на видно мјесто у јавном дискурсу, дајући посленицима у тој области право да претресају питања која у другим срединама јасно стоје изван области којима се баве.

9.3 Жито и кукољ

Исход интеракције међу језикословним елитама и корисницима стандарда јесте одговарајући облик стандарднојезичког варијетета, посебно то у каквом он односу стоји према другим облицима истог тог језика (разговорним, дијалекатским, итд.) Да погледамо неколико примјера.

У Поглављу првом поменуемо већ диглосију на неким хрватским острвима између хрватског стандарда и локалне чакавштине. Ако мало изоштримо оптичке справе, ситуација је и нешто компликованија. У дјетињству сам љета проводио у селу Врбоска на острву Хвару. Тамошњи мјештани, кад би разговарали један с другим, користили би мјесну варијанту чакавског дијалекта, онаког каквог налазимо по многим хрватским острвима, уз још неке мјесне посебности. Присуство бројних млетачких позајмљеница (Хвар и многа околна острва вијековима су била у Млечима) те додатне фонолошке особености чине тај језички варијетет неразумљив континенталним Хрватима и већини других говорника српскохрватског језика (мјесни живаљ зове их фурештима). Тако онда, кад речени мјештани неформално ћаскају са фурештима, језички израз нешто је слично градском говору Сплита, главног

урбаног центра којем и Хвар и околна острва гравитирају, а који је нека чакавско-штокавска мјешавина. Исто тако, у тој ситуацији многе млетачке позајмљенице замијениће ријечима из хрватског стандарда. На тај начин комуникација може да се несметано одвија а наглашен је и регионални језици идентитет. Коначно, у школи и касније на послу и било гдје када то ниво формалности налаже, исти ти људи користе хрватски стандард. Разлика у језичком изразу мјештанина који ћаска са својим сусједима и истог тог мјештанина који се обраћа администрацији колосална је. Исто је и у случају кајкаваца у сјевероисточној Хрватској (с тим што су позајмљенице њемачке и мађарске), чији је локални израз много сличнији сусједним словеначким дијалектима него хрватском стандарду. Трећи главни хрватски дијалекат, штокавски, опет је много ближи стандарду, будући да је стандард управо на њему заснован.

Док чакавски у Хрватској, уз неке мање изузетке дијалекатске књижевности, остаје ограничен на неформалну колоквијалну сферу, у недалекој Аустрији, он је основа градишћанског, једног од словенских микројезика. Градишћанскохрватски књижевни језик заснован је на чакавским дијалектима уз неке утицаје кајкавских и штокавских. Аустријска државна радио-телевизија има регуларне емисије на градишћанском у склопу програма мањинских језика. Градишћански се предаје и у школама у подручјима са бројном градишћанскохрватском мањином. Ниво разлика између ових говорника чакавских дијалеката и стандардног градишћанског непоредиво је мања него код какаваца у Хрватској. Овај примјер показује не само варирање разлике између дијалекта и стандарда, него и то да у различитим околностима исти дијалекат може бити уздигнут на ниво стандардног језика (како је у Градишћу) или остати искључиво на неформалном дијалекатском нивоу (како је у Хрватској).

У неким словенским језицима однос између стандарднојезичког варијетета и других језичких облика још је замршенији. Прво, у неким језицима уз стандард и дијалекте постоји свенародни разговорни облик. Друго, има језика који имају хибридне облике са другим словенским језицима. Чешки, а унеколико и словеначки, примјер су прве ситуације док украјински и бјелоруски опримје-рују другу.

Престижни формални варијетет чешког је стандардни, књижевни чешки (на чешком *spisovná čeština*), он има и своју говорну варијанту (*hovorová čeština*). Ту су затим и дијалекти. Додатно постоји посвемашњи чешки (*obecná čeština*), који је неформални разговорни свечешки наддијалекатски језички облик. Различит је од стандарда на неколико нивоа. Да наведемо неколико од бројних примјера, постоје фонетске особине посвемашње чештине, нпр. у-метање протетског *v-*, како је у *vokno* према стандардном *okno* ‘прозор’. Постоје онда и различити падешки наставци, нпр. мала кућа је *malej dům* у посвемашњем, а *malý dům* у стандардном чешком. Коначно, однос према посуђеницама је у посвемашњем чешком опуштен, нпр. обављени посао је *kšeft* (од њемачког *Geschäft*) у посвемашњем, а *obchod* (од словенских основа) у стандардном чешком.

Словеначки је сличан чешком у дистрибуцији позајмљеница, поглавито оних из њемачког. На многим мјестима гдје стандард користи ријечи од словенских основа, разговорни језички облици посежу за њемачким позајмљеницама. На примјер, сапун је *nilo* стандарду, а *žajfa* (од њемачког *Seife*) у неформалном разговорном изразу, гробље је *pokopališče* у стандарду, а вернакулар користи *britof*, од њемачког *Friedhof*.

Постоје и хибридни варијетети гдје се ријечи и облици два словенска језика мијешају. Два најпознатија таква хибрида јесу СУРЖИК (украјинско-руски) и ТРАСЈАНКА (бјелоруско-руски). СУРЖИК

се најчешће говори у сеоским областима средње Украјине, области између запада земље, гдје доминира украјински и истока, гдје суверено влада руски. Сама ријеч за овај варијетет првобитно значи ‘мјешавина житарица, обично пшенице и ражи’. Идеја је да мјешавина није чиста пшеница, да је обезвријеђена додавањем ражи. То значење нечистоће, нестандардности присутно је у семантичком проширењу којим је настало име овог језичког варијетета. У овој језичкој мјешавини, украјински је пшеница а руски раж. Основа је украјинска а постоје бројни руски утицаји. Ту су, рецимо, умекшавање консонаната на мјестима гдје се то дешава у руском а не у украјинском и прије свега бројни руски лексички утицаји, нпр. руско *завтракaть* умјесто украјинског *снідати* у значењу ‘доручковати’. Гдје и у којем омјеру долази до мијешања украјинског са руским варира од територије до територије, ситуације до ситуације, па чак и од једног говорника до другог.

ТРАСЈАНКА (бјелоруско-руски хибрид) сличан је суржику по томе да представља мјешавину два словенска језика и да се сматра нестандардним варијететом. Сам термин долази од назива за сижено ниског квалитета у које су смијешани свјежи откоси са прошлогодишњом сламом. Трасјанка је чак разноврснија од суржика у смислу удјела два језика. Док је фонолошка основа бјелоруски, у другим језичким сегментима и један и други језик могу бити доминатни. На примјер, глагол *радити* на трасјанци може бити *работаць*, од руског *работaть* (у бјелоруском стандарду исти глагол гласи *працаваць*), али ово меко *ц* умјесто меког *ть* бјелоруска је фонолошка особина.

Сви наведени примјери, а нису они једини, показују како је нејасна граница између стандардних и нетандардних варијетета. Из различитих разлога, заједнице говорника по цијелом свијету имају потребу да ограниче сферу употребе гдје се очекује стандарднојезички варијетет. У словенским културама, маркирање ове области

много је отвореније него у неким другима, нпр. културама енглеског језика. Ово, између осталог даје видљивије мјесто у друштву језикословцима, разним језикословним тијелима, који заједно са лекторима, наставницима, лексикографима, итд. обиљежавају сферу стандардности. У неким другим срединама ствари су другачије. Рецимо на подручју енглеског језика та граница јасно је и чврсто дефинисана, али то ради војска лектора, наставника и лексикографа без нормативних лингвиста као војсковођа. Ти лектори, наставници и лексикографи примјењују законе стандардног језика баш као што судије у истим тим земљама примјењују обичајно право.

Чак и у словенским традицијама, гдје постоје јасна настојања да се демаркира линија раздвајања стандарда од супстандарда, та линија није јасно исцртана ни бљештава. Она је замућена свим оним мјешавинама жита и кукоља о којима смо говорили у овом одјелку. И не може бити другачије, пограничје међу стандардном и супстандардом зона је са нијансама сиве а не танка линија између бијелог и црног.

Препоручена литература

Хас (Haas, 1982) разматра различита проучавања о стандардном језику широм свијета. Кристијансен и Купланд (Kristiansen and Coupland, 2011) представљају истраживања о стандардним језицима у Европи. Милрој и Милрој (Milroy and Milroy, 2012) говоре о ауторитету у језику. Шипка (Šipka, 2019) предлаже општи модел интеракције између језичких елита и корисника стандарда на одржавању стандарднојезичког варијетета. Браун (Browne, 1993) представља српскохрватски, укључујући и помињани чакавски. Хуцагерс (Houtzagers, 2013) даје информације о градишћанском. Преглед питања о посвемашњем чешком дају Згал и други

(1992). Флајер (Flier, 1998) даје одличан преглед суржика. Више информација о трасјанци може се наћи код Китела и других (Kittel et al, 2010) те Хенчела (Hentschel, 2017).

Поглавље десето: Они су дио нас али ми нисмо дио њих: словенски језички бојеви

Ово поглавље обрће се око случајева гдје сукобљени етнички идентитети и политички програми обликују начин на који језичке елите, а под њиховим утицајем и корисници стандарда, поимају језички израз других Словена. Словенски језици и њихова друштва стварноживотна су лабораторија сучељавања језичких чињеница са политичким програмима. Постоји силесија спорова у разним дијеловима Сланије о томе да ли је неки варијетет дијалекат односно варијанта унутар даног језика или се ради о засебном језику. На примјер, тврдња да је македонски засебан језик сучељена је са утуком да се ради о дијалекту бугарског. Слично томе, кашупски је за многе засебан језик, али има и оних који га сматрају дијалектом пољског. У наредна три одјелка настојимо да оголимо идеолошку и политичку позадину у којој су поменуте тврдње и утуци укоријењени. Преглед који слиједи даје се са критичког одстојања, а једнако су представљене све сучељене тврдње тако да читалац може формирати своје мишљење.

10.1 Језичке војске

У неким случајевима тешко је рећи да ли је нешто варијанта неког језика или језик сам за себе. О овоме постоји досјетка из јидиша која иде овако: *A shprakh iz a dialekt mit an armey un flot* 'Језик је дијалекат са копненом војском и морнарицом'. Досјетка се приписује руском Јевреју изучаваоцу јидиша Максу Вајнрајху (Max Weinreich), али има оних који негирају да је она његова. Јидиш је један од многих свјетских језика на који се речено може примијенити (ради ли се о дијалекту њемачког или пак о засебном језику?). Такве су и варијанте њемачког, шпанског, португалског, па и

свима знаног језика глобалне комуникације: енглеског. Одлука да се неки варијетет прогласи језиком а не дијалектом арбитрарна је и увелико мотивисана идеолошким, а нарочито политичким ставом оних који ту одлуку доносе.

Док данас постоји општа сагласност да су британски, сјеверно-амерички, аустралијски, кариписки (и други регионални облици енглеског) географски варијетети енглеског језика, а не засебни језици, у прошлости је било и алтернативних теорија. Љета господњег 1919, амерички новинар Х.Л. Менкен (H.L. Mencken), познат као Мудрац од Балтимора, објавио је књигу *The American Language* 'Амерички језик', гдје је износио тврдње да је амерички засебан језик. Разумије се, ријечи које су различите од онога што се користи на Британском острвљу, нпр. америчко *truck* за 'камион' према британском *lorry*, били су у основи његове аргументације. Годинама касније, љета 1945, Сидни Бејкер (Sidney J. Baker) објављује *The Australian Language* 'Аустралијски језик', гдје прво поглавље има наслов: *The New Language* 'Нови језик'. Поново, ријечи су оно што чини аустралијски посебним. Излишно је рећи да су данас тврдње о варијантама енглеског као засебним језицима предане забораву. Културе енглеског језика високо цијене практичност. Нема потребе за преводом међу варијантама, а било би неразумно да говорници једне варијанте у разреду уче другу по школама. Какав би онда смисао био да се говори о засебним језицима?

У Славији, све није тако јасно ни рационално. Етнички идентитет обично покреће спорове о језичким варијететима. Ако га разумијемо конструктивистички у смислу Брубакера (Brubaker), како смо објаснили на почетку Поглавља осмог, етнички идентитет био је интегрални дио процеса формирања словенских књижевних језика. Истовремено, он је у средишту спорова о томе који варијетет

треба прогласити засебним језиком. У наредном дијелу претресаћемо бивше и садашње спорове те врсте.

10.2 Словенски разводи и спорови о старатељство

Српскохрватски има варијанте, баш као и енглески. Ниво језичких разлика између двије главне мањи је него између британског и америчког енглеског. За разлику од тога, правно-политички статус тих варијаната сасвим је другачији. Језикословно, ради се о једном језику, баш као што је то случај у енглеском. Међутим, правно-политички постоје три језика: српски, хрватски и бошњачки. У јавној администрацији, школама, медијима, судовима, Срби ће језик звати српским, Хрвати хрватским, а Бошњаци босанским (Срби и Хрвати користе бошњачки да се нагласи како се ради о варијанти само Бошњака а не свих Босанаца). Постоји и новија појава оних који говоре о црногорском језику, али већина Црногораца свој језик зове српским, што онда овај случај чини битно различитим од српског, хрватског и бошњачког.

Несагласност између језичког и политичког статуса овог језика створио је, између осталог, крајње бизарну епизоду у јавном животу. Српски филм из 1998. под насловом *Ране*, мучна драма о београдском подземљу, приказиван је у Хрватској. Хрватски дистрибутер одлучио је да филм титлује, како се то и иначе ради са филмовима на другим језицима (политички, радило се о другом језику). Резултат су биле салве смијеха током цијеле пројекције овог туробног филма. У већини случајева “превод” је изгледао као транскрипт односно титловање за оне са оштећеним слухом. Гледаоцима је ово било урнебесно смијешно, баш као и ситуације гдје су биле неке разлике јер су и у тим случајевима српски облици били савршено разумљиви. Излишно је рећи да је ова пракса титловања напуштена.

Без обзира на све ово, код Хрвата преовладава став да је хрватски језик засебан од српског. У основи тог аргумента је то да нису битне само језичке чињенице, већ и оне социolingвистичке, напосе то да заједница говорника хрватског жели да њихова варијанта буде засебан језик. Али то није све – од раних деведесетих хрватско лексикографско тржиште преплављено је такозваним разликовним рјечницима, гдје се специфичне хрватске ријечи конфронтирају са српским еквивалентима. По правилу, ови рјечници далеко су од представљања стварног стања ствари јер се многе ријечи користе у обје варијанте, само су у једној фреквентније. Има ту онда и ријечи које се не користе, дакле не постоје осим у таквим рјечницима. Код нас је општи став да су српски, хрватски и бошњачки варијанте истог језика, а такво увјерење широко је присутно и код Бошњака. Има међутим међу нама и таквих који тврде да је српскохрватски у цјелини српски и да су сусједи и комшије “украли” наш језик.

Хрватске сепаратистичке и српске унијонистичке традиције формирале су се у заједничкој домовини (1918–1941, па 1945–1992. са прекидом Другог свјетског рата, периода сателитског хрватског нацистичког режима и њемачке окупације у Србији). Како је добро познато, у тој домовини Хрвати су били мањина а Срби већина. На нашим просторима општи образац мишљења је да, ако на неком подручју сопствена етничка група чини већину, онда желимо да то подручје буде засебна држава. Како су у Југославији Срби били већина, а у Хрватској Хрвати, тако су биле и распоређене политичке преференције: Срби су жељели интегралну Југославију а Хрвати засебну Хрватску. Језичко питање заправо је само одраз овог распореда преференција. Срби су се залагали за заједнички језик унутар заједничке државе а Хрвати од њега дистанцирали.

Чини се да је пејзаж овог језичког боја у посљедње вријеме пре-конфигурисан. Док политички естаблишмент и конзервативни слојеви говорника прихватају постојање три засебна политичка језика, појављују се код оних мање конзервативних и тврдње о заједничком језику засноване на језичкој логици а не политичким програмима. Чини се да овај језички бој полако прелази са етничке на чисто идеолошку раван.

У априлу 2017. група од преко 200 интелектуалаца (углавном писаца, глумаца, али и бројних језикословаца, и ја сам тамо био и вино пио) објавила је декларацију о заједничком језику, која, између осталог, тврди да стандарди које користе Срби, Хрвати, Бошњаци и Црногорци нису засебни језици, него варијанте заједничког језика. Декларацију је потписало преко десет хиљада људи, а међу потписницима су и Ноам Чомски (Noam Chomsky), најпознатији лингвиста свих времена, и Питер Традгил (Peter Trudgill), глобални ауторитет за социолингвистику. Декларација је изазвала лавину критике (у свим подручјима, али најжешћу код Хрвата), између осталих и од предсједника и премијера Хрватске. Излишно је рећи да у већини других земаља носиоци политичких функција тог ранга имају преча посла од давања мишљења о језичким питањима. И овај случај показује изразитост језичких питања ван круга нормативне лингвистике и додатно објашњава словенске лингвисте као рок звијезде, о чему смо у Поглављу деветом.

Треба рећи и да је сам појам словенства, заједничког протагонистима ове језичке драме (Србима, Хрватима, Бошњацима и Црногорцима) постао проблематичан у једном моменту историје. Социјалистичка Југославија, њихов заједнички дом између 1945. и 1992. имала је химну под насловом *Хеј Словени!*, која је почињала овако:

*Хеј, Словени, јоште живи
Ријеч (дух) наших дједова
Док за народ срце бије
њихових синова!
Живи, живи дух словенски,
живјећеш вјековма!*

Ова химна била је уистину панславистичка. Мелодијски, радило се о споријој верзији пољске химне *Mazurek Dąbrowskiego*, а предложак текста била је словачка будница: *Хеј Словаци!* Верзија са Словенима умјесто Словака била је химна Соколског покрета у међурађу. Прихватили су је југословенски комунисти током Другог свјетског рата, а била је де факто химна Југославије од 1945, мада се у неком званичном документу помиње тек 1977. и то као привремена химна. Владари социјалистичке Југославије покушавали су у више наврата да јој нађу замјену. Проблематично је било то што бројне мањине (Албанци, Мађари, Роми, Турци, итд.) нису Словени. Сви такви покушаји и конкурси (последњи 1985. свега неколико година прије распада земље) нису уродили плодом и до самог краја користила се ова словенска химна. Чак штавише, та химна је имала и загробни живот у Савезној Републици Југославији, па онда и Државној Заједници Србије и Црне Горе, док коначно није 2006. године замијењена садашњом српском химном. Дакле, у историји Словена биљежимо не само међусловенске спорове, него и ситуације кад је интегрално словенство било проблематично.

Сљедећи случај гдје су се ломила копља око статуса неког словенског варијетета био је кашупски, којим се говори на сјеверу Пољске. Током 20. вијека кашупски се углавном сматрао посебним случајем пољског дијалекта. Ствари се мијењају у последњој де-

кади тог вијека и данас већина стручњака сматра кашупски засебним словенским микројезиком. Ипак, неки ниво неслагања остаје. На примјер, Јан Мјодек, Мик Цегер пољске лингвистике, поменути у претходном поглављу, сматра га дијалектом а не језиком. Чак и у вријеме кад је кашупски везиван за пољски, постојало је разумијевање да он међу дијалектима има посебан статус. Коришћени су термини попут СПОЉЊИ ДИЈАЛЕКАТ да се тај посебан статус нагласи. Кориштен је и термин ЕТНОЛЕКТ да би се избјегла употреба термина дијалекат или језик. Треба примијетити да је еманципација кашупског као засебног језика добила на снази и да је прихватање те идеје добило вјетар у леђа након пада комунизма 1989. године. У новије вријеме на дјелу су покушаји да се шлески (шљонски) дијалекти уздигну на ниво стандардног језика. Већина пољских лингвиста (укључујући и поменутог Мјодека, који је из тог подручја и који је о томе писао) сматра шљонске говоре пољским дијалектима. Међутим, расте и број оних који се не слажу. И овдје се користи термин етнолект и цијело питање остаје предмет спора.

Чини се да су неки спорови ријешени. Тако је с македонским. Све од успостављања македонског стандарда половином двадесетог вијека, он је био предмет спорова о томе ради ли се о засебном језику или бугарском дијалекту. Тврдње с обје стране спора биле су тијесно повезане са политичком оријентацијом. Бугарске политичке и културне елите негирале су посебност македонског у настојању да нагласе бугарски национални идентитет. Македонци су, опет, засукали руке на еманципацији македонског као засебног језика да би нагласили македонски идентитет. На крају су структурне и лексичке разлике између бугарског и македонског убиједили огромну већину језикословаца у посебност ова два језика. Гласови да је македонски дијалекат бугарског језика данас су маргинализовани.

Много раније, све од успостављања савременог украјинског у 19. вијеку па све до пада Руског Царства 1917, украјински је био у сличној позицији као и македонски а руски је био пандан бугарског. Званична политика Царства била је да су Украјинци заправо Малоруси а да је језик којим се служе малоруски дијалекат руског. Након Бољшевичке револуције 1917. године, нова власт усмјерила је прамац ка еманципацији различитих етничких група широм Совјетског Савеза. Тако је и одбачен поглед да су Украјинци подврста Руса, а научна заједница, како етнолога тако и језикословаца, слиједила је примјер политичара. Излишно је рећи, у сувереној Украјини (дакле од 1991.) настављена је еманципација украјинског језика а гласови да украјински није посебан језик умукли су прије много десетљећа.

Контроверзе из прошлости обухватају и случајеве гдје се настојало ујединити два словенска језика. Тако је било са чешким и словачким. Успостављање Чешке Републике 1918. године на развалинама Аустро-Угарског Царства дало је потицај формирању чехословачког језика тако што је тај језик проглашен званичним језиком новоформиране Републике. Мотивација је била више него очигледна – језик је требало да буде везивно ткиво за новоуспостављену земљу. Устав Чехословачке из 1920. имао је одредбу да је “чехословачки државни, званични језик Републике”. Речени устав био је на снази док земља није окупирана од стране Трећег Рајха 1938. године, а Устав из 1948, дакле након ослобођења, није помињао језик. У пракси, мада је та уставна одредба била присутна, она је била мртво слово на папиру. Чеси су користили чешки, Словаци словачки а језик комуникације према свијету и надрегионално у Републици био је чешки. Тако је та иницијатива умрла природном смрћу знатно прије него што је напуштена законска одредба која ју је озваничила.

Један вијек раније, у 19. стољећу, било је тенденција да се Словени схвате као “раса” која се служи једним језиком са вишеструким дијалектима. Добар примјер таквог става је пољски национални пјесник Адам Мицкјевич, који је држао предавања о словенским књижевностима на чувеном париском Колеж де Франс (Collège de France) између 1840. и 1844. Уз идеју о словенском јединству, он је ширио оно што бисмо данас звали стереотипима о словенским језицима, а помињао је и оновремене словенске спорове. Види се то из сљедећег сегмента, у коме он говори о Словенима “Језик такве широке породице морао је бити подијељен на дијалекте али ти дијалекти задржавају карактер јединства, мимо свих разлика. Један је то говор који се представља у различитим облицима и степенима развоја. Видимо га као изумрли религијски језик у старословенском, језик права и администрације у руском, језик књижевности и разговора у пољском, језик практичних вјештина у чешком, остаје он у првобитном стању језика поезије и музике код Илираца, Црногораца и Босанаца.” (стр. 7–8 француског, стр. 6 пољског издања) и: “Какав је био тај древни заједнички језик? Који народи имају дијалекат који је најближи том језику и има право на првенство? [...] Срби и Илирци полагали су право на првонасљедство, тако би онда руски био унук, а пољски и чешки даљи потомци црквеног језика. Али ова интерпретација тог питања није трајала дуго. Добровски [...] је доказао да језик литургијских књига није општи језик, него само дијалекат. Не може се са сигурношћу утврдити да ли језик треба звати српским или илирским или треба повезати ова два имена. До данас Чеси са устезањем изговарају име језика као српско-илирско. Овај бој подгријаван је тврдоглаво и бројне учене главе доживјеле су многе непријатности и одустале да иду овим путем до циља.” (стр. 122–123 француског, стр. 83 пољског издања). Видимо, дакле, да су словенски спорови

стари колико и словенска филологија а и да су се схватања временом мијењала. Данас већина Словена не би дијелила Мицкијевићеве погледе.

Сви ови спорови јасно показују да у словенском свијету језик остаје један од стубова ентитетског идентитета. Језичка еманципација свакако је интегрални, некада и средишњи дио етничке еманципације. Ово је веома различито од неких других средина, нпр. говорника енглеског, гдје је основа еманципације сјеверних Американаца, Аустралијанаца, итд. географски простор, а не језик којим говоре.

10.3 *Cæsar non supra grammaticos*

Наслов овог поглавља значи ‘Није цар над граматичарима’ а потиче од инцидента на Концилу у Констанци из 1414. гдје је император Светог Римског Царства Сигисмунд (Sigismund) неуспјешно покушао да се уплете у рјешавање једног језичког спора. Међутим, чинило би се из прегледа словенских развода и борби за старатељство у претходном поглављу да политичка питања наткриљују језичка и да је цар, ипак, изнад граматичара.

Словенски језички бојеви имају веома слабу везу са језиком, они су првенствено функција политичких ставова. Ти бојеви подгријавани су двама супротстављеним политичким ставовима. Први став његови заступници зову укључивошћу а противници унитаризмом. Супротстављени други став поборници зову еманципацијом а противници сепаратизмом. По правилу, већинске ће групе пригрлити први а мањинске други став.

Прича о титловању у Хрватској из претходног одјелка показује да политичка моћ има своја ограничења. Прича о различитим језицима на симболичком нивоу једна је ствар. Поступање у складу с том причом у стварном животу нешто је сасвим друго. Говорници

ће, уопштено узев, одбацивати апсурдне посљедице политичких одлука уколико оне компликују њихов свакодневни живот. Како недавно у једном наслову рече група хрватских језикословаца: Језику је свеједно. Из тог угла посматрања и није битно да се зна шта је засебан језик а шта не.

Са свим овим у виду, наслову овог одјелка може се додати још једна правилност. Не само да цар није над граматичарима него и граматичари нису над говорницима. Каква год рјешења језички ауторитети прописују (укључујући и та шта треба да је засебан језик а шта не), коначна примјена тих рјешења остаје у домену корисника језика. Чак и у том домену, варијетет може функционисати различито. У судницама и учионицама може бити називан језиком засебним од сличних варијетета, али нико при здравом разуму неће преводити с једног варијетета на други, како би се радило у случају засебних језика. Чини се да и говорници словенских језика и језички ауторитети све више постају свјесни чињенице да језичко планирање одозго надоље и на основу ауторитета треба замијенити партнерским односом заснованим на спрези повратних информација.

Препоручена литература

Лангстон и Пети-Стантић (Langston and Peti-Stantić, 2014) разматрају ситуацију у Хрватској. Фридмен (Friedman, 1999) говори о језику и идентитету на Балкану. Шевељов (Shevelev, 1989) претреса еманципацију украјинског. Поменуто досјетка о језику и дијалекту забиљежена је код Вајнрајха (Weinreich, 1945). Менкен (Mencken, 1919) говори о америчком језику а Бејкер (Baker, 1945) о аустралијском. Герет и други (Garrett et al, 2003) разматрају ставове према језичким ауторитетима. Мицкјевичева предавања

доступна су на француском (Mickiewicz, 1860) и пољском (Mickiewicz, 1865).

Научни апарат

Литература

Општа

Прво се дају латиничке одреднице у абecedном поретку а након њих ћириличке библиографске јединице у азбучном поретку.

Allan, Kathryn, and Justyna A. Robinson. 2012. *Current Methods in Historical Semantics*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.

Ammon, Ulrich et al. (ed.) 2004. *Sociolinguistics: An international handbook of the science of language and society* (a second edition), Berlin: Walter de Gruyter.

Anderson, Benedict. 1991. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.

Andrews, David R. 1999. *Sociocultural perspectives on language change in diaspora: Soviet immigrants in the United States*. Amsterdam: John Benjamins

Baker, Sidney J. 1945. *The Australian language*. Sydney – London: Angus and Robertson Ltd.

Barford, Paul M. 2001. *The Early Slavs, Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

Bauman-Waengler, Jacqueline. 2009. *Introduction to Phonetics and Phonology: From Concepts to Transcription*. London: Pearson

Beekes, R.S.P. 2011. *Comparative Indo-European linguistics: an introduction*, second edition, Amsterdam: John Benjamins.

Browne, Wayles 2014. Groups of Clitics in West and South Slavic Languages. In: Elżbieta Kaczmarska and Motoki Nomachi, eds. *Slavic and German in Contact: Studies from Areal and Contrastive Linguistics*. (Slavic Eurasian studies, no. 26.) Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, pp. 81–96.

- Browne, Wayles. 1993. Serbo-Croat. In: Comrie, Bernard and Greville G. Corbett. *The Slavonic Languages*. London: Routledge, pp. 306–387.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Bunčić, Daniel et al. 2016. *Biscriptality: A sociolinguistic typology*. Heidelberg: Winter.
- Bybee, Joan. 2015. *Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carlton, Terrence. 1991. *Introduction to the Phonological History of Slavic Languages*. Bloomington: Slavica
- Clarkson, James 2007. *Indo-European Linguistics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard and Greville G. Corbett. 1993. *The Slavonic Languages*. London: Routledge.
- Crystal, David. 2010. *The Cambridge Encyclopedia of Language*, third edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curta, Florin. 2001. *The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500 – 700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Derksen, Rick. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill.
- Dvornik, Francis. 1956. *The Slavs, Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences.
- Flier, Michael. 1998. Surzhyk: The rules of engagement. *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 22, Cultures and Nations of Central and Eastern Europe (1998), pp. 113–136
- Friedman, Victor. 1999. *Linguistic Emblems and Emblematic Languages: On Language as Flag in the Balkans*. Columbus: The Ohio State University, <https://humstatic.uchicago.edu/slavic/>

- archived/papers/Friedman-Naylor1.pdf (accessed on April 26, 2020)
- Garrett, Peter, Nikolas Coupland, and Angie Williams. 2003. *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Cardiff: University of Wales Press.
- Geeraerts, Dirk. 2009. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Golubović, Jelena and Charlotte Gooskens. 2015. Mutual Intelligibility between West and South Slavic Languages, *pycsian Linguistics* 39, no. 3, pp. 351–273.
- Grant, Anthony P. 2015. *Lexical Borrowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Greenberg, Marc et al. (ed.). 2020-. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Leiden: Brill, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online> (приступљено 23. априла 2020).
- Gustavsson, Sven. 1998. Sociolinguistic Typology of Slavic Minority Languages. *Slovo* (Uppsala), No. 46, pp. 75–89.
- Haas, William (ed.). 1982. *Standard Languages: spoken and written*. Manchester: Manchester University Press
- Hall, Edward T. 1959. *The Silent Language*, Garden City: Doubleday and Co.
- Hall, Edward T. 1966. *The Hidden Dimension*, Garden City: Doubleday and Co.
- Haspelmath, Martin and Uri Tadmor (eds.). 2009. *Loanwords in the World's Languages*. Berlin: De Gruyter
- Hentschel, Gerd. 2017. Eleven questions and answers about Belarusian-Russian Mixed Speech ('Trasjanka'), *Russian Linguist* (2017) 41, pp. 17–42
- Hill, Peter and Volkmar Lehmann. 1988. *Standard language in the Slavic world*. München: Verlag Otto Sagner.

- Hock, Hans Henrich. 1986. *Principles of historical linguistics*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Hofstede, Geert and Gert Jan Hofstede 1994. *Cultures and organizations: software of the mind*. London, HarperCollins.
- Hofstede, Geert. 2020. *The 6-D model of national culture*. <https://geerthofstede.com/culture-geert-hofstede-gert-jan-hofstede/6d-model-of-national-culture/> (приступљено 15. марта 2020)
- Holmes, Janet and Nick Wilson. 2017. *An Introduction to Sociolinguistics*. London: Routledge.
- Houtzagers, Peter. 2013. Burgenland Croats and Burgenland Croatian: Some unanswered questions. *Rasprave*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 39/1, pp. 253–269
- Huemer, Michael. 2013. *The Problem of Political Authority: An Examination of the Right to Coerce and the Duty to Obey*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kempgen, Sebastian. 2015–2016. *Slavic Alphabet Tables*, Vols. 1–3, Bamberg: Bamberg University Press.
- Kittel, Bernhard, Diana Lindner, Sviatlana Tesch, and Gerd Hentschel. 2010. Mixed language usage in Belarus: the sociostructural background of language choice, *International Journal of the Sociology of Language*, 206 (2010), pp. 47–71
- Kristiansen, Tore & Nikolas Coupland (eds.). 2011. *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*, Oslo: Novus Press.
- Kundera, Milan. 1981. *Kniha smíchu a zapomnění*, Toronto: 68 Publishers.
- Langston, Keith and Anita Peti-Stantić. 2014. *Language Planning and National Identity in Croatia*. Houndmills, New York: Palgrave Macmillan.

- Lehmann, Winfred. 1952. *Proto-Indo-European Phonology*. Texas: University of Texas at Austin, <https://liberalarts.utexas.edu/lrc/resources/books/piep/index.php> (приступљено 23. априла 2020)
- Lehmann, Winfried Philipp. 1967. *A reader in nineteenth century historical Indo-European linguistics*, Bloomington: Indiana University Press.
- Lieber, Rochelle. 2009. *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mencken, Henry Louis. 1919. *The American Language*. New York: Alfred A. Knopf.
- Mickiewicz, Adam. 1860. *Cours de littérature slave I (1840–1841)*. Paris: Martinet
- Mickiewicz, Adam. 1865. *Literatura słowiańska wykładana w Kollegium francuzkiem, Rok pierwszy 1840–1841*, wydanie trzecie, Poznań: Jan Konstanty Żupański
- Milroy, James and Lesley Milroy. 2012. *Authority in language: Investigating standard English*, 4th ed. Oxford: Routledge.
- Moravcsik, Edith. 2012. *Introducing Language Typology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Olander, Thomas. 2015. *Proto-Slavic Inflectional Morphology*. Leiden: Brill.
- Proshina, Zoya. 2012. Slavic Englishes. in: Andy Kirkpatrick (ed.) *Routledge Handbooks in Applied Linguistics: The Routledge Handbook of World Englishes*. London: Routledge, pp. 299–315.
- Proshina, Zoya. 2016. Russian and Turkic languages in Central Asia. In G. Leitner, A. Hashim, & H. Wolf (eds.) *Communicating with Asia: The Future of English as a Global Language* (pp. 231–246). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781107477186.016

- Puškin, Aleksandr S. 1990. *Eugene Onegin*. Trans. Vladimir Nabokov. Volume 2: Commentary and Index. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schenker, Alexander and Edward Stankiewicz (ed.) 1980. *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*. New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies.
- Schenker, Alexander M. 1995. *The Dawn of Slavic*. New Haven and London: Yale University Press.
- Sgall, Petr, Hronek, Jiří, & Stich, Aleksandr. (Eds.). 1992. *Variation in language: Code switching in Czech as a challenge for sociolinguistics*. Amsterdam: John Benjamins
- Shevelov, George. 1989. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status*. Harvard: Harvard University Press.
- Smakman, Dick 2012. The definition of the standard language: a survey in seven countries. *International Journal of the Sociology of Language*, Volume 2012, Issue 218. Nov 2012.
- Sussex, Ronald and Paul Cubberly. 2006. *The Slavic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šipka, Danko. 2015a. *Lexical Conflict. Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Šipka, Danko. 2015b. Slavic False Cognates: A Cross-linguistic comparison. *Mundo Eslavo* 14, pp. 39–50
- Šipka, Danko. 2019. *Lexical Layers of Identity. Worlds Meaning and Culture in Slavic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, George 1991. *Linguistic Purism*. London & New York: Longman.
- Towsend, Charles and Laura Janda. 1996. *Common and Comparative Slavic*. Columbus: Slavica.

- Traugott, Elizabeth Closs, and Richard B. Dasher. 2001. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press.
- UNESCO. 2019. *UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger*, <http://www.unesco.org/languages-atlas/> (приступљено 19. октобра 2021).
- Weinreich, Max. 1945. *The YIVO and the problems of our time*, speech at the Annual YIVO Conference on 5 January 1945.
- Wierzbicka, Anna (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words: English, pycsian, Polish, German, and Japanese*. Oxford: Oxford University Press.
- Драгићевић, Рајна. 2010. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике (друго издање)
- Драгићевић, Рајна. 2018. *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска
- Дуличенко А. Д. 1981 *Славянские литературные микроязыки: вопросы формирования и развития*. — Таллин: Валгус.
- Ивић, Павле. 1971. *Српски народ и његов језик*. Београд: СКЗ
- Клан, Иван. 2006. *Грамматика српског језика за странце*. Београд, Завод за уџбенике.
- Марковић, Марјан (ур.). 2020. *Лингвистички атлас на македонските дијалекти*. Скопје: МАНУ
- Пипер, Предраг. 2008. *Увод у славистику* 1. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2. издање
- Пипер, Предраг. 2018. *Прилози историји српске лингвистичке славистике: друга половина XX века*. Београд: Чигоја
- Сурдучки, Милан. 1978. *Српскохрватски и енглески у контакту*. Нови Сад: Матица српска.

Упоредне граматике словенских језика и њихови прегледи

Прво се дају латиничке одреднице у абecedном поретку а након њих ћириличке библиографске јединице у азбучном поретку.

- Arumaa, Peeter and Jooseppi Julius Mikkola. 1964, 1976, 1985. *Urslavishe Grammatik: Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen*, 3 vols, Heidelberg: Carl Winter.
- Bethin, Christina Y. 1998. *Slavic prosody. Language change and phonological theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bidwell, Charles E. 1963. *Slavic historical phonology in tabular form*. The Hague: Mouton
- Bidwell, Charles E. 1969. *A morpho-syntactic characterization of the modern Slavic languages*. Pittsburgh: University Center for International Studies, University of Pittsburgh
- Bidwell, Charles E. 1970. *The Slavic languages – their external history*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Center for International Studies
- Bräuer, Herbert. 1961. *Slavishe Sprachwissenschaft I: Einleitung, Lautlehre*. Berlin.
- Carlton, T. R. 1991. *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*. Columbus: Slavica
- Comrie, Bernard and Greville G. Corbett. 1993. *The Slavonic Languages*. London: Routledge
- Dalewska-Greń, Hanna. 1997. *Języki słowiańskie*. Warszawa: PWN.
- De Bray, R.G.A. 1951. *Guide to the Slavonic Languages*, London: Dent. (Third edition 1980 in three volumes: *Guide to the South Slavonic Languages*; *Guide to the West Slavonic Languages*, *Guide to the East Slavonic Languages*, Columbus, Oh.: Slavica.)
- Dolukhanov, Pavel. 2013. *The early Slavs: Eastern Europe from the initial settlement to the Kievan Rus'*. second ed., London: Routledge

- Franks, Steven 1995. *Parameters of Slavic morphosyntax*. New York: Oxford University Press
- Furdal, Antoni. 1961. *Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego*. Wrocław: Ossolineum.
- Garde, Paul. 1976. *Histoire de l'accentuation slave*. Paris: Institut d'Études Slaves
- Gołąb, Zbigniew. 1991. *The Origins of the Slavs. A linguist's view*. Columbus: Slavica Publishers, Inc.
- Herman, Louis Jay 1975. *A dictionary of Slavic word families*. New York: Columbia University Press
- Hill, Peter and Lehmann, Volkmar (eds.) 1988. *Standard language in the Slavic world*. Munich: Verlag Otto Sagner
- Horálek, Karel. 1962. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha: Akademia.
- Horálek, Karel. 1962/1992. *An Introduction to the Study of the Slavonic Languages*, transl. by Peter Herrity. Nottingham.
- Ivšić, Stjepan. 1979. *Poredbena slavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jakobson, Roman. 1955. *Slavic Languages: a Condensed Survey*. New York: King's Crown Press.
- Kempgen, Sebastian et al. 2007. *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung, Band 1*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Kempgen, Sebastian et al. 2014. *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung, Band 2*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Kortlandt, Frederik. 1975. *Slavic accentuation: A study in relative chronology*. Lisse.
- Lamprecht, Arnošt. 1987. *Praslovanština*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně.

- Lehr-Spławiński, Tadeusz, Kuraszkiewicz, Władysław and Sławski, Franciszek. 1954. *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Lehr-Spławiński, Tadeusz. 1946. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego.
- Liewehr, Ferdinand. 1955. *Slawische Sprachwissenschaft in Einzeldarstellungen*. Wien: Rudolf M. Rohrer.
- Mareš, František V. 1965. *Die Entstehung des slavischen phonologischen Systems und seine Entwicklung bis zum Ende der Periode der slavischen Spracheinheit*. Munich: Sagner. (English translation (1965) *The Origin of the Slavic Phonological*
- Meillet, A. 1924. *Le slave commun*. Paris: Champion.
- Meillet, A. 1934. *Le slave commun. Seconde édition revue et augmentée avec le concours de A. Vaillant*. Paris: Champion
- Mihaljević, Milan. 2002–2014. *Slavenska poredbena gramatika*, vol 1 and 2. Zagreb: Školska knjiga.
- Mikkola, J.J. 1913, 1942, 1950. *Urslavische Grammatik: Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen*, 3 vols, Heidelberg: Carl Winter.
- Miklosich, Franz. 1862–75. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, vol. I *Lautlehre*, vol. II *Stammbildungslehre*, vol. III *Formenlehre*, vol. IV *Syntax*. Wien: Wilhelm Braumiiller.
- Mlacek, Jozef. 1984. *Slovenská frazeológia*. 2-é vyd. Bratislava.
- Nahtigal, Rajko 1952. *Slovanski jeziki*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Panzer, Baldur. 1996. *Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte*. Zweite, erw. u. verbess. Aufl. Frankfurt a.M. u.a.
- Picchio, Riccardo and Goldblatt, Harvey (eds.). 1984. *Aspects of the Slavic Language Question*, vol. I Church Slavonic - South Slavic - West Slavic, vol. II East Slavic, New Haven, Conn.: Yale Concilium on International and Area Studies.

- Popowska-Taborska, Hanna. 2014. *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*. 3. wydanie. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN.
- Rehder, Peter (ed.). 1998. *Einführung in die slavischen Sprachen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Schenker, Alexander M. 1995. *The Dawn of Slavic*. New Haven and London: Yale University Press.
- Schenker, Alexander M. and Stankiewicz, Edward (eds.). 1980. *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*. New Haven, Conn.: Yale Concilium on International and Area Studies.
- Shevelev, George. 1965. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*. New York: Columbia University Press.
- Stang, Ch. S. 1957. *Slavonic accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget
- Stankiewicz, Edward. 1986. *The Slavic Languages: Unity in Diversity*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Stankiewicz, Edward. 1993. *Slavic accentuation*. Stanford: Stanford University Press.
- Stieber, Zdzisław. 1969/1973. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Część I (fonetyka); Warszawa; część II, zeszyt 2 (fleksja werbalna). Warszawa: PWN
- Stieber, Zdzisław. 1979. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: PWN.
- Stone, Gerald and Dean Worth (eds.). 1985. *The Formation of the Slavonic Literary Languages*. Columbus, Oh.: Slavica.
- Sussex, Ronald and Paul Cubberly. 2006. *The Slavic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Townsend, C. E./Janda, L. A. 1996. *Common and Comparative Slavic: Phonology and Inflection*. Columbus: Slavica.
- Vaillant, André 1950–1977. *Grammaire comparée des langues slaves*. Lyon, Paris: IAC, Paris: Klincksieck

- van Wijk, Nicolaas. 1956. *Les Langues slaves. De unite a la pluralite*, 2nd edn, The Hague: Mouton. (прво издање 1937)
- Vondrak, Vaclav. 1906–8. *Vergleichende slavische Grammatik*, vol. I *Lautlehre und Stammbildungslehre*, vol. II *Formenlehre und Syntax*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (друго издање 1924–28.)
- Vondrák, Václav. 1924, 1928. *Vergleichende slavische Grammatik*. Göttingen.
- Worth, Dean S. (ed.) 1972. *The Slavic word*. The Hague, Paris: Mouton
- Бернштейн, С. Б. 1974. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования: именные основы*. Москва: Наука
- Бернштейн, С. Б. 1961. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва: АН СССР
- Бирнбаум, Генрик. 1987. *Праславянский язык – достижения и проблемы в его реконструкции*. Москва: Прогрес.
- Бошковић, Радослав. 1977. *Основи упоредне граматике словенских језика*. Београд: Научна књига.
- Дыбо, В. А. 1981. *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентовых парадигм в праславянском*. Москва: Наука.
- Дыбо, В. А., Замятина, Г. И., Николаев, С. Л. 1990. *Основы славянской акцентологии*. Москва: Наука.
- Кондрашов, Н. А. 1986. *Славянские языки*. Москва: Просвещение.
- Кузнецов, П. С. 1960. *Очерки по морфологии праславянского языка*. Москва: АН СССР
- Мельничук, А. С. (ред.) 1966. *Вступ до порівняльно-історичного вичення слов'янських мов*. Київ: Наукова думка.
- Мельничук, А. С. 1986. *Историческая типология славянских языков*. Киев: Наукова думка.

- Мокиенко, В. М. 1980, 1989. *Славянская фразеология*. Москва: Высшая школа
- Селищев, А. М. 2010 (1914). *Введение в сравнительную грамматику славянских языков*. Москва: КомКнига.
- Супрун, А. Е. 1983. *Лексическая типология славянских языков*. Минск: Издательство Белорусского университета.
- Трубачев, О. Н. 2017. *Этногенез и культура древнейших словян: лингвистические исследования*. Москва: Академический проект.
- Широкова, А. Г. и Гудков, В. П. (ред.). 1977. *Славянские языки*. Москва: Издательство Московского университета

Словенски етимолошки рјечници

Прво се дају латиничке одреднице у алфавитном поретку а након њих ћириличке библиографске јединице у азбучном поретку.

- Akademia. 1989-. *Etimologický slovník jazyka staroslovanského*. Praha: Academia.
- Bańkowski, A. 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. I: A-K, II: L-P. Warszawa: PWN.
- Bezljaj, France. 1977. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Prva knjiga: A-J. Ljubjana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti
- Boryś, Wiesław. 1994. *Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy przy Instytucie Sławistyki PAN
- Boryś, Wiesław. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brückner, Aleksander. 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza

- Derksen, Rick. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimologijski rječnik*. Zagreb: August Cesarec
- Holub, Josef i František Kopečný. 1952. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebni.
- Holub, Josef. 1967. *Stručný etymologický slovník jazyka českého. Se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství
- Machek, Václav. 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. vyd.n.. Praha: Československá akademie věd, друга издања 1957, 1968.
- Matasović, Ranko (ur.). 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, vol. 1. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Oguibénine, Boris. 2016. *L'héritage du lexique indo-européen dans le vocabulaire russe, première série, compléments au Dictionnaire étymologique de la langue russe de Max Vasmer*. Paris: Institut d'études slaves
- Orel, Vladimir E. 2011. *Russian Etymological Dictionary*. Calgary: Theophania Publishing.
- Preobrazhenskij, A. G. 1951. *Etymological Dictionary of the Russian Language*. New York, Columbia University Press
- Rejzek, Jiří. 2015. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- Rudnyc'kyj, Jaroslav B. 1962–66. *An etymological dictionary of the Ukrainian language*. Winnipeg, Ukrainian Free Academy of Sciences
- Skok, Petar. 1971–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU
- Sławski, Franciszek et al. 1974–2001. *Słownik prasłowiański*, t. 1–8, Wrocław: Ossolineum.
- Snoj, Marko. 2016. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, tudi: Mladinska knjiga 1997.

- Vasmer, Max. 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, C. Winter
- Wade, Terence. 1996. *Russian etymological dictionary*. London: Bristol Classical Press
- Wolkonsky, Catherine. 1961. *Handbook of Russian Roots*. New York: Columbia University Press
- Аникин, Е.А. 2007—. *Русский этимологический словарь*, 1–7. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова.
- Багриновский, Григорий. 2018. *Краткий этимологический словарь*. Санкт-Петербург: КоЛибри – Азбука-Аттикус
- БАН. 1962. *Български етимологичен речник*. София: БАН
- Глинкина, Л. А. 2019. *Краткий орфографический словарь русского языка с историко-этимологическим комментарием*. Москва: Флинта
- Горяев, Н. В. 1896. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*. Тифлис: Типография Кантс
- Иларион. 1979. *Етимолохишно-семантичний словник української мови*. Winnipeg: Volyn'
- Лома, Александар и др. 2003–2008. *Етимолошки речник српског језика*, vol. 1–3, Београд: САНУ
- Мартинаў, В. У. (ред.). 1978-. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Минск: Навука і техника.
- Миљковић, Станислав К. 2010-. *Нови србски етимолошки речник*. Ниш: Сербона
- Младенов, Стефан. 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Х. Г. Данов
- Преображенский, А. Г. 1959. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей

- Трубачев, О. Н. (ред.). 1974-. *Этимологический словарь славянских языков*. Москва: Наука.
- Фасмер, Макс. 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогрес.
- Черных, П. Я. 2007. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва: Русский язык
- Шанский, Н. М. 1961. *Краткий этимологический словарь русского языка*. Москва: Государственное учебно педагогическое издательство
- Шанский, Н. М. 1994. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прозерпина
- Шапошников, А. К. 2019. *Этимологический словарь современного русского языка*. Москва: Флинта

Водич за изговор

- ’ – иза консонанта (нпр. т’) значи да се тај консонант изговара умекшано, да дио језика додирује тврдо непце, као рецимо што се меко т изговара у дијалектима јужне Србије, нпр у Пирот’анац
- ⌣ – испод сонанта (*r, l, m, n*) значи да је у том контексту тај сонант слоготворан, нпр. *rt*
- ˘ – испод вокала (*ц, ђ*) значи да вокал није слоготворан, нпр. француско *moi* изговара се као [mɔ̥a]
- ǎ – овај знак изнад *a* или другог вокала (*e, i, o, u, y*), углавном у индоевропским примјерима значи да је тај вокал кратак
- ā – овај знак изнад *a* или било којег другог вокала или слоготворног сонанта (*e, i, o, u, y, r, l, m, n*), углавном у индоевропским примјерима, значи да је тај звук дуг
- á – овај знак изнад *a* или било којег вокала или слоготворног сонанта (*e, i, o, u, y, r, l*) у чешком, словачком и лужичким језицима значи да се тај звук изговара дуже него кад није обилежен тим знаком
- ä – јако отворено *e* које вуче према *a*, као кад се у афектираном женском београдском говору каже *лепо место*.
- ą – у пољском, *o* које се изговара са истовременим пуштањем ваздушне струје кроз нос
- aⁱ – и било која друга комбинација стандардног и натписаног знака (нпр. *e^u, *o^u) значи да се ради о дифтонгу и да је стандардни знак његов слоготворни дио а натписани знак његов неслоготворни дио
- č – у језицима који разликују *ч* и *ћ*, вриједност је иста као код нас, у онима који их не разликују, вриједност је између нашег *ч* и *ћ*
- ch – *x* (у пољском)
- ć (испред вокала у пољском се пише као *ci*) – *ћ* као и код нас
- ě – јат (у прасловенском, види расправу у Поглављу трећем); *e* са претходним умекшавањем (у чешком)
- ę – *e* изговорено са истовременим пуштањем ваздушне струје кроз нос
- d’ – *ђ*

- dź (у пољском се испред вокала пише као *dzi*) – ђ
 ģ – меко г у македонском, као што се у јужној Србији каже *изне-
нађен* и *увређен*
 g^h – натписано *h* након консонанта (*p, b, t, d, k, g*) значи да је био
аспиrowан, након њега је додатна ваздушна струја
 g^u – натписано ^u након консонанта (*k, g*) значи да се изговарао са
додатним заобљавањем усана
 k̑ – меко к, у македонском
 ł – билабијал, као што се изговара дупло *в* у енглеском, нпр. у ри-
јечи *we* ‘ми’
 l̥ – мало мекше *л*
 ñ (у пољском се пише *ni* прије вокала) – њ
 ñ – њ
 o – *о* изговорено са истовременим пуштањем ваздушне струје кроз
нос
 ó – у
 ř – звук између *р* и *ж* (у чешком)
 rz – *ж* (у пољском)
 sz – *ш* (у пољском)
 ś (у пољском се пише *si* испред вокала) – меко *ш*, онако како га
изговарају у сарајевском подземљу
 t̥ – меко *т*
 ŭ – у
 w – *в* (у пољском)
 у, ы – звук између *и* и *у* (у прасловенском, источнословенским је-
зицима), између *и* и *е* (у пољском), *и* које не умекшава прет-
ходни сугласник (у чешком и словачком)
 ž – *ж*
 ź (у пољском се пише *zi* испред вокала) – меко *ж*, онако како га
изговарају у сарајевском подземљу
 ě – *јо*
 ъ – у прасловенском и бугарском задњи полуглас (као ултракратко
у), у руском нема звучну вриједност, него служи за раздва-
јање у сложеницама
 ъ – у прасловенском предњи полуглас (као ултракратко *и*), у
руском нема гласовне вриједности, него показује да је прет-
ходни сугласник мек
 э – шва, као ултракратко *е*

Списак скраћеница

* – реконструисано (непотврђено у изворима)

< – потиче од

> – развија се у

! – не,

{ } – било која од вриједности унутар заграде (за елементе који се мијењају)

[] – било која од вриједности унутар заграде (за елементе који изазивају промјену)

() – 1. поријекло гласа (у формулама), 2. докази за ПИЕ глас (у ПИЕ и ПСЛ примјерима), 3. примјери (у промјенама од ПСЛ до послједних словенских језика)

А. – акузатив

бел. – бјелоруски

буг. – бугарски

В. – вокатив

Г. – генитив

грч. – грчки

Д. – датив

дв. – двојина

ж. – женски род

И. – инструментал

јд. – једника

Л. – локатив

лат. – латински

луж. – лужички

м. – мушки род

мн. – множина

Н. – номинатив

ПІЕ – протоіндоевропейски

пољ. – пољски

през. – презент

ПСЛ – прасловенски

рус. – руски

с. – средњи род

слк. – словачки

сло. – словеначки

ССЛ – старословенски

схр. – српскохрватски

укр. – украјински

чеш. – чешки

Додаци

Додатак 1.1 Словенски језици и њихови говорници

* – микројезик или политички језик (број говорника даје се само за крупније језике)

† – изумро језик

А. Источнословенски

руски – њим говори 150 милиона говорника у Русији и сусједним земљама

украјински – има 35 милиона говорника, углавном у Украјини

бјелоруски – њим се служи 5 милиона говорника у Бјелорусији

*русински – говори се у различитим дијеловима средње и источне Европе

*западнополески – говори се у дијеловима Украјине и Бјелорусије

*подлески – говори се у источној Пољској

*елшански – говорници су у Литванији

В. Западнословенски

1. Лехитски

пољски – има 45 милиона изворних говорника, махом у Пољској

*кашупски – говори се на сјеверу Пољске

*шлески – говори се на југу Пољске

*†полапски – говорио се на истоку Њемачке

*†словински – говорио се на сјеверу Пољске

*†вичијски – говорио се у Литванији

2. Чешко-словачки

чешки – има 10 милиона говорника у Чешкој

словачки – има 5 милиона говорника у Словачкој

*лашки – говори се на пољско-чешком пограничју

*моравски – говорници су на истоку Чешке

*источнословачки – име му каже гдје се говори

*†кнаански (јудеочешки) – њим су говорили чешки
Јевреји

3. Лужички

горњолужички – има 40 хиљада говорника у источној
Њемачкој

доњолужички – има 10 хиљада говорника у источној
Њемачкој

С. Јужнословенски

1. Западни

словеначки – 2,5 милиона говорника, махом у Словенији

српскохрватски, илити бошњачки/хрватски/српски –
има 21 милион становника и говори се у Хрватској,
Босни, Црној Гори и Србији

*српски – етнички стандард српскохрватског у употреби у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и у мањој мјери у Хрватској

*хрватски – етнички стандард српскохрватског у употреби у Хрватској те Босни и Херцеговини

*бошњачки (по Бошњацима: босански) – етнички стандард српскохрватског у употреби у Босни, Србији и Црној Гори

*црногорски – мањински етнички стандард у Црној Гори

*резијански словеначки – у употреби у сјеверној Италији

*венетски словеначки – у употреби у сјеверној Италији

*градишћански хрватски – у употреби у Аустрији и
Мађарској

- *молишки хрватски – у употреби у јужној Италији
- *буњевачки – у употреби у сјеверозападној Србији
- *шокачки – у употреби у сјеверозападној Србији
- *чакавски – у употреби у јужној Хрватској
- *кајкавски – у употреби у сјевернозападној Хрватској
- *†словеносрпски – био је у употреби у данашњој сјеверној Србији

2. Источни

- бугарски – има 9 милиона говорника у Бугарској
- македонски – преко 2 милиона говорника у Македонији
- *банатскобугарски – говори се у сјеверној Србији
- *помачкобугарски – говори се на пограничју Бугарске, Турске и Грчке
- *егејскомакедонски – говори се на сјеверу Грчке
- *горански (нашински) – говори се на пограничју Србије, Македоније и Албаније
- †старословенски – изумро језик са класичним периодом 9–11. вијека, који се развио у црквенословенски, који је још у литургијској употреби

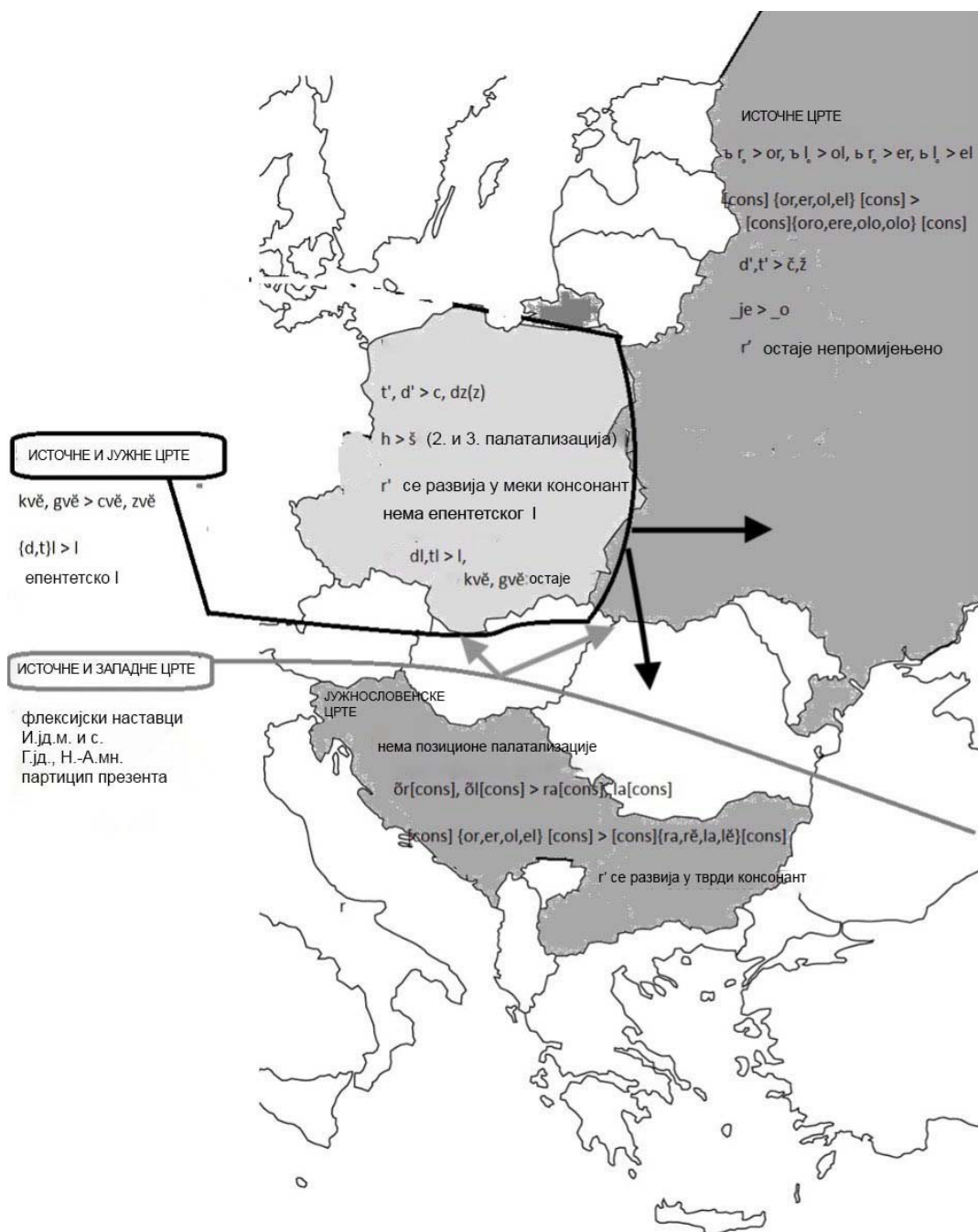
Додатак 1.2 Географски размјештај словенских језика

На претходној страници, доњи уметак показује дистрибуцију руског (тамнија сива) и других словенских језика (свјетлија сива). На мапи се дају границе главних подручја употребе језика а не државне границе

- 1 русински
- 2 западнополески
- 3 подлески
- 4 елшански
- 5 кашупски
- 6 шлески
- 7 полапски
- 8 словински
- 9 вичијски
- 10 лашки
- 11 моравски
- 12 источнословачки
- 13 кнаански
- 14 резиијски словеначки
- 15 венетски словеначки
- 16 градишћанскохрватски
- 17 молишкохрватски
- 18 буњевачки
- 19 шокачки
- 20 чакавски
- 21 кајкавски
- 22 словеносрпски
- 23 банатскобугарски
- 24 помачкобугарски
- 25 егејскомакедонски
- 26 горански

Додатак 1.3 Источне, западне и јужне словенске и- зогласе

Напомена: особине на мапи на претходној страници наводе се само као примјери. Постоје и друге мање или више изразите особине. Наведене особине нису увијек присутне у свакој ријечи, дијалекту или језику из дане групе.

Примјери специфичних источнословенских особина могу се наћи у развоју група **ol*, **el*, **or*, **er* које су се развиле у *оло*, *оло*, *оро* и *ере*. Ради се о пуногласју, гдје је вокал с обје стране ликвида. На југу и западу, вокал је, по принципу метатезе, само иза ликвида. Тако су, на примјер ријечи за *главу*, *млијеко*, *град* и *бријег* (код нас је вокал само иза) у руском *голова*, *молоко*, *город* и *берег* (вокал с обје стране), док је у западнословенском језику какав је пољски, вокал, поново, само иза: *głowa*, *mleko*, *gród*, and *brzeg*. Примјер особене западнословенске особине види се у чињеници да се меко *p* развија у меки консонант друкчији од *p* (на југу прераста у тврдо *p*, на истоку остаје меко *p*). Нпр. код нас је *море*, са тврдим *p*, кор Руса *море* са меким *p*, а Пољаци имају *morze* (ово *rz* изговара се као *ж*, то писање и сигнализује поријекло од меког *p*, истозвучна ријеч са значењем 'може, можда' пише се као: *może*).

Исти тај развој меког *p*, то да отврдњава, примјер је специфичне јужнословенске особине. На истоку и западу рефлекс је меки консонант, меко *p* на истоку а нешто друго на западу. Источним и јужним словенским језицима заједничка је палатализација група **kv*, **gv* у *цв*, *зв*, што се не дешава на западу. На примјер, и код нас и код Руса је *цвет* и *звезда*, а код Пољака *kwiat* и *gwiazda*. Велики број сличних флексијских наставака који су различити од онога што налазимо на југу опримјерује заједничке источне и западне особине.

1. Источнословенска обиљежја

a. **br* > *or*, **bl* > *ol*, **br* > *er*, **bl* > *el*

У развоју слоготворних ликвида, разлика између предњих и задњих сачувана је на истоку а није на западу и југу. На примјер, у руском је *горло*, *зерно* (дакле, предњи вокал гдје је ликвида била предња, а задњи гдје је била задња) док је код нас *грло*, *зрно* а у пољском *gardło*, *ziarno*, дакле исти рефлекс без обзира на то каква је била ликвида

б. [конс] {**or, *er, *ol, *el*} [конс] > [cons]{*opo, ere, olo, olo*}
[cons]

Ова особина зове се ПУНОГЛАСЈЕ (ПЛЕОФОНИЈА).

На истоку су ове групе дале рефлекс са вокалом с обје стране ликвида док је на западу и југу он само иза ликвиде. рус. *город*, *берег*, *голова*, *молоко* (ово *оло* умјесто очекиваног *еле* у *молоко* резултат је касније источнословенске промјене усљед тврдоће гласа л), схр. *град*, *бријег*, *глава*, *млијеко*, пољ. *gród*, *brzeg*, *głowa*, *mleko*.

в. **d', *t' > ж, ч*

На истоку палатализовано *д* и *т* развија се у *ж* и *ч*, дакле нешто тврђе палатале. На западу је рефлекс непалатални сугласник, а на југу нешто мекши палатал: рус. *межа*, *свеча*; пољ. *miedza*, *świeca*; схр. *међа*, *свијећа*

г. **_je > _o*

Почетна група **је* на истоку мијења се у *о*, а у друге двије словенске гране остаје непромијењена, рус. *один*, *озеро*; пољ. *jeden*, *jezioro*; схр. *jedan*, *jezero*

д. **r' > p'*

На истоку меко *р* остаје непромијењено, док се у остале двије гране мијења: рус. *море* [изговара се са меким *р мор'е*]; пољ. *morze*; схр. *море* (код нас је *р* тврдо а не меко)

1а. Заједничке источнословенске и јужнословенске црте

а. **kvě, *gvě > cvě, zvě*

На истоку и југу друга палатализација врши се преко гласа в, што није случај на западу: рус, схр. *цвет* и *звезда*, пољ. *kwiat* и *gwiazda*.

б. $\{d, t\}l > l$

На истоку и југу ове се групе поједностављују, што није случај на западу рус. *гордо*, *плѐда*; схр. *грдо*, *плѐда*; пољ. *gardło*, *plotła*

в. уметнуто (епентетско) л

На истоку и југу уснени сугласници палатализују се тако што се иза њих умеће л, док је палатализација на западу директна: рус. *земля*, *люблю*; схр. *земља*, *љубљен*; пољ. *zemia*, *lubie*

1б. Заједничке источнословенске и западнорловенске особине

а. флексијски наставци

Исток и запад имају сличан развој именске флексије, различит од онога на југу. Нпр. И. јд. м. и с. рода (*-ѣтъ на истоку и западу *-отъ на југу), те Г. јд. ж. и Н-А.мн. м.и с. (*-ѣ на истоку и западу, *-ѣ на југу).

2. Западнорловенска обиљежја

а. $*d', *t' > dz, c$

На западу меко т и д мијењају се у непалатал: пољ. *miedza*, *świeca*; рус. *межа*, *свеча*; схр. *међа*, *свијећа*

б. $*h > š$ (код 2. и 3. палатализације)

Западни рефлекс ових двију палатализација је ш, нпр. пољ. *musze* према нашем *муси*

в. $*r'$ се развија у меки сугласник

пољ. *morze* (ово *rz* изговара се као *ж*, то писање и сигнализује поријекло од меког р, истозвучна ријеч са значењем 'може, можда' пише се као: *może*), рус. и схр. *море*

г. Непостојање уметнутог (епентетског) л

Палатализација лабијала на западу је западу директна: пољ. *zemia*, *lubie*; рус. *земля*, *люблю*; схр. *земља*, *љубљен*;

2а. Заједничка западнорловенска и источнорловенска обиљежја видјети тачку 1а. у овом прегледу

2б. Заједничка западнорловенска и јужнорловенска обиљежја нема их

3. Јужнословенска обиљежја

а. одсуство позиционе палатализације

На истоку и дјеломично западу, консонанти се изговарају умекшано испред предњих вокала, тога нема на југу. На примјер, у имену *Нино*, у пољском и руском прво *н* је меко, отприлике као наше *њ* јер је испред *и*, а друго тврдо јер је испред *о*, код нас те разлике нема

б. **or*[конс], **ol*[конс] > *ra*[конс], *la*[конс]

Групе **or*, **ol* испред кононанта не само да мијењају мјесто, него се и дуже (о иде у а), нпр. схр. *раван*, *лакат*; пољ. *równy*, *łokieć*

в. [конс] **{or,er,ol,el}* [конс] > [конс]{*ra, la, rě, lě*} [конс]

Исто као у тачки б, ове групе не само да се премећу, него се вокал и дужи (о иде у а, а е у јат), нпр. схр. *град*, *бријег*, *глава*, *млијеко*; пољ. *gród*, *brzeg*, *głowa*, *mleko*

г. **r'* се изједначује са *р*

На југу је меко *р* отврдло, па се изједначило са тврдим *р*, нпр. схр. *море*; пољ. *morze*

3а. Заједничка јужнословенска и источнословенска обиљежја
видјети тачку 1а. у овом прегледу

3б. Заједничка јужнословенска и западнословенска обиљежја
нема их

Додатак 1.4 Писма словенских језика

Напомена: дат је приближан и најуобичајенији изговор

лати- ница	ћири- лица	глаго- лица	готица	а- рап- ски	хебреј- ски	грчки	наш апроксиматив
A a	А а	Ɑ	𐌶𐌵	ā	א	Α α	a
Ä ä					א		a
Ą ą	Ж	Ɑ	𐌶𐌶				он
Ã ã							ан
B b	Б б	Ɑ	𐌶𐌵	ב	ב	Β β	б
C c	Ц ц	Ɑ	𐌶𐌶	Ɑ	צ	Τ σ, τ σ	ц
Č č	Ч ч	Ɑ	𐌶𐌶	Ɑ		Τ σ, τ σ	ч
Ć ć (ci)	Ћ ћ		𐌶𐌶	Ɑ			ћ
Cz cz							ч
D d	Д д	Ɑ	𐌶𐌵	ד	ד	Δ δ	д
Đ đ	Ђ ј	Ɑ		Ɑ			ђ
Ď ď			𐌶'𐌵'		ד		ђ
Dž dž	Џ џ			Ɑ		Τ ζ, τ ζ	џ
Dž dž							џ
Dž dž (dzi)							ђ
E e	Е е	Ɑ	𐌶𐌶	Ɑ	׳	Ε ε, Η η	e
Ě ě			𐌶𐌶		׳		je
Ę ę	Λ	Ɑ					ен
É é							ej
F f	Ф ф	Ɑ	𐌶𐌶	ف	ף	Φ φ	ф
G g	Г г	Ɑ	𐌶𐌶	غ	ג	Γ γ	г
H h	Х х	Ɑ	𐌶𐌶	ח	ח	Χ χ	х
I i	И и	Ɑ	𐌶𐌶	א	׳	Ι ι	и

J j	Й й		ᲚᲗ	ي	ی	I i	j
K k	К к	Ვ	ᲚᲗ	ق	ק	К к	к
L l	Л л	Ვ	ᲚᲗ	ق	ל	Λ λ	л
Ł ł							л
Ł ł		ᲚᲗ					у (неслого- творно)
Lj lj	Ль ль			ل			ль
M m	М м	ᲕᲕ	ᲚᲗᲗ	م	Თ	Μ μ	м
N n	Н н	Ვ	ᲚᲗᲗ	ن	Თ	N v	н
Ń ń (ni)			ᲚᲗᲗ				нь
Ň ň			ᲚᲗᲗ		Თ		нь
Nj nj	Нь нь			ن			нь
O o	О о	Ვ	ᲚᲗᲗ	و	و	Ο ο, Ω ω	ο
Ó ó							у
Ò ò							ye
P p	П п	Ვ	ᲚᲗᲗ	پ	פ	Π π	п
Q q							к
R r	Р р	Ვ	ᲚᲗᲗ	ر	ר	Ρ ρ	ρ
Rz rz							с
Ř ř			ᲚᲗᲗ				рж
Ř ř					Თ		рj
S s	С с	Ვ	ᲚᲗᲗ	س	ס	Σ σ/ς	с
Š š	Ш ш	Ვ	ᲚᲗᲗ	ش	ש	Σσ σσ, Σι σι	ш
Ś ś (si)			ᲚᲗᲗ				ш (али мекше)
Sz sz							ш
T t	Т т	Ვ	ᲚᲗᲗ	ت	ט	Τ τ	т
Ț ț					ט		тj
U u	У у υ	Ვ	ᲚᲗᲗ	و	ו		у

Ů ů							у
Û û							ву
V v	В в	ᵛᵛ	ᵛᵛ	ᵛ	ᵛ		в
W w			ᵛᵛ				в
X x			ᵛᵛ				кс
Y y	Ы ы	ᵛᵛ	ᵛᵛ			Y y	између и и у
Z z	З з	ᵛᵛ	ᵛᵛ	ᵛ	ᵛ	Z z	з
Ž ž	Ж ж	ᵛᵛ	ᵛᵛ	ᵛ	ᵛ,ᵛ	Z z	жс
Ž ž							жс
Ž ž (zi)			ᵛᵛ				жс (или мекше)
	S s	ᵛᵛ				T t	дз
	Oy oy						у
	Ю ю	ᵛᵛ					ју
	Я я	ᵛᵛ					ја
	Ё ё						јо
	Ъ ъ	ᵛᵛ					ултракратко у
	Ь ь	ᵛᵛ					ултракратко и
	Э э						е
	Щ щ	ᵛᵛ				Στσ στσ	шч или шт
	Ќ к					Кι κι	меко к
	Ѓ г					Γι γι	меко г
	Ў ў						у (неслого-творно)
	Г г						г
	Ї и	ᵛᵛ					и
	О о	ᵛᵛ					от
	Ђ	ᵛᵛ					ја
	Ј						је
	Љ	ᵛᵛ					јен

Име	Ријеч	Име	Ријеч	Име	Ријеч	Име	Ријеч	Име	Ријеч
азъ	ја	земља	земља	онъ	он	отъ	из	ѣтъ	јать
буки	слово	и	и	покой	мир	ща		ю	ју
вѣдѣ	знати	иже	који	ръци	рећи	ци		асъ	енсъ
глаголи	говорити	ѡрвь	дрво	слово	ријеч	чръвъ	црв	ѡсъ	јенсъ
добро	добро	како	како	тврѣдо	тврдо	ша	тишина	жсъ	онсъ
естъ	јесте	людиѣ	људи	оукъ	учен	ѣрь		ѡжсъ	јонсъ
живѣте	живјети	мыслите	мислити	фрътъ		ѣры		Ѧита	фита
сѣло	веома	нашъ	наш	хѣръ		ѣрь		ѡжица	ижица
		земля	земља	онъ	он	отъ	из	копа	кора

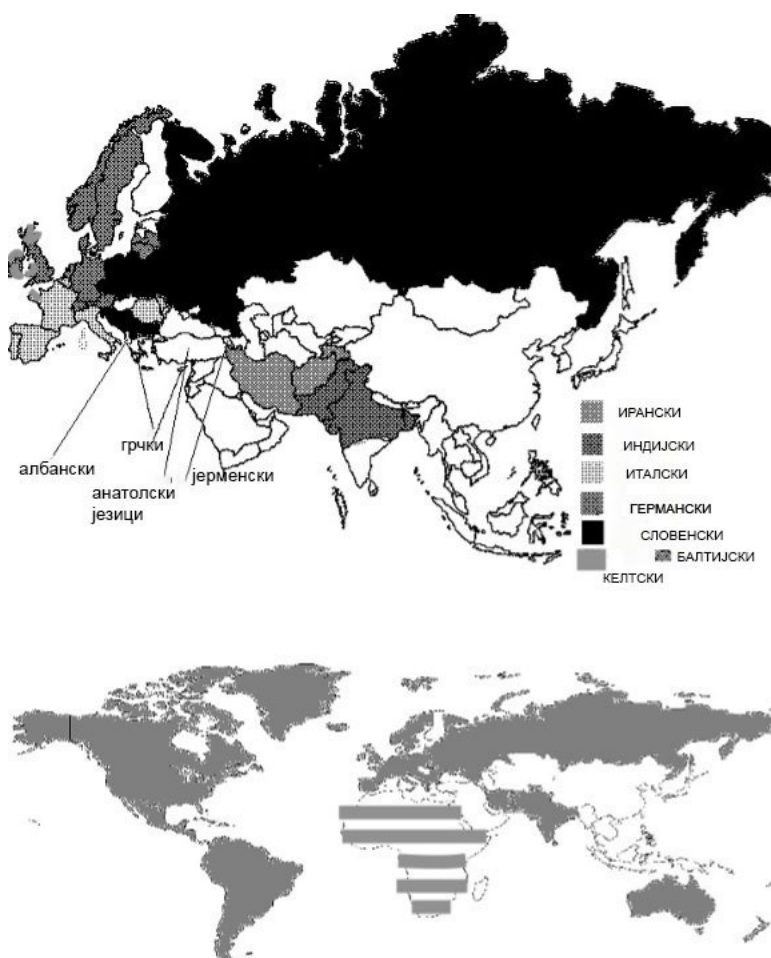
Слова глаголице и ћирилице користила су се и као бројеви. Вриједности ћириличких слова засновани су на поретку у грчком писму:

А 1, В 2, Г 3, Д 4, Е 5, С 6, З 7, И 8, Ї 10, К 20, Л 30, М 40, Н 50, О 70, П 80, Р 100, С 200, Т 300, Оу 400, Ф 500, Х 600, Ѓ 800, Ц 900, Ч 90, Љ 900, Џ 60, Ў 700, Ђ 9, V 400, Џ 90

Вриједности глагољичких слова била су заснована на глагољичком поретку:

Ѧ 1, Ѣ 2, Ѥ 3, Ѧ 4, Ѧ 5, Ѣ 6, Ѧ 7, Ѧ 8, Ѧ 9, Ѧ 10, Ѣ 20, Ѧ 30, Ѧ 40, Ѧ 50, Ѧ 60, Р 70, Ѧ 80, Р 90, Ђ 100, Ѧ 200, Ѧ 300, Ѧ 400, Ф 500, Ђ 600, Ѧ 700, Ѧ 800, Ѧ 900, Ѧ 1000, Ш 2000, Ѧ 300, Ѧ 4000, Р 5000, € 9000 (слова за 6000, 7000 и 8000 нису позната)

Додатак 2.1 Географски размјештај индоевропских језика

Распоред индоевропских породица тамо гдје су ти језици уобичајени локални језик на територијама Евроазије (горња мапа) и у свијету (доња мапа). Додатно, већина афричких земаља има енглески или француски (рјеђе португалски или холандски) као званични језик (ово је обиљежено линијама на доњој мапи).

Додатак 2.2 Главни индоевропски језици и њихови говорници

Словенски

Види Додатак 1.2

Балтички

старопруски (изумро)

летонски, 1,75 милиона изворних говорника у сјевероисточној Европи

литвански, преко 3 изворних говорника у сјевероисточној Европи

Германски

Западни

енглески, 400 милиона изворних говорника широм свијета са британском, америчком, канадском, карибском, аустралијском и новозеландском као сржним варијантама

њемачки, 95 милиона изворних говорника у средњој

Европи са њемачком, аустријском и швајцарском као главним варијантама

холандски, 24 изворних говорника у западној Европи

африканс, 7 милиона изворних говорника у Јужној

Африци

јидиш, прије Другог свјетског рата 13 милиона изворних говорника у средњој и источној Европи

Сјеверни

шведски, 10 милиона изворних говорника у сјеверној Европи

дански, 6 милиона изворних говорника у сјеверној Европи

норвешки, 5 милиона изворних говорника у сјеверној

Европи

исландски, 300 хиљада изворних говорника у сјеверној

Европи

Италски

шпански, 483 милиона изворних говорника, са иберијском
и различитим латиноамеричким варијантама
португалски, 223 милиона изворних говорника, са европ-
ском и бразилском као главним варијантама
француски, 77 милиона изворних говорника са европском,
канадском и афричком као главним варијантама
италијански, 57 милиона изворних говорника у јужној
Европи
латински, класични језик, углавном изумро, са ограниче-
ном употребом у католичкој цркви

Ирански

перзијски, 70 милиона изворних говорника на средњем
истоку
паштунски, 40 милиона изворних говорника на средњем
истоку
курдски, 25 милиона изворних говорника на средњем
истоку

Индијски (индоаријски)

хиндустански (хинди и урду), 329 милиона изворних го-
ворника у Индији
бенгалски, 242 милиона изворних говорника у Индији
пенџабски, 120 милиона изворних говорника у Индији
маратски, 112 милиона изворних говорника у Индији
гуџаратски, 60 милиона изворних говорника у Индији
раџастански, 58 милиона изворних говорника у Индији
бојпурски, 51 милиона изворних говорника у Индији
одијски, 34 милиона изворних говорника у Индији
мајтилски, 34 милиона изворних говорника у Индији
синдијски, 25 милиона изворних говорника у Индији
непалски, 20 милиона изворних говорника у Непалу

санскритски, изумрли језик класичне књижевности

Келтски

велшки, 500 хиљада изворних говорника у Великој Брита-

нији

бретонски, 200 хиљада изворних говорника у сјеверној

Француској

ирски, безмало 80 хиљада изворних говорника у ирској

шкотски, 50 хиљада изворних говорника у Великој Брита-

нији

Анадолијски

хетитски, лувијски, лидијски, палајски ... (сви изумрли)

Некласификовани

албански, 7 милиона изворних говорника

јерменски, 6,7 изворних говорника у Закавказју

грчки, 13 милиона изворних говорника модерне варијанте

и изумрли класични језик

Додатак 2.3 Сродне ријечи у индоевропским језицима

У овом додатку дају се парови из лексичке залихе коју баштине индоевропски језици. Пореди се енглески, германски језик и језик глобалне комуникације, са општесловенским ријечима. Напомене о значењу дају се само ако је дошло до његове промјене. Код свих примјера могу постојати и додатна зачења ријечи овдје се дају само она која су релевантна да се покажу сличности и разлике у облику и значењу.

а. Очигледне значењске и звуковне везе

mater према *mother*

ПИЕ **méh₂tēr* ‘мајка’ хиндустански *mā*, перзијски *mādar*, грч. *mitēra*, лат. *māter*, њемачки *Mutter*, албански *motër* ‘сестра’, летонски *māte*, руски *мать*

млијеко према *milk*

ПИЕ *h₂melǵ-* ‘млијеко’, албански *miel* ‘мусти’, литвански *melžti* ‘мусти’, лат. *mulgeō* ‘музем’, њемачки *Milch*, рус. *молоко*

Слично је и код *сестра* према *sister*, *син* према *son*, *ме(не)* према *те*, *нов* према *new*, *вода* према *water* те *три* према *three*

б. Очигледне значењске а замућене звуковне везе

перо према *feather*

ПИЕ **péh₂r* ‘крило, перо’, дански *fjer* ‘перо’, јерменски *t’er* ‘лист’, лат. *penna* ‘крило, перо’, ирски *éan* ‘птица’, грч. *pterōtós* ‘крилат’, рус. *перо* ‘перо’

Звуковно замућење је углавном у енглеском, уз једну редукцију у словенским језицима. Друго основно значење баштињеног индоевропског коријена сачувано је и у енглеском и у словенским језицима.

четири према *four*

ПИЕ **k^ʰet̥ores* ‘четири’, албански *katër*, јерменски *č’ors*, летонски *četri*, велшки *pedwar*, лат. *quattuor*, њемачки *vier*, перзијски *čahâr*, санскритски *catur*, рус. *четыре*.

Слични су и *име* према *name*, *ко* према *who*, *два* према, *сто* према *hundred*, *језик* према *tongue*, *срце* према *heart*

в. Семантичке промјене са очигледним звуковним везама

мед према *mead* ‘медовина’

ПРЕ **médʰu* ‘мед, медовина’, летонски *medus* ‘мед, медовина’, грч. *methu* ‘вино’, велшки *medd* ‘медовина’, шведски *mjöd* ‘медовина’, санскритски *madhu* ‘медовина, мед’, рус. *мед* ‘мед’

Од два ПИЕ смисла један је постао доминантан у енглеском, други у словенским језицима.

сам према *same* ‘исти’

ПРЕ **somHós* ‘исти’ шкотски *samín* ‘исти, попут, заједно’, холандски *samen* ‘заједно’, дански *samme* ‘исти’, грч. *homos* ‘исти’, санскритски *sama* ‘исти, попут, гладак’, перзијски *ham* ‘такође, исти’, руски *самый* ‘сам’

У овом случају, промјене су биле у словенским језицима

Слични су и: *вид* према *wit* ‘довитљивост’, *брати* према *bear* ‘носити’, *мељем* према *meal* ‘оброк’

г. Семантичке промјене и замућене звуковне везе

дом према *timber* ‘дрвена грађа’

ПИЕ **dem-* ‘градити’, **dōm-* ‘кућа’, лат. *domus* ‘кућа’, грч. *dōmos* ‘кућа’, санскритски *dām* ‘кућа’, јерменски *tun* ‘кућа’, исландски *timbur* ‘дрвена грађа’, њемачки *Zimmer* ‘соба’, албански *dhome* ‘соба’, рус. дом ‘кућа’

Разлика је последица почетне ПИЕ диференцијације и каснијих семантичких и фонолошких промјена у енглеском

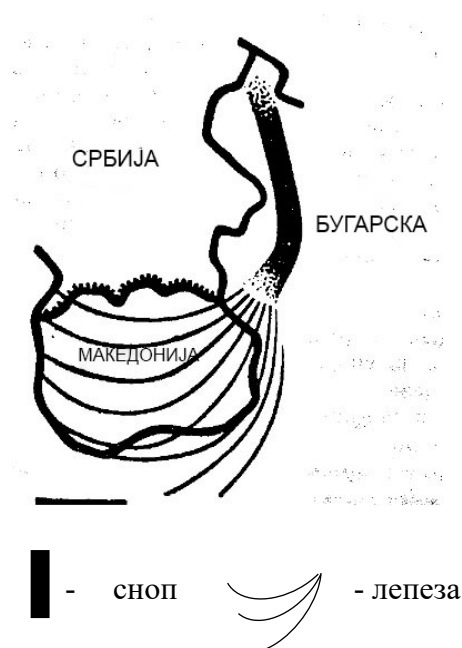
жив према *quick* ‘брз’

ПИЕ **gʷih₂uós* ‘жив’. холандски *kwik*, *kwiek* ‘брз’, шведски *kvick* ‘брз’, грч. *bíos* ‘живот’, лат. *vivus* ‘жив’, литвански *gyvas* ‘жив’, велшки *byw* ‘жив’, курдски *jîn* ‘живјети’, санскритски *jīva* ‘живљење’, албански *nxit* ‘подстицати’, рус. *живой* ‘жив’.

Словенски језици показују знатне фонетске а германски семантичке промјене

Слични су и *жена* према *queen* ‘краљица’, *знати* према *can* ‘моћи’, *под* према *foot* ‘стопало’, *десни* према *tooth* ‘зуб’, *зрно* према *corn* ‘кукуруз’, *југо* према *eastern* ‘источни’.

Додатак 2.4 Изоглосе на српско-бугарској граници и у Македонији

Мапа заснована на: Ивић, Павле. 1985. *Дијалектологија српскохрватског
језика*. Нови Сад: Матица српска

Додатак 2.5 Ширење источнохерцеговачког нарјечја

↙ Политичке миграције ↘ Економске миграције

Мапа заснована на: Ивић, Павле. 1985. *Дијалектологија српскохрватског језика*. Нови Сад: Матица српска

Додатак 2.6 Хипотезе о индоевропској прадомовини

Додатак 2.7 Хипотезе о словенској прадомовини

Додатак 3.1 Индоевропски вокализам

Монофтонзи

	<i>задњи</i>	<i>средњи</i>	<i>предњи</i>	
<i>високи</i>	*u, *ū		*i, *ī	<i>секундарни</i>
<i>средњи</i>	*o, *ō		*e, *ē	<i>примарни</i>
<i>ниски</i>		*a, *ā		

Шваови

*ə₁ *ə₂

Дифтонзи

	<i>вокалски</i>		<i>назали</i>	<i>ликвидни</i>
<i>кра</i>	*e ⁱ , *o	*e ^u , *o	*e ^m , *o ^m , *a ^m , *e ⁿ	*e ^r , *o ^r , *a ^r , *e ^l
<i>тки</i>	i, *a ⁱ	u, *a ^u	, *o ⁿ , *a ⁿ	, *o ^l , *a ^l
<i>дуги</i>	*ē ⁱ , *ō	*ē ^u , *ō	*ē ^m , *ō ^m , *ā ^m , *ē ⁿ	*ē ^r , *ō ^r , *ā ^r , *ē ^l ,
	i, *ā ⁱ	u, *ā ^u	, *ō ⁿ , *ā ⁿ	*ō ^l , *ā ^l

вокалски резонанти и назали

*r̄, *l̄, *m̄, *n̄; *r̄̄, *l̄̄, *m̄̄, *n̄̄.

Додатак 3.2 Индоевропски консонантизам

	лабијали	дентали	велари	палатали	лабијални велари	назални	билабијал	назални	лингвал	ликвидни	латерал	ликвидни	вибрант	лабијални	клизни	лингвални	клизни
безвучни пловиви	*p	*t	*k	*k'	*k ^u	*m		*n		*l			*r		*u		*i
звучни пловиви	*b	*d	*g	*g'	*g ^u												
безвучни аспировани	*p ^h	*t ^h	*k ^h	*k' ^h	*k ^{uh}												
звучни аспировани	*b ^h	*d ^h	*g ^h	*g' ^h	*g ^{uh}												
безвучни фрикативи		*s															
звучни фрикативи		(*z)															

Додатак 3.3 Словенске палатализације

А. палатализације велара

Напомена: < – потиче од, > – развија се у, ! – не, {} – било која од вриједности унутар заграде (за елементе који се мијењају), [] – било која од вриједности унутар заграде (за елементе који изазивају промјену), () – 1. Поријекло гласа (у формулама), 2. Доказ за ПИЕ глас (у примјерима развоја из ПИЕ у ПСЛ), 3. Примјери (у развоју од ПСЛ до данашњих словенских језика)

1. Прва палатализација (регресивна)

Десила се након промјене $*s > *h$, делабијализације и деаспирације, а прије монофтонгизације правило:

$\{*k, *g, *h\}$ [предњи вокал = њ, е, ѓ (! <о¹), и (! <о¹), е, ђ, њ]

$\{*\acute{c}, *\acute{z}, *\acute{s}\}$

$*k^hi- > *\acute{c}bto$ ‘шта’ (lat. *quid*)

$*ghltos > *\acute{z}blt\acute{o}$ ‘жут’ (литвански *geltdas*)

$*myh\acute{o} > *my\acute{s}b$ ‘миш’ (лат. *mūs*)

У модерним словенским језицима развој је према тврђим палаталима

Прва палатализација група $*sk, *zg$ (ствара значајне изоглосе које дијеле словенске језике и дијалекте)

Правило:

$\{*sk, *zg\}$ [предњи вокал = њ, е, ѓ (! <о¹), и (! <о¹), е, ђ, њ]

$\{*\acute{s}\acute{c}, *\acute{z}\acute{d}\acute{z}\}$

Развој у словенским језицима:

Источнословенски:

$*\acute{s}\acute{c}$ задржано, $*\acute{z}\acute{d}\acute{z}$ > има различите рефлексе, најчешће жж (рус. *пищаль*, *дрожжи* ‘пиштаљка, квасац’)

Лехитски

Отврдњавање $*\acute{s}\acute{c}' > \acute{s}\acute{c}$; $*\acute{z}\acute{d}\acute{z}' > \acute{z}\acute{d}\acute{z}$ (пољ. *piszczel, drożdże* ‘пиштаљка, квасац’)

Чешко-словачки, лужички

Омекшавање $\acute{s}\acute{c}' > \acute{s}\acute{c}$; $\acute{z}\acute{d}\acute{z}' > \acute{z}\acute{d}$ (чеш. *pišt'al, droždi* ‘пиштаљка, квасац’)

Јужнословенски

Велика диференцијација језика и дијалеката

Источнословенски језици и неки схр. дијалекти: *шт, жд* (буг. *пицјалка, дрожди* ‘пиштаљка, квасац’)

Други српскохрватски дијалекти: *šć, žj; šc, žj; št, žđ*

словеначки: *šč, ž* (*piščalka, droži* ‘пиштаљка, квасац’)

Словеначки дијалекти: *šč, ždž; š, ž*

2. Друга палатализација (регресивна)

Десила се након монофтонгизације

Правило:

$[*k, *g, *h] \{*\acute{e} (<*oi), *i (<*oi)\} > \{*\acute{c}', *dz', *s'\}$

**člověкъ: *člověk+i > *člověci* ‘људи’

**bogъ: *bog+i > *bodzi* ‘богови’

**duhъ: *duh+i > *dusi* ‘духови’

Палатализација група **sk, *zg*

Правило:

$\{*\acute{s}k, *zg\} \{*\acute{e} (<*oi), *i (<*oi)\} > \{*\acute{s}c', *zdz'\}$

Очуване или поједностављене у *ст, зд* на југу и истоку, нпр. схр. *даска:дасци* СТСЛ. *dręzga: dręzdě* ‘дрезга, ивер’

Спојено са резултатима прве палатализације (нпр. $\acute{s}\acute{c}'$, $\acute{z}\acute{d}\acute{z}'$)

Друга палатализација група **k^вě, *g^вě*

Индиректна палатализација – само на истоку и југу:

	<i>*kwě</i>	<i>*gwě</i>
рус.	цвет	звезда
схр.	<i>цвијет</i>	<i>звијезда</i>
пол.	<i>kwiat</i>	<i>gwiazda</i>

3. Трећа палатализација (прогресивна)

Правило:

$[*b, *i, *e] \{ *k, *g, *h \} [! [cons], *b, *y] > [b, i, e] \{ *c', *dz', *s' \}$

$*ovbka > *ovbca$ ‘овца’

$*stbga > *stbdza$ ‘стаза’

$*vbxo > *vse$ ‘све’

Алтернације у посљедству палатализације.

схр. *војник:војниче:војнице* (к:ч:ц); *ловац:ловче:ловци* (ц:ч)

Н. јд.		војни	к		
В. јд.		војни	ч	е	1.
Н. мн.		војни	ц	и	2.
Н. јд.	лов	а	ц		3.
В. јд.	лов	0	ч	е	1.
Н. мн.	лов	0	ц	и	2.

Б. Јотовања

Диференцирају словенске од балтичких језика (гдје се јотовања присутна само спорадично у литванском).

Дентални спиранти

$\{ *s, *z \} [*j] > \{ *š, *ž \}$

pišq: pisati ‘пишем, писати’

vęžq: vęzati ‘вежем, везати’

Помјерање према тврђем палаталу у већини словенских језика и дијалеката

Велари

$\{ *k, *g, *h \} [*j] > \{ *č', *š', *ž' \}$

plačb: plakati ‘плач: плакати’

duša: duхъ ‘душа: дух’

lъžq: lъgati ‘лажем: лагати’

Помјерање према тврђем палаталу у већини језика (č > c у доњо-лужичком, остаје меко у руском и горњолужичком)

{*sk,*zg}[*j] > {*š'č', *ž'dž'}

iš'čq: *iskati* 'тражим: тражити'

zviždq: *zvizgeti* 'звиждим: звиждати'

Даљи развој као у случају раније описаних палатализација

Алвеолари

{*l,*n,*r}[*j] > {*l', *n', *r'}

Даљи развој:

*n' је очувано: схр. *коњ*, пољ. *koń*, рус. *конь*

Постојале су три вриједности, од најмекше ка најтврђој: *l' *l^c *l.

Даљи развој је овакав

а. Сужавање на једну вриједност:

чеш. има само *l^e*

б. Сужавање на двије вриједности:

схр. има *l' l^e*

рус. има *l' l*

с. Сужавање уз додатну вриједност

пољ. и слов. имају *l^e џ*

*r'

Сачувано у рус, укр, луж, СТСЛ, и дјеломично у буг, нпр.

рус. *море*

Отврдњавање у бел, сло, схр. и мак. нпр. схр. *море*

Декомпозиција у сло. испред вокала: *morje*

Помјерање у чеш. и пољ, тј. *r' > ř (тј. ṛ̌) (чеш.) > rz (тј. ż) (пољ),

чеш. *pekař*, пољ. *piekarz*

Лабиијали

{*b,*p,*v,*m}[*j] > {*b',*p',*v',*m'}

Уметнуто *л* на истоку и југу

рус: *куплю, грабли, земля, ловлю*

схр.: *купљен, грабље, земља, уловљен*

пољ. *kipiony, grabie, ziemia, łowie*

Дентални пловиви

Главне изоглосе које дијеле словенске језике и дијалекте

$\{*t,*d\}[*j] > \{*t',*d'\}$

ПСЛ: **svět'a, *med'a*

Источнословенски језици:

ч, ж, рус. *свеча, межа*

Западнословенски језици:

с, dz пољ. *świeca, miedza*

Јужнословенски језици:

буг, СТСЛ: *шт, жд, буг. свец, межда*

мак. *ќ, ђ: свеќа, меѓа*

стандардни схр. *ћ, ђ: свијећа, међа*

чакавски: *ć, j, svića, meja*

словеначки и кајкавски: *č, j, sveča, meja*

$\{*st,*zd\}*j > \{*š'č', *ž'dž'\}$

**pustjǝ > *puš'čǝ* 'пустим'

**ězdjǝ > *ěž'džǝ* 'јездим'

Даљи развој као описано ск, зг

$\{*kt,*gt,*xt\}[*i] > \{*t'\}$

**rekti > *ret'i* 'рећи'

**mogti > *mot'i* 'моћи'

**verxti > *vrět'i* 'врћи'

Даљи развој као описано **mj*

Додатак 3.4 Прасловенски вокализам

Пуни вокали					Полувокали		јат
+назал		задњи	средњи	предњи	+назал	задњи	предњи
високи		и	у	і		ѣ	ь
средњи	о	о		е	ѣ		ѣ
ниски			а				

Вокалски резонанти		
	задњи	предњи
латерали	*ɸl	*ɸl
вибранти	*ɸr	*ɸr

Додатак 3.5 Прасловенски консонантизам

лабијали				дентали				палатали				велари			
	безвучни		звучни	безвучни		звучни		безвучни		звучни		безвучни		звучни	
пловив	*p		*b	*t		*d		*t'		*d'		*k		*g	
спиронт				s		*z		*š (*s')		*ž				*h	
африката				c		*ž		*č (*c')		(*ž')					
назални		*m			*n				*ń						
ликвидни				вибронт	*r				*r'						
				латерал	*l				*l'						
клизни		*v							*j						

Напомена: звукови у заградама су позиционе варијанте; глас *х у неким се нотацијама представља у латиници као икс; апостроф значи мекоћу.

Додатак 4.1 Прасловенски флексијски типови

Мушки род	Женски род	Средњи род						
тип	Н.	Г.	тип	Н.	Г.	тип	Н.	Г.
-о	*rod-ь	-а	-ā	*žen-a	-у	-о	*sel-o	-а
-јо	*koń-ь	-а	-jā	*duš-a	-е	-јо	*pol'e	-а
-и	*syn-ь	-и	-ū	*svekØr-y	krъv-e	-С	*čudØ-o	es-e
-і	*gost-ь	-і	-і	*sol-ь	-і	-С	*telØ-ę	ęt-e
-С	*kam-y	-ene	-С	*matØ-i	er-e	-С	*sēmØ-ę	ęn-e
-ā	*slug-a	-у						
-jā	*velmož-a	-е						

Додатак 4.2 Наставци прасловенских флексијских типова

Развој наставака је овакав. Двојина се спојила са множином остављајући трагове у неким лексичким категоријама (нпр. код нас дијелови тијела који иду паровима имају дуалски наставак у Г. мн. *руку, ногу, очију, ушију*, за разлику од рецимо: *глава, стомака, носева, итд.*)

Мушки род једнине:

Н. јд. -ь/ъ > 0

Г. јд. -а, -и, -і, -е > -а (схр.), -а/-и (пољ, рус.)

Д. јд. -ові, -і, -и > -и (рус, схр.), -ові/-и (пољ.)

А. јд. = Н/А

В. јд. = Н (рус.), -е/-и или = Н (пољ, схр.)

Ins. јд. -ѣтъ > -ом/-ем (рус. схр.), -ем (пољ.)

Л. јд. -и, -ѣ, -і > -и (схр.), -е/-и (рус, пољ.)

Женски род једнине

Н. јд. -а > -а, -ь > 0, С > -а/-0

Г. јд. -у, -ę > -у (рус, пољ.), -е (схр.), -і > -і

Д./Л. јд. -ѣ, -і > -і (схр.), -е (рус, пољ)

В. јд. = Н. (рус.), -о/-е или = Н (схр.), -о/-и или = Н (пољ.)

Inst. -ojɔ/-ejɔ > -oj(u) (рус.), -ą (пољ.), -om (схр.)

Средњи род јединине

Као мушки + NAV -o/-e + -et-, -en-, -es- проширења основе

Множина

Губљење дуала, који, ипак, утиче на синкретизам ДИЛ и НАВ у схр.

Сачувани засебни наставци за ДИЛ у рус. и пољ. а синкретизам у схр.

Н. мн. м. род -ove, -i > -i, ж. -ę, -y > -y (рус, пољ.), -e (схр.)

Г. мн. -ъ, -овъ > masc. -ov, ж. и с. род (пољ, рус.), -a (-схр.) уз алтернације вокал:0

А. мн. = *Н.* от -e (схр.), = *Н/Г* – живо-неживо (рус.), = *Н./Г* мушколично (пољ.)

Друге линије развоја у именској флексији

Одређени и неодређени придјевски вид: углавном очуван (схр.), очуван и прерасподијељен у синтаксичке категорије (рус.), изгубљен (пољ.)

Наставци родова у плуралу: очувани (схр.), мушколични (пољ.), неутрализовани (рус.)

Одумирање парадигме бројева, нарочито *in* схр.

Конзерватизам личних замјеница (ПИЕ суплетивизам очуван)

Додатак 4.3 Аналогија у деклинацијским типовима заснована на роду

Мушки род

ПСЛ			схр.		
Н	Г	ПСЛ тип	схр. тип	Н	Г
*rod-ъ	-a	-(j)o	1	rod-∅	-a
*syn-ъ	-u	-u	1	sin-∅	-a
*gost-ъ	-i	-i	1	gost-∅	-a
*kam-y	-ene	-C	1	kamen-∅	-a
*slug-a	-y	-ā	3	slug-a	-e
*velmož-a	-e	-jā	3	velmož-a	-e

Женски род

ПСЛ			схр.		
Н	Г	ПСЛ тип	схр. тип	Н	Г
*žen-a	-y	-ā	3	žen-a	-e
*duša-a	-e	-jā	3	duš-a	-e
*svek∅r-y	кгѡv-e	-ū	3	svekrv-a	-e
*mat∅-i	er-e	-C	X	mat∅-i	er-e
*sol-ъ	-i	-i	4	sol-∅	-i

Средњи род

ПСЛ			схр.		
Н	Г	ПСЛ тип	схр. тип	Н	Г
*sel-o	-a	-o	1	sel-o	-a
*pol'-e	-a	-jo	1	polj-e	-a
*čud∅-o	es-e	-C	1	čud-o	-a
*tel∅-e	et-e	-C	2	tel∅-e	et-a
*sēm∅-e	en-e	-C	2	s(j)em∅-e	en-a

Легенда: X – неправилна промјена 1 – промјена мушког и средњег рода без проширења основе, 2 – промјена средњег рода са проширењем основе, 3 – промјена женског (и изузетачно мушког) рода на -a, 4 – промјена женског рода на консонант

Додатак 8.1 Црквенословенска писма и узорци текста

Напомена: Додаци 8.1 – 8.10 доносе илустрације појединих тема обрађених у одјељцима са тим истим бројем. Као илустрације, оне нису замишљене да буду обухватне. Постојале су и додатне верзије писама, слова, итд, које овдје нису показане. Дати су и текстови, који су додатно препричани на наш језик. Ту се не ради о преводима, него о, мање-више дословним претисцима изворног текста, који би читаоцу требало да дају увид у то како је фрагмент текста организован. Ради се нечему између глоса, које би биле претјерано стручне, и превода, који је обично удаљен од структуре изворног текста јер има логику текста у језику превода. Мада фрагменти садрже текстове знатнијих аутора, они нису замишљени да буду обухватни или репрезентативни за дану књижевну традицију. Њихова улога је да заинтересованом читаоцу дају “мирис” и “укус” језика у питању. Извори за сваки фрагмент дати су испод узорка текста.

Писма

Кириллица: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, С, И, Ї, К, Л, Lj, М, Н, О, П, Р, С,
Т, Ћ, У, Оу, Ф, Х, GД, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Я, Ю, Я, Ј, А, Ж, ЈА,
Љ, Џ, б, Ѳ, V

Обла глагољица: †, Ё, Ѵ, №, Ⓐ, Э, Ю, Ф, Оо, Я, Ъ, М, Ы, Р, С, Т, Ь, Д, Ш, Ж, Ф, К, Ц, Ч, В, Г, И, Е, Ђ, Ѓ, Ї, Ј, Љ, Њ, Ћ, Ќ, Ў, Х

[illegible]

За фонетску вриједност знакова, видјети Додатак 1.3
Фрагменти текстова

[illegible]

Ѣкоже естъ писано въ пророцѣхъ · се азъ посѣлѣхъ а҃н҃г҃лѣ мои · прѣдъ ли-
цемъ моимъ · ꙗже оуготовитъ пѣтъ твои · прѣдъ тобою ·

[Како је писано у пророцима, послах ти анђела свога пред лицем својим који ће припремити пут твој пред тобом.]

Зграфско јеванђеље, Марко 1:2 (текст је глагољички, дата је ћириличка транскрипција и наш претисак). <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/aksl/zograph/zogra.htm> (приступљено 5. маја 2020.)

мѣсца марта въ аѣ · житиѣ григора папы роумьска'го · Блажении гри-
гории · постав'ьенъ бысть патри'архъ · ѿѣи бѣии цркви рим'ьстѣи
[Мјесеца марта, дана једанаестог, живот Григорија, папе римскога. Бла-
жени Григорије постављен је за патријарха свете божје цркве римске.]

Супрасаљско јеванђеље 8:15–18,
<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/aksl/suprasl/supra.htm> (приступ-
 љено 5. маја, 2020)

Додатак 8.2 Источнословенска писма и узорци текста

Руски

Савремено писмо

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя
За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Давна писма

Слова напуштена у револуционарној реформи писма 1917–1918.

Іі, Ъѣ, Ѡѡ, Vv

Слова напуштена у реформама Петра Великог из 1750.

Ѕѕ, Ѣѣ, Ѥѥ, Ѧѧ, ІѢѣ, ІѦѦ

Текстови

Прва два текста су староисточнословенска, што их чини релевантним и за историју украјинског и бјелоруског језика.

Не лѣполи ны бѣшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстїй о пълку Игоревѣ, Игоря Святъславлича! начати же ся тѣй пѣсни по были- намъ сего времени, а не по замышленію Бояню	Не би ли било дивно, браћо моја, старим ријечима почети тешку историју Игоровог похода, И- гора Свјатиславича. Треба почети ове пјесме по епу овог времена а не према Бојано- вој замисли.
---	--

Слово о походу Игоровом, 1–2, последња четвртина 12. вијека
https://ru.wikisource.org/wiki/Слово_о_полку_Игореве/Текст (приступ-
љено 11. маја 2020.)

3. КАКО ТАЙНАМЪ БОЖИИМЪ ПРИЧАЩАТИСЬ И ВЪРОВАТИ ВОСКРЕСЕНИЮ МЕРТВЫХЪ, И СТРАШНАГО СУДА ЧАЯТИ И КАСАТИСЯ ВСЯКОЙ СВЯТЫНИ Тайнамъ Божиимъ вѣруй, тѣлу его, крови вѣруй причащатися и со страхомъ, на очищение и освящение души же и тѣлу и во оставление грѣхомъ и в жизнь вѣчную, вѣруй воскресению мертвымъ и жизни будущаго вѣка, помяни Страшный судъ, и воздаяние по дѣломъ будетъ намъ	3. КАКО СЕ ПРИЧЕШЋАВАТИ БОЖИИМ ТАЈНАМА И ВЈЕРОВАТИ У ВАСКРСНУЋЕ МРТВИХ И ЧЕКАТИ СТРАШНИ СУД И ПРИБЛИЖАВАТИ СЕ СВАКОЈ СВЕТОСТИ Вјеруј тајнама божјим тијелу његовом, крви вјеруј, причешћуј се са страхом за чишћење и освећење душе и са тијела одбациш гријех вјерујеш у вјечни живот, васкрснуће мртвих и живот будућег вијека, сјети се страшног суда и биће нам дано по дјелима нашим.
--	--

Домострој, 3,1, 16-вјековна анонимна збирка кућних правила
<http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5145> (приступљено 11. маја 2020.)

«Скажи-ка, дядя, вѣдь недаромъ Москва, спаленная пожаромъ, Французу отдана. Вѣдь были жъ схватки боевыя, Да, говорятъ, еще какія! Недаромъ помнитъ вся Россія Про день Бородина!»	Реци ми чико, зар је залуд Москва спаљена пожаром Французу предана Па било је бојних окршаја Кажу и то кавких Не залуд памти Русија Дан Бородина
--	--

Љермонтов, Бородино, строфа 1, 1837
[https://ru.wikisource.org/wiki/Бородино_\(Лермонтов\)/Современник_1837_\(ДО\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Бородино_(Лермонтов)/Современник_1837_(ДО)) (приступљено 11. маја 2020.)

Однажды весною, в час небывало жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах, появились два гражданина. Первый из них, одетый в летнюю серенькую пару, был маленького роста, упитан, лыс, свою приличную шляпу пирожком нес в руке, а на хорошо выбритом лице его помещались сверхъестественных размеров очки в черной роговой оправе.	Једном у прољеће, у вријеме не-вјероватно жарког сутона у Москви на Патријаршим спрудовима, појавила су се два грађанина. Први од њих, обучен у сиво љетње одијело, био је малог раста, пунашан, ћелав и носио је своју елегантну капу као пирожку у руци а на глатко избријаном лицу његовом смјестиле су се наднаравно велике наочале у црном оквиру од рожине.
---	---

Булгаков Мајстор и Маргарета, Поглавље I, прве двије реченице, написано између 1928. и 1940.

<http://www.bulgakov.ru/pdf/Master-i-Margarita.pdf> (приступљено 11. маја 2020)

Украјински

Савремено писмо

Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд, Ее, Єе, Жж, Зз, Ии, Іі, Іі, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъь, Юю, Яя
За фонтске вриједности видјети Додатак 1.3

Давна писма

Гг је увео 1619. Мелентије Смотрицки, напуштено је 1933. а поново уведено 1990, за знакове напуштене 1750. видјети претходни сегмент о руском

Приједлози реформи из 19. вијека

Драхомановка (предлагач је био Михаило Драхоманов), инспири-
сана вуковицом

Постојеће слово	Приједлог замјене
Щ щ	Шч, шч
Й й	Ј ј
Я я	ѡа (након консонанта), ја
Е е	ѡе (након консонанта), је
Ю ю	ѡу (након консонанта), ју

Кулишовка (предлагач је П.А. Кулиш)

Постојећи знак	Приједлог замјене
Ы ы	И и
Ь ь	і

Текстови

За староисточнословенски, видјети прва два текста у претходном
сегменту о руском.

Эней бувъ парубокъ моторный И хлопецъ хотъ куды козакъ, Удавсь на всее зле проворный, Завзятійшый од всихъ бур- лакъ.	Енеј је био агилан момак И дечко који је макар мало био Козак Спреман на све врсте несташлука Горљивији од свих бурлака
---	--

Иван Котљаревски Енеида, почетак, 1842.

<http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8658> (приступљено 12.
маја 2020.)

Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій: Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручи Були видні, було чути, Як реве ревучий.	Кад умрем, сахраните Ме у гробу Усред степе широке На милој Украјини Да би се широка поља И Дњепар стрмих обала Видјели и да би се чуло Како грми грмећи
---	---

Тарас Шевченко Опорука, почетак, 1876.

[https://uk.wikisource.org/wiki/Кобзарь_\(1876\)/Том_2/Заповіт___](https://uk.wikisource.org/wiki/Кобзарь_(1876)/Том_2/Заповіт___) (приступљено 12. маја 2020.)

Колись давно, давнішей бути не може, жили на землі чотири дівчинки. Були вони однакового зросту і всі чотири красуні, тільки одна мала волосся біле, друга — зелене, третя — сине, а четверта — таки золоте.	Давно, толико да давније бити не може, живјеле су на Земљи че- тири дјевојчице. Биле су истог раста и све четири красне, само је једна имала бијелу косу, друга зе- лену, трећа плаву, а четврта златну.
--	--

Валериј Шевчук Четири сестре, почетак, 1990.

<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2833> (приступљено 12. маја 2020.)

Бјелоруски

Савремено писмо

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Іі, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп,
Рр, Сс, Тт, Уу, Ўў, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя
За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Ћђ је 1870. увео Пјотр Безсонов, за напуштена слова, видјети претходну секцију о руском

Латиница (кориштена у неким издањима из 19. и раног 20. вијека, у Другом свјетском рату и касним 90. годинама 20. вијека, Тарашкевичева верзија из 1929. изгледала је овако) Aa, Bb, Cc, Ćć, Čč, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Łł, Mm, Nn, Ńń, Oo, Pp, Rr, Ss, Śś, Šš, Tt, Uu, Ůů, Ww, Yy, Zz, Żż, Žž

Аребица (користили су је за текстове на старобјелоруском Татари у 16. вијеку, ћирилички еквиваленти дају се испод)

ك ت ث ن ل پ ڀ س و ڙ وض و و و ط ش ص و ر پ ن م ل ق ی ه و غ ف ج د خ و چ ځ ب ا
A, B, C, Ч, X, Д, Дж, ф, Г, Г, Й, К, Л, М, Н, П, Р, С, Ш, Т, Ё, В, З, Ж, Ць, Дзь, Ль, Нь, Сь, Зь, Ть, Кь

Текстови

За староисточнословенски, видјети прва два текста у претходном сегменту о руском.

Жыў-быў Эней, дзяцок хупавы, Хлапец няўвошта украсіў; Хоць пан, але удаўсь ласкавы, Даступен, вецел, неграбіў.	У временим давнім живо је Енеј, бистар момак Дечко, рекло би се, лијеп Мада је газда, успіјева лубазан бити Доступан, уљудан, тих
--	---

Енеида *наопако*, почетак, анонимни текст приписиван Викентију Павловичу Ровинском, 1820.

http://knihi.com/none/Enieida_navyvarat.html (приступљено 12. маја 2020.)

Ой, не шапчы, мая бярозка, Журлівым пошাপтам галінаў, Пайду сягоння ў поле позна — Сустрэпу любую дзяўчыну.	Ој не шапући брезіце моја Жалосним шаптом својих грана Поћи ћу данас у поле позна Сресћу љубљену дјеву
---	--

Петрус Бровка *Не шапући брезице моја*, прва строфа, 1926

<http://rv-blr.com/verse/show/95886> (приступљено 12. маја 2020.)

Звоніць тэлефон, і яна бярэ трубку. Дванаццаць мужчын, аблэгшыся на адпаліраваны, шырокі, нібы прыла- вак, бар'ер, затойваюць дыханне. Нашыя вочы скіроўваюцца і нерухо- меюць на яе прыпудраным заклапо- чаным твары.	Звони телефон и она диже слу- шалицу. Дванаест мушкараца који се ослањају на угланцану, широку као тезгу, баријеру, за- уостављају дах. Наше очи су фиксирани су и непокретне на њеном напудраном лицу.
--	---

Васил Бикау *Мртваце не боли*, 1, почетак, 1965

https://knihi.com/Vasil_Bykau/Miortvym_nie_balic.html (приступљено 12. маја 2020.)

Додатак 8.3 Пољска писма и узорци текста

Савремена абецеда: Aa, Aą, Bb, Cc, Ćć, Dd, Ee, Eę, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Łł, Mm, Nn, Ńń, Oo, Óó, Pp, Qq, Rr, Ss, Śś, Tt, Uu, Vv, Ww, Xx, Yy, Zz, Żż, Źź

Различити старопољски начини биљежења звукова (9–16. вијек):

<i>Савремени знак</i>	<i>Старопољски знак</i>
ą, ę	am, an, o, um, un, ø, e, em, en
ć	c, ch, cz, t
cz	c, ch, che
dz	c, cz, dz, z
i	i, y
j	g, i, j, y
k	c, ck, k
rz	r, rz
s	s, ss, z
ś	s, sch, ssy, sy
sz	s, sch, ss, sz
t	t, th
u	u, v
w	u, v
y	i, y
ż	sy, z, zy
ź	s, z

Приједлог реформе Јакуба Паркошовица (година 1440.)

<i>Савремени знак</i>	<i>Приједлог Паркошовица</i>
a	a
ą	ø
ā	aa
ć	ç
cz	cz
e	e
ę	q

$\bar{e}$	ee
f	ff
j	g
$\bar{o}$	oo
$\bar{u}$	uu
$\acute{z}$	zz
$\dot{z}$	sz

Средњополски приједлози реформи (16–18. вијек)

Станислав Заборовски (године 1514–1515.)

Савремени знак	Приједлог Заборовског	Савремени знак	Приједлог Заборовског
a	ą	l	l
ā	a	ł	l'
ą	ą	m	m
b	b	ń	ñ
ḃ	ḃ	n	n
c	c	ń	ñ
cz	ċ	o	o
ć	ċ	ó	ò
d	d	p	p
dź	ḋ	ṑ	ṑ
e	e	r	r
ē	ë	rz	ř
ę	ą	s	s, ſ, ꝛ
f	d	ś	š, ẛ
g	g	t	t
g	ḡ	u	u, v
ch	ch	w	w, v, u
i	i, ĭ	ŵ	ü, ŵ
j	y, ĳ, j, i, ġ	y	ĩ, i
k	k	z	z
k	ḱ	ż	ž
kś	ḳ	ż	ž

Приједлог Јана Кохановског (година 1592, савремена абецеда даје се у заградама тамо гдје је различита)

a á à ą b ḃ c ć [cz] d θ [dz] θ' [dź] θ' [dž] é è ę f g h ch i k l ł m ń [mi] n ṁ o ó p ṑ [pi] q r ř [rz] ſ [s] σ [ś] β [sz] t v w ŵ x y z ź z [ž].

Узорци текстова

Bogv rodzicza dzewicza bogem slawena maria U twego syna gospodzina matko swolena maria Siszczu nam spwecz nam Kyrieleyson Twego dzela krzcziczela boszicze Uslisz glosi naplen misli czlowecze Slisz modlitwo yosz nosimi A dacz raczi gegosz prosimi a naswecze zbozni pobith posziwocze raski przebith kyrieleyson.	Мајко Божија, Дјево, Богом слављена Маријо! Питај сина свога, Господина, вољена мајко Маријо да нам опрости и дај нам <i>Кирие елеисон!</i> Чуј звуке дјела крститеља и напуни мисли људске, чуј молитву коју носимо Дај нам божански живот на земљи. Послије живота рајско насеље. <i>Кирие елеисон!</i>
---	---

Богородица (најстарија пољска химна, 10–13. вијек)

http://staropolska.pl/sredniowiecze/poezja_religijna/bogurodzica/bogurodzica.html (приступљено 10. маја 2020.)

idunt oclī mī faluta § abi na pfti dary e° neb'lkego tuu. Ta flo piſe fti lucal naceſch ynaſalo § domeſciły godom nyneylīm • aſo ta iſta floua zmo ochcē fluoti iem' beſe ymo ſymeon • fti • p"udiui bogoboyny	Viderunt oculi mei salutare tuum. Свети Лука пише ове ријечи у част и славу ових година и исте ријечи изговарао је Отац Свети, чије је име Симеон, свети, праведни и богобо- јазни.
---	--

Светокришке проповиједи (13–14. вијек), Проповијед VI, ред 1–4

<https://crispa.uw.edu.pl/object/files/268778/display/Default> (приступљено 10. маја 2020.)

Litwo! Ojczyzna moja! ty jesteś jak zdrowie: Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,	Литво! Отаџбино моја! Ти си као здравље: Колико те треба цијенити, сазнаће
--	--

Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobię Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.	Онај ко те изгуби. Данас љепоту твоју у пуној красоти Видим и описујем јер ми недостајеш
--	--

Адам Мицкијевич *Пан Тадеуш*, I, инвокација, 1834.

<https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/pan-tadeusz.pdf> (приступљено 10. маја 2020.)

W początkach roku 1878, kiedy świat polityczny zajmował się pokojem san- stefańskim, wyborem nowego papieża albo szansami europejskiej wojny, warszawscy kupcy tudzież inteligencja pewnej okolicy Krakowskiego Przedmieścia niemniej gorąco interesowała się przyszłością galanteryjnego sklepu pod firmą J. Mincel i S. Wokulski.	Почетком године 1878, кад се поли- тички свијет занимао Санстефан- ским миром, избором новог папе или могућношћу европског рата, варшавски трговци а и интелиген- ција одређеног предјела Краковског предграђа ништа мање горљиво нису били заинтересовани будућ- ношћу галантеријске радње J. Минцела и С. Вокулског.
--	---

Болеслав Прус *Лутка*, I,1 почетак, 1890.

<https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/lalka-tom-pierwszy.html> (приступ-
љено 10. маја 2020.)

Додатак 8.4 Чешка и словачка писма и узорци текста

Чешки

Савремено писмо

Aa, Áá, Bb, Cc, Čč, Dd, Ďď, Ee, Éé, Ěě, Ff, Gg, Hh, Chch, Ii, Íí, Jj, Kk,
Ll, Mm, Nn, Ňň, Oo, Óó, Pp, Qq, Rr, Řř, Ss, Šš, Tt, Ěť, Uu, Úú, Ůů,
Vv, Ww, Xx, Yy, Ýý, Zz, Žž

За фонетске вриједности видјети Додатак 1.3

Давна писма

Готица (користили су је протестанти у 16. вијеку)

**Ȧa Ȧá Bb Cc Čč Dd D'd' Ee Eě Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn
Ńň Oo Pp Rr Rř Ss Šš Tt T't Uu Uu̇ Vv Ww Xx Yy Yẏ Zz Žž**

Писање помоћу диграфа прије 1320.

Савремени знак	Диграф
c	cz
č	chz
ch	ch
ě	ie, ye
j	g
ř	rs, rz
s	zz
š	s
u	v
v	w
z	z
ž	s

Писање помоћу диграфа након 1320.

Савремени знак	Диграф
ch	ch
c	cz
č	cz
j	g
ř	rs, rz
s	s, ss
š	s, ss
v	w
u	v
z	z
ž	z
j	y (на крају слога)
ě	ie, ye

Хуситско писање помоћу дијакритика (предложено у *Orthographia bohemica*, 1406–1412, приписивана Јану Хусу)

Савремени знак	Диграф
с	с
č	ċ
j	g (испред i и e)
ř	r
s	s
š	š
v	v
u	w
z	z
ž	ž
ň	ñ
dʹ	ď
tʹ	ť
l (soft)	l
l (hard)	ľ

Узорци текстова

Pauel dal gest ploscoucih zemu Wlah dal gest dolas zemu bogu i suiatemu scepanu se duema dusnicoma bogucea a sedlatu	Павел је у Плошицама дао земљу Влах је у Доланима дао земљу Богу И Светом Стефану са два Поданика Богучејем и Седлатом
---	---

Утемељитељска листина Литомјерске капитуле, латински документ из 1057. са приписом на чешком из раног 14. вијека

<https://czech.mml.ox.ac.uk/zakladaci-listina-kapituly-litomericke> (приступљено 10. маја 2020.)

W ten čas Ržeŋ Gežjls UčedInyřtũm swřm: Budau znamenř na Sluncř a na Měřřcř	У том тренутку рече Исус Ученицима својим Биће знакова на Сунцу и на Мјесецу
--	--

Јан Хус *Постила*, Друга недјеља Адвента, почетак, написано у раном 15. вијеку (узорак је из издања из 1563.)

<http://www.etf.cuni.cz/library/Hus-Postilla/> (приступљено 10. маја 2020.)

„Tak nám zabili Ferdinanda,” řekla posluhovačka panu Švejkovi, který opustiv před léty vojenskou službu, když byl definitivně prohlášen vojenskou lékařskou komisí za blba, živil se prodejem psů, ošklivých nečistokrevných oblud, kterým padělal rodokmeny.	“Тако су убили нашег Фердинанда”, рекла је кућна помоћница господину Швејку, који је прије много година напустио војну службу јер га је војна медицинска комисија недвојбено прогласила за идиота, зарађивао је продајући псе, ружне мјешанце, чији су педигреи били фалсификовани.
---	---

Јарослав Хашек *Пригоде доброг војника Швејка током Свјетског рата* I, 1, почетак, 1921–23.

https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/55/svejk_1_a_2.pdf (приступљено 20. маја 2020.)

Словачки

Савремено писмо

Aa, Áá, Ää, Bb, Cc, Čč, Dd, Ďď, Dzdz, Dždž, Ee, Éé, Ff, Gg, Hh, Chch, Ii, Íí, Jj, Kk, Ll, Lí, Lľ, Mm, Nn, Ňň, Oo, Óó, Ôô, Pp, Qq, Rr, Řř, Ss, Šš, Tt, Ľť, Uu, Úú, Vv, Ww, Xx, Yy, Ýý, Zz, Žž

За фонолошке вриједности видјети Додатак 1.3.

За давна писма видјети претходну секцију о чешком.

Узорци текстова

My Slováci sme kmeň; za to nás uznali najlepši a najzbehlejší znatelia národa slovanského, Dobrovský a Šafárik, a kto by nám kmeňovitosť odopriet' chcel, neznal by nás docela. Kmeňovitosť naša sa zakladá podstatne (essentialiter, wesentlich) na našom vlastnom, osobitnom nárečí a potom na iných stranách nášho života.	Ми Словаци смо народ; као то су нас признали најквалификованији експерти за словачки народ: Добровски и Шафарик, а они који хоће да негирају нашу националност, не знају наш уопште. Наша националност заснована је на нашем посебном нарјечју и на другим странама нашег живота.
--	--

Људевит Штур Глас сународницима, 1845, други параграф
https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1507/Stur_Hlas-k-rodakom/ (приступљено 21. маја 2020.)

Tam niekde v diaľke v čierňavých horách dedinka biela túli sa k zemi pokojná, tichá.	Негдје у даљини У црнкастим горама Бијело село Пригрљава земљу Спокојно, тихо.
---	---

Иван Краско *Vesper dominicae*

<https://www.postoj.sk/27923/ivan-krasko-vesper-dominicae> (приступљено 21. маја 2020.)

Nežiadam si márností svetských od Hospodina, lebo bohatstvo, zisk a sláva radosťou chvíľkovou zapalujú srdce človeka a ja chcem, aby srdce moje bolo zapálené radosťou večnou.	Не желим пролазности овог свијета од Господина, јер богатство, добит и слава, запале човјеково срце пролазном радошћу а ја хоћу да моје срце гори радошћу вјечном.
---	---

Маргита Фигли *Три кестењаста коња*, 1940, почетак
<https://www.knihyprekazdeho.sk/images/pdf/9788055130859.pdf>
(приступљено 21. маја 2020.)

Twoju nohu wjedł na hory A či swěta krasnośc pokazał, Zo by před njej ty so zhibował?	Повео твој корак у гору Красоту свијета да ти покаже Да се пред њим повијеш
---	---

Хандриј Зејлер *Vjera y Łужиштво*, око 1835 (горњолужички)

https://wikisource.org/wiki/Wěra_do_Serbowstwa (приступљено 17. маја 2020.)

Na podwjacor we Łužycy, tam stoje naše Bórkowy we błotkach a we žytnišćach tak ak te griby na łukach.	На запад од Лужице Стоји град Боркови У мочвари и житним пољима Као оне гљиве на ливадама
--	--

Мина Виткојц Боркови, строфа I, 1926. (доњолужички)

<https://wikisource.org/wiki/Bórkowy> (приступљено 17. маја 2020.)

Додатак 8.6 Српскохрватска писма и узорци текста

Савремена писма

Латиница: Aa, Bb, Cc, Čč, Dd, Dždž, Đđ, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Ljlj, Mm, Nn, Njnj, Oo, Pp, Rr, Ss, Šš, Uu, Vv, Zz, Žž (само у страним именима у хрватском и бошњачком: Qq, Ww, Xx, Yy)

Ћирилица: Аа, Бб, Вв, Гг, Д д, Цц, Ћћ, Ее, Жж, Зз, Ии, Јј, Кк, Лл, Љљ, Мм, Нн, Њњ, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Ћћ, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш

Давна писма

Босанчица (верзија ћирилице у употреби код Фрањеваца у Босни и Далмацији)

Ч Б О Г А € Ж Џ S Ћ Н К Л М Н О Ѧ П Р С П У + Х Ч V
Ш Ц Ђ Ђ Ю

Аребица: ا, ب, ج, د, ه, و, ز, س, ش, ط, ق, غ, ف, ت, ث, ج, ح, ر, پ, ت, ج, ج, ا, ب, ا, a, b, i, c, c, d, t, p, r, d, h, c, z, s, ž, š, f, g, k, v, nj, n, m, lj, o, u, j, e
За фонетску врједност, видјети Додатак 1.3.

Верзије латинице прије гајице

Код Хвата је на сјеверу преовладавао мађарски утицај у рјешењима а на југу млетачки.

Савремени знак	Сјевер	Југ
Č	cs, cf	c, ci
Š	s, ff, ss	sc, fc
Lj	gl	ly
Nj	gn	ny
Ć	ch, ty	ch
Ž	s, f (у комбинацијама)	x
C	cz	c, z
S	s, z	sz, fz

Узорци текста

Цар Сулејман јасак учинио:
Да с' не пије уз рамазан вино,
Да с' не носе зелене доламе,
Да с' не пашу сабље оковане,
Да с' не игра колом уз кадуне;
Марко игра колом уз кадуне,
Марко паше сабљу оковану,
Марко носи зелену доламу,
Марко пије уз рамазан вино,

Марко пије уз Рамазан вино, српски

https://sr.wikisource.org/wiki/Марко_пије_уз_рамазан_вино (приступљено 21. маја 2020.)

Kad sam sinoć vidio te, o, gazelo - dušo moja,
Na izvoru, gdje umivaš lice b'jelo - dušo moja,

U čas prvi nisam znao da l' si vila il hurija:
Tako me je tvoje čarno oko smelo - dušo moja

Musa Ćazim Ćatić *Tri gazela*, I, прва два куплета, 1907, бошњачки

[https://bs.wikisource.org/wiki/Tri_gazela_\(Ćatić\)/I](https://bs.wikisource.org/wiki/Tri_gazela_(Ćatić)/I) (приступљено 21. маја 2020.)

Noćas se moje čelo žari,
noćas se moje vjeđe pote;
i moje misli san ozari,
umrijet ću noćas od ljepote

Tin Ujević *Notturmo*, прва строфа, 1926, хрватски

[https://hr.wikisource.org/wiki/Notturmo_\(Ujević\)](https://hr.wikisource.org/wiki/Notturmo_(Ujević)) (приступљено 21. маја 2020.)

Додатак 8.7 Словеначка писма и узорци текста

Савремено писмо (gajica):

Aa, Bb, Cc, Čč, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Šš, Uu, Vv, Zz, Žž

(само у страним именима: Ćć, Đđ, Qq, Ww, Xx, Yy)

За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Давна писма

Бохорчица, коришћена 16–19. вијека (данашње вриједности дају се у загради ако су различите)

a b d e f g h i j k l m n o p r f [s] fh [š] s [z] sh [ž] t u v z [c] zh [č]

Метелчица, коришћена 1825–1833. (данашње вриједности дају се у загради ако су различите)

A B D E [отворено е] Ć [затворено е] F G H H [меко h] I Ž J K L L [lj] M N H [nj] Oo [затворено о] ФФ [отворено о] Pp Rr Ss Шш [š] Щщ [šč] Зз [z] Ж [ž] T U Vv Пп [c] Чч [č]

Дајнџица, коришћена 1824–1839. у Штајерској (данашње вриједности дају се у загради ако су различите)

A B C D E F G H I J K L M N D [nj] O P R S 8 [š] Z X [ž] T U Y [j] V Ч [č]

Узорци текстова

Bofe gozpodi miloztiuvi. otze bofe. tebe izpovuede. vuez moi greh. I' zuetemu creztu. I' zuetei marii. I zuetemu Michaelu

[Боже, Госпoде милостиви, Оче Боже, Теби исповијeдам сав свој гријех и светом крсту и светој Марији и светом Михајлу.]

Брижински листићи, написани између 972. и 1039.) листић 78a

<http://nl.ijs.si/e-zrc/bs/> (приступљено 6. маја 2020.)

Ozha nash kir fi vnebefih. Pofuizhenu bodi tuye Ime. Prydi knam tuye kralestuu Ifidifse tuya uola koker vnebi taku tudi na femli. Dai nam danas nash vfagdani kruh. Inu nam odpusti nalhe delge/koker my odpulfzhemo nashim dellhnikom. Inu nash ne vpelai vto ifkulhno.	Оче наш, који си на небесима, да се свети име Твоје, да дође царство Твоје; да буде воља Твоја, и на земљи као на небу. Хљеб наш насушни дај нам данас, и опрости нам дугове наше, као што и ми опраштамо дужницима својим; и не заведи нас у искушење,
--	---

Примож Трубар *Абецедаријум и мали катехизам*, 1550, стр. 14–15
https://fran.si/korpus16/Knjiga/5/abecedarium_katekizem_vindicarski (при-
ступљено 6. маја 2020.)

Žive naj vsi narodi Ki hrepene dočakat' dan Da koder sonce hodi Prepir iz sveta bo pregnan Da rojak Prost bo vsak Ne vrag, le sosed bo mejak!	Нека живе сви народи Да дочекају дан Да гдје год Сунце ходи Сукоб из свијета буде прогнан Да земљак Слободан буде сваки Не непријатељ, него сусјед као комшија
--	--

France Prešeren *Здравица*, строфа VII, 1848 (и текст националне химне)
http://www.preseren.net/slo/3_poezije/13_zdravljica.asp (приступљено 6.
маја 2020.)

Додатак 8.8 Бугарска писма и узорци текста

А а, Б б, В в, Г г, Д д, Е е, Ж ж, З з, И и, Й й, К к, Л л, М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, Ћ ћ, У у, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ
За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3.

Узорци текста

[Полза ѿ історіи]	[Корист од историје]
Вѣдѣніе прежде бывъш(и)хъ в мѣрѣ семъ вещеі и дѣланіи, живѹщымъ, на земли. не такмо полезно на и зѣло потребно естъ.	Знање бивших у свијету овом ствари и дјелања живућима у о- вом свијету не само да је корисно него и веома потребно.

Пајсије Хилендарски *Словенобугарска историја*, стр. 3, почетак, 1762.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d3/Paisii_Hilendarski_Istoriya_Slavyanobolgarskaya_red_Y_Ivanov_BAN_1914.pdf (приступљено 21. маја 2021.)

Тежко, брате, се живее между глупци неразбрани; душата ми в огън тлее, сърцето ми в люти рани.	Тешко се, брате, живи Међу будалама неразумнима Душа ми изгара Срце ми је у љутим ранама.
---	--

Христо Ботев *Мом брату*, строфа I, 1868.

https://bg.wikipedia.org/wiki/Към_брата_си (приступљено 21. маја 2021.)

Високо в бялата планина имало малка метеорологична станция и в нея живеел един стар метеоролог. Той бил съвсем сам и когато му оставало свободно време, си съчинявал разни приказки и стихотворения.	Високо у бијелој планини била је мала метеоролошка станица и у њој је живио стари метеоролог. Он је био сасвим сам и кад му је остајало слободног времена састављао је приче и пјесме.
--	--

Валери Петров *Пет прича. Бијела прича*, почетак, 1984.

<https://chitanka.info/book/8306-pet-prikazki> (приступљено 21. маја 2021.)

Додатак 8.9 Македонска писма и узорци текста

Савремено писмо:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ѓѓ, Ее, Жж, Зз, Ss, Ии, Јј, Кк, Лл, Љљ, Мм, Нн, Њњ, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Ќќ, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Џџ, Шш

Давна писма:

Грчица: А α, В β, Г γ, Δ δ, Е ε, Н η, Z ζ, Θ θ, I ι, К κ, К κ, Λ λ, М μ, N ν, Ξ ξ, О о, Ω ω, П π, Р ρ, Σ σ/ς, Т τ, Υ υ, Ф φ, Х χ, Ψ ψ

За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Узорци текста

Овое сказаніе да чати или самъ себѣ или дрѣгомѣ на главѣ, кои е мощно боленѣ, или во големѣ саклетѣ се на'окатѣ или во длабоки грѣховы	Ову причу треба да се чита самом себи или другоме на главу ко је озбиљно болестан или се налази у великим проблемима или у дубоком гријеху
--	--

Кирил Печиновић *Огледало*, страна Е, 1816.

http://www.strumski.com/books/Kiril_Pejchinovich_Ogledalo.pdf (приступљено 21. маја 2021.)

Откако Ленка остави кошула тенка ленена недовезена на разбој и на наломи отиде тутун да реди в монопол — лицето и се измени веги паднаја надолу и усти свиа кораво.	Откако Ленка остави Кошуљу танку ланену Недовезену на разбоју И у нанулама отиде Дуван да ређа у фабрици — Лице јој се измијени Вјеђе падоше надолје А уста се искраставише
--	--

Кочо Рацин *Бијела праскозорја, Ленка*, прва строфа, 1939.

https://mk.wikisource.org/wiki/Бели_Мугри/_Ленка (приступљено 21. маја 2021.)

О тешкото! Зурли штом диво ќе писнат, штом тапан ќе грмне со подземен екот - во градиве зошто жал лута ме стиска, во очиве зошто навира река и зошто ми иде да плачам ко дете, да превијам раце, да прекријам лик - та гризам јас усни, стегам срце клето, да не пушти вик.	О тешко! Кад зурле дивље писну Кад давул загрми подземним ехом Зашто ме у овој груди туга притишће Зашто на очи навире ријека И зашто хоћу да плачем као дијете Да превијам руке, да прекривам лице Да гризем усне, стежем срце клето Да не пушти крик
---	--

Блаже Конески *Земља и љубав, Тешко*, прва строфа, 1948.

<https://mk.wikisource.org/wiki/Тешкото> (приступљено 21. маја 2021)

Додатак 8.10 Писма и узорци текста малих књижевних језика

Кашупски

Aa Aą Ãã Bb Cc Dd Ee Éé Ęę Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Łł Mm Nn Ńń Oo Òò Óó Ôô Pp Rr Ss Tt
Uu Ùù Ww Yy Zz Żż

За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Aleksander Majkòwsczi na swiat przëszedł 17 lëpńca 1876 r. w Kòscérzënie w gbùrszci familii Jana i Józefinë z Basków. Dzãka stipendium przëznónémù przez Towarzëstwò Nòùkòwi Pòmòcë mógł ùczëc sã w kòscérsczim progimnazjum i w chòjnicczim gimnazjum. Òb czas ùczbë w gimnazjum przënòlégòł do filomacczégò karna „Mickiewicz”, gdzie miòł leżnosc zapòznac sã z pòlską historią i pismienizną. W 1895 r. zdòł matùrã, pò czim wrócył do swòji domòcy Kòscérzëně.

[Александар Мајковски на свијет је дошао 17. јула 1876. у Кошћежини у грађанској породици Јана и Јозефине из Баска. Захваљујући стипендији коју му је додијелило Друштво помагања науке, могао је похађати предгимназију у Кошћежини и гимназију у Хојницама. Док се учио припадао је филолошком кругу “Мицкијевич”, гдје се могао упознати са пољском историјом и писменошћу. Године 1895. положио је матуру, након чега се вратио родној Кошћежини.]

Чланак из Википедије, 2020. https://csb.wikipedia.org/wiki/Aleksander_Majkòwsczi (приступљено 10. маја 2020.)

Градишћанскохрватски

Aa Bb Cc Čč Ćć Dd Dždž Đđ Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Ljlj Mm Nn Njnj Oo Pp Rr Ss Šš Tt Uu Vv Zz Žž

За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Anton Slavić je u Bonnu je studirao slavistiku, a kašnje teologiju. Djelao je u Kölnu, Leverkusenu i Langenfeldu a 18 ljet dugo je bio i dušobrižnik hrvatskih gastarbajterov. 12 ljet dugo je bio farnik u Filežu. U 1965. ljetu u Kölnu zaredjen za duhovnika.

Od 1971. ljeta je uz nimško dušobrižništvo preuzeo i skrb za hrvatske gastarbajtere. Slavić je pak 1989. ljeta nastao farnik Fileža, a od 1993. ljeta početo i Mjenova. Na tom mjestu je ostao do kraja 2001. A. Slavić je 2015. ljeta u Kölnu svečevao svoju zlatu mašu.

[Антун Славић је у Бону студирао славистику а касније теологију. Дјеловао је у Келну, Леверкузену и Лангенфелду а 18 година био је душебрижник хрватских гастарбајтера. Дванаест година био је жупник у Филежу. Године 1965. у Келну је заређен за свештеника. Од 1971. уз њемачко је душебрижништво преузео и старање о хрватским гастарбајтерима. Славић је године 1989 постао жупник Филежа, а од 1993. и Мјенова. На том мјесту остао је до краја 2001. А. Славић је године 2015. у Келну славио своју златну мису.]

Хрватске новине, 2019

<https://hrvatskenovine.at/clanak/05-07-2019/umro-je-hrvatski-pjesnik-anton-slavic>
(приступљено 10. маја 2020.)

Западнополески

Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Іі, Ыы, Јј, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Шчшч

За фонетске вриједности, видјети Додатак 1.3

Рыбалка лычылося чысто мужчынськым занетком. Сітка ля кломлі плыласа кэ правыласа выключно мужчынамы. Je ныпрыпомню выпадка, шоб пры дылынні рыбы була жоночына, хоч бы і сама нахабна з іх	Рибарење се сматрало искључиво мушким занимањем. Мреже за ловљење риба плели су и правили искључиво мушкарци. Не памтим да је у дијељењу рибе била присутна жена, чак ни оне најбезобразније нису долазиле.
---	---

О рибарењу на западном Полесју, Новине «Zbuddine» № 19(59), 92.X.16–31, почетак, 1992.

https://ru.wikipedia.org/wiki/Западнополесский_микроязык (приступљено 21. маја 2020)

Појмовни и именски регистар

Напомена: индексирани је само главни текст (а не додаци). Индекс упућује само на мјеста гдје је појам одређен. У главном тексту нису индексирани дијелови са препорученом литературом јер се аутори лако могу наћи у списку литературе.

S

Sherbedgia, Rade · 92
Slavia Graeca · 164
Slavia Islamica · 163
Slavia Iudaica · 163
Slavia Latina · 163
Slavia Lutherana · 164
Slavia Orthodoxa · 163

A

аблатив · 95
Авакум · 183
аглутинативни језици · 44
акузатив · 95
акценат · 43
албански језик · 53
алвеоларни консонант · 41
алтајски језици · 55
аљаско-руски трговачки пиџин · 27
анадолијска претпоставка · 71
анадолијски језици · 53
аналогија · 99
апроксимант · 42
асимилација · 42
аспирација · 75
аспировани консонант · 42
Аустрославизам · 199
африката · 41
афроазијски језици · 55

Ахачич, Козма · 219

Б

балачка · 26
балтички језици · 53
балто-словенска јеизчка зајендица · 54
баматскобугарски микројезик · 34
Башагић, Сафвет-бег · 200
безвучни консонант · 41
Бејкер, Сидни Ј. · 227
белорусизација · 186
Бернолак, Антон · 193
Берон, Васил · 204
бјелоруски језик · 24, 186
Богоров, Иван · 204
Бонапарте, Наполеон · 201
Боп, Франц · 51
босанска варијанта српскохрватског · 31
босанска редакција старословенског језика · 33
босански/хрватски/црногорски/српски · 31
босански/хрватски/српски · 31
босанскохерцеговачки међуваријантски тип · 32
бохорчица · 201
Бохорич, Адам · 201
бошњачка варијанта српскохрватског · 32, 199
Бралчик, Жежи · 219
Броз, Јосип Тито · 134
Брубејкер, Роџерс · 177, 227

бугароенглески · 28
бугарска редакција старословенског
језика · 33
бугарска редакција црквенословенског
језика · 33
бугарски језик · 33, 203
буњевачки микројезик · 33
Буњин, Иван Алексејевич · 184
БХМС · 31
БХС · 31

В

Вајан, Андре · 51
Вајнрајх, Макс · 37, 226
варијација · 35
Вебер, Макс · 176, 217
веза у семантичком преношењу · 67
везивање квалитета за квантитет · 77
Венелин, Јуриј · 204
венетски словеначки микројезик · 32
Веренцин, Константин Васиљевич · 186
Вернер, Карл · 51
Видаковић, Милован · 197
високи вокал · 40
висококонтекстне културе · 19
Витезовић, Павао Ритер · 198
вички миројезик · 29
вјештачки (плански) словенски језици · 23
Владислав Граматик · 203
Водник, Валентин · 201
вокали · 39
вокализација јерова · 84
вокалски дифтонг · 74
вокалски резонанти · 75
вријеме у језичком развоју · 62
Вукоје · 17

Г

Гај, Људевит · 191, 199
ГАЛИЦА · 202
Галабов, Живко · 139
Гелнер, Ернест · 176
генитив · 95
германски језици · 52

глаголска флексија · 100
глаголски вид · 103
глаголица · 22
гласници · 39
глотохронологија · 61
Голубовић, Јелена · 138
горански микројезик · 34
горњолужички језик · 30, 194
Госкенс, Шарлот · 138
готица · 22
градишћанскохрватски микројезик · 32
грађанско писмо · 183
гражданка · 183
граматички морфем · 44
грешке као извор реконструкције · 58
Григорије Цамблак · 203
Грим, Јаков · 51
Гринберг Роберт · 163
грчица · 22
грчки језик · 53
губљење јерова · 84
Гундулић, Иван · 198

Д

Дајнко, Петер · 202
дајнчица · 202
Далматин, Јуриј · 201
Даљ, Владимир Иванович · 184
Даничић, Ђуро · 199
ДАТИВ · 95
двојина · 95
деаспирација · 78
деклинација · 45, 97
Дела Бела, Арделио · 198
дентал · 41
дентални консонант · 41
Дерксен, Рик · 125, 126, 128, 131
десна маргина слога · 43
Дивковић, Матија · 198
диглосија · 178
Диздар, Мехмедалија Мак · 200
дијалекат (говор) · 178
дијалекти · 36
Дикан · 17
Дионисије Дивни · 203
Добровски, Јосиф · 51, 191

долганско-руски пиџин · 27
Долуханов, Павел · 71
дометак · 44
доњолужички језик · 30, 194
дравидски језици · 55
Држић, Ђоре · 198
Држић, Марин · 198
друга палатализација · 80
други јужнословенски утицај · 183
дуготрајна оријентација · 20
дужина слога · 43
дунавско-панонска претпоставка · 71
дуративни глаголи · 104
Душан Стефан · 196

Ђ

Ђирило · 181

Е

егејскомакедонски микројезик · 34
екстензија (проширење) · 67
елшански микројезик · 25
Ендрјуз, Дејвид · 159
енклитика · 46
епилингвистички елементи · 65, 150
ескимско-руски пиџин · 27
етнолект · 29
етнолет · 232

Ж

Жефаровић, Христифор · 197

З

завршно обезвучавање · 91
завршносвршени глаголи · 104
задњи вокал · 40
задњонепчани (веларни) консонант · 41
заједничкословенски период · 65
западнојужнословенски језици · 31

западнополески микројезик · 25
западноруски · 25
западнословенски језици · 21, 28
западњаци · 184
затворене граматичке категорије · 45
затворени дифтонг · 40
затворени слог · 43
звучни консонант · 41
звучник · 41
Згуста, Ладислав · 214
Зејлер, Хандриј · 195
Зоранић, Петар · 198

И

Иван Грозни · 15
идиолект · 35
избјегавање несигурности · 20
избор (селекција) стандарднојезичког
варијетета · 179
ИЗВОР · 66
изворишни домен · 67
изоглоса · 69
изолацијски језици · 44
изумрли словенски језици · 23
имена мјеста · 59
именска флексија · 97
имперфективни глаголски вид · 103
индивидуализам · 18
индоаријски језици · 52
индоевропска прадомовина
(прапостојбина) · 71
индоевропска језичка породица · 50
Инокентије од Аљаске · 170
инструментал · 96
ирански језици · 52
исељенички језички облици · 26
испадање · 42
испрекидани глаголи · 104
источнојужнословенски језици · 31
источнословачки микројезик · 30
источнословенски језици · 21
италски (романски) језици · 52
ителменско-руски пиџин · 27
итеративни глаголи · 104

J

јаки положај јера · 85
Јакубица, Миклавуш · 194
ЈАТ · 82
Јевтимије Трновски · 203
једнина · 95
једногласник · 39
језгро слога · 43
језик потомак · 49
језик предак · 49
језик ране писмености · 58
језичка дијахронија · 65
језичка култура · 175, 212
језичка подгрупа · 61
језичка породица · 49
језичка синхронија · 65
језички ауторитет · 176
језички циклус · 67
јерменски језик · 53
Јефимија · 196
Јордан, Јан Петр · 195
јотоване · 82
јудеословенски језик · 30
јудеочешки језик · 30
јужнословенски језици · 21, 31

К

кајкавски микројезик · 33
камчадалско-руси пиџин · 27
Карамзин, Николај Михайлович · 183
Караџић, Вук Стефановић · 198
картвелијски језици · 55
Качић Миошић Андрија · 198
Кашић, Бартол · 198
кашупски језик · 207
кашупски микројезик · 29
квалитативна промјена · 67
квантитативна промјена · 67
келтски језици · 53
кентумски језици · 53
Кепески, Круме · 205
кинеско-руски пиџини · 27
Клајн, Иван · 218, 219
КЛАСЕ · 98
Климент · 181

клитика · 45
кључне ријечи културе · 118
кнаански језик · 30
књижевни језик · 175, 178
ко(н)текстуални расцјепи · 121
колективизам · 18
Коменски, Јан Амос · 191
компаративни метод · 57
компарација · 45
Конески, Блаже · 205
конзервативни језици · 59
конјугација · 45, 100
консонант · 39
Копитар, Јернеј · 199, 201
кореански језици · 55
Кохановски, Јан · 188
критичне промјене · 63
Крчовски, Јоаким · 206
Кун, Томас · 64
Кундера, Милош · 118
Курта, Флорин · 51

Л

лабијал · 41
лабијализовани велари · 75
лабијализовани консонант · 42
лабио-дентални консонант · 41
Лабуда, Александар · 207
лажни пријатељи преводиоца · 142
Лазаревић, Стефан · 196
ларингали · 76
латерал · 42
латиница · 22
лашки дијалекти · 30
лексикостатистика · 61
лексичке подударности · 134
Лесја Украјинка · 185
Лескин, Август · 51
лехитски језици · 28
лијева маргина слога · 43
ликвида · 42
ликвидни дифтонг · 75
Линде, Самуил Богумил · 188
Лисохорски, Ондра · 208
локатив · 96
Ломоносов, Михаил Васиљевич · 183

М

макаронски језици · 23
макаронски латински · 29
македонски језик · 33, 205
Маковски, Маријан · 207
макројезик · 32
мали књижевни језици · 23
МАЛИНА · 102
маргина слога · 43
Маретић, Томо · 199
Марковски, Анджеј · 219
Марулић, Марко · 198
Мегизер, Хијеронимус · 201
међудијалекат · 192
међујезички хомоними и пароними · 134
међусловенски језик · 23
Меје, Антоан · 51
мелодија акцента · 43
Менкен, Х.Л. · 227
метатеза (преметање) · 84
Метелком Франц · 202
метелчица · 202
Методије · 181
Миладинов, Димитрије · 206
Миладинов, Константин · 206
Милрој, Лесли · 176
Милрој, Џејмс · 176
Милутиновић, Сима Сарајлија · 197
Мирковић, Никола · 139
Мисирков, Крсте · 206
Мицкјевич, Адам · 188, 234, 235
мјесто акцента · 43
Мјодек, Јан · 219, 232
множина · 95
молишки хрватски микројезик · 32
монофтонг · 39
монофтонгизација · 76
монохроне културе · 18, 114
моравски микројезик · 30
московска (синодска) рецензија
 црквенословенског · 182
мотолски говор · 26
мртви језик · 49
мушкост · 20

Н

Набоков, Владимир Владимирович · 119
Нагел, Алојзи · 207
НАЗАЛ · 42
назали · 75
назални *primum* · 75
назалност · 40
наркомовка · 186
наставак · 44
Наум · 181
нашински микројезик · 34
неотеричко вријеме · 64
Неофит Рилски · 204
несвршени глаголски вид · 103
неслучајне сличности · 61
ниво в (високи ниво) диглосије · 179
ниво н (ниски ниво) диглосије · 179
ниски вокал · 40
нискоконтекстне културе · 19
новопољски језик · 188
новоцрквенословенски језик · 182
Номаћи, Мотоки · 163
номинатив · 95
ностратичка макропородица · 55

Њ

његовање (одржавање)
 стандарднојезичког варијетета · 180

О

објекат · 45
одранско-висланска претпоставка · 71
одредишни домен · 67
опадајући дифтонг · 40
опструент · 41
Орфелин, Захарија · 197
основа · 44
отворене граматичке категорије · 45
отворени дифтонг · 40
отворени слог · 43

П

Павлович, Христати · 204
Павловски, Олекси Павлович · 185
палатализације · 79, 84
палатализовани велари · 75
палатализовани консонант · 42
партиципи · 105
ПАУКАЛ · 102
Педерсен, Холгер · 55
Пејчиновић, Кирил · 206
период · 63
перфективни глаголски вид · 103
Перчов, Алес · 28
Петар Велики · 183
Петровић, Иван · 185
Пикио, Рикардо · 163
писменост · 178
ПИСМО · 178
пиџини засновани на руском · 27
Пјепка, Јан · 207
плеофонија (пуногласје) · 84
пловив · 41
подлески микројезик · 25
подмет · 45
подручје · 68
позициона палатализација · 91
полапски језик · 29
политичке прилике · 70
полихроне културе · 18, 114
полицентрични језик · 32
пољски језик · 28, 187
пољски претписмени период · 187
пољскоенглески · 28
помачки бугарски микројезик · 34
поморански језик · 29
поморанско-словински језик · 29
посвемашњи чешки језик · 191
почетносвршени глаголи · 104
праиндоевропски период · 65
праскави опструент · 41
прасловенски период · 65
прва палатализација · 80
први јужнословенски утицај · 183
први писани траг · 62
предикат · 45
предмет · 45
предметак · 44

предњи вокал · 40
предњи назал · 78
предњонепчани (палатални) консонант · 41
прекмурски словеначки микројезик · 32
преметање (метатеза) ликвиде · 86
преметање ликвиде и пуногласје · 86
препородни чешки језик · 191
префикс · 44
пречник · 41
Прешерн, Франце · 202
привредни ресурси · 69
прилагођавање · 42
природа терена · 69
прирок · 45
прихватање (акцептација)
 стандарднојезичког варијетета · 180
Прличев, Григор · 206
прогресивна асимилација · 42, 80
проклитика · 46
промјена · 66
простор у језичком развоју · 62
Прошина, Зоја · 27
проширено вријеме · 63, 64
Пулевски, Георгије · 206
пуногласје (плеофонија) · 87
пуризам · 215
пуристи · 191
Путин, Владимир Владимировић · 15
Пушкин, Александар Сергејевич · 184

Р

разговорни чешки језик · 192
разрада (елаборација)
 стандарднојезичког варијетета · 180
Раск, Расмус · 51
распрострањеност · 69
распршивање (дифузија)
 стандарднојезичког варијетета · 180
Растислав од Моравске · 162, 181
растући дифтонг · 40
расцјеп заснован на облику · 121
рашчлањеност (сегментација) · 69
регистри · 36
регресивна асимилација · 42, 80

редакције (рецензије) старословенског · 181
редуковани вокали · 39
редукција · 42
редукција (сужење) · 67
резијски словеначки микројезик · 32
Реј, Миколај · 188
реконструкција · 57
релативна хронологија · 60
Рељковић, Антун Матија · 198
рефлекс · 66
ријечи везане за културу · 117
Ровински, Викенти Павлович · 186
родословно стабло · 49
рурални дијалекти · 59
русенглески · 27
русенорск пиџин · 27
русинска редакција црквенословенског · 27
русински микројезик · 25
руска редакција (рецензија) старословенског · 26
руски језик · 23, 183
руслески · 27
рутенски · 25

С

Сава Српски · 196
савремени бугарски језик · 204
савремени период · 65
савремени пољски језик · 189
савремени руски језик · 184
савремени украјински језик · 185, 186
савремени чешки језик · 191
самогласници · 39
сатемски језици · 53
Сафран Фор, Џонатан · 28
Сводеш, Морис · 61
Свети Августин · 63
свјетске варијанте енглеског · 27
Сводеш, Морис · 127, 152
свршени глаголски вид · 103
семантичка диференцијација · 120
семантички пренос · 120
семантичко преношење · 67
семантичко проширење · 67

семантичко сужење · 67
Сигисмунд · 235
синодска руска редакција црквенословенског · 27
Скарга, Пјотр · 188
склањање · 45
склоност уживању · 20
слаби положај јера · 85
сливени опструент · 41
слободно мјесто акцента · 43
Словацки, Јулијуш · 188
СЛОВАЧКИ ЈЕЗИК · 30, 190, 192
словачко претписмено раздобље · 192
словачко раздобље писмености · 193
словеначки језик · 31, 200
словеносрпски језик · 33
словенофили · 184
словенска прапостојбина · 71
словенски језици · 51
словенски микрокњижевни језици · 23
словенски пиџини · 23
словенски политички језици · 23
словио · 23
СЛОГ · 43
Смолер, Арношт · 195
смрт језика · 49
сомбалски енглески пиџин · 27
сонант · 41
соноранти · 42
Сосир, Фердинант де · 65
социолекти · 36
Спенсер-Оути, Хелен · 18
спољашња историја језика · 64
спољњи дијалекат · 232
спрезање · 45
србоенглески · 28
средишњи вокал · 40
средњи вокал · 40
средњи период · 65
средњобугарски језик · 203
средњоруски · 183
средњоукрајински језик · 185
средњочешки језик · 190
сродне науке као извор реконструкције · 60
српска варијанта српскохрватског · 31, 196
српска редакција црквенословенског · 33
српска рецензија старословенског језика · 33

српскохрватски језик · 196
српскословенски · 33
српскохрватски језик · 31
стандардна руска редакција
 црквенословенског · 27
стандардни језик · 178
стандардни чешки језик · 191
стандарднојезички варијетет · 178
стари период · 65
старобјелоруски · 25
старобјелоруски књижевни језик · 186
старобугарски језик · 203
староисточнословенски језик · 25, 182
старомосковска редакција
 црквенословенског · 27
старомосковска рецензија
 црквенословенског · 182
старополски језик · 187
староруски језик · 25, 182
старословенски језик · 33, 180
староукрајински · 25
старочешки језик · 190
степеновање · 45
степска претпоставка · 71
Стравински, Игор Фјодорович · 152
стражни назал · 78
Студит, Дамаскин · 204
субјекат · 45
сугласници · 39
супрасегментална обиљежја · 43
супстратски језици · 153
Сурдучки, Милан · 158
суржик · 25, 187, 222
сусједни језици као извор реконструкције
 · 60
суфикс · 44

Т

тарашкевица · 186
Тарашкевич, Бранислав Адамович · 186
Толстој, Лав Николајевич · 151
Тома Кемпинац · 123
Томас, Џорџ · 215
Традгил, Питер · 230
трајни глаголи · 104
ТРАСЈАНКА · 25, 187, 222, 223

тренутни глаголи · 104
тренутно вријеме · 63
Трепчик, Јан · 207
трећа палатализација · 80
Трубар, Примож · 201

Ћ

Ћатић, Муса Ћазим · 200
Ћирилица · 22

У

удаљеност по моћи · 20
узакоњење (кодификација)
 стандарднојезичког варијетета · 180
украјинизација · 185
украјинска редакција црквенословенског
 · 27
украјински језик · 24, 185
умекшавања · 87
унутрашња историја језика · 64
унутрашња реконструкција · 59
уралски језици · 55
Ускуфи, Мухамед Хеваји · 200
уснени консонант · 41
уснено-зубни консонант · 41

Ф

фан Боксхорн, Маркус Зејриус · 50
Фикус, Стефаан · 207
флексиски језици · 44
Флеминг, Иан · 174
фон Хумболдт, Вилхелм · 50
Франко, Иван Јакович · 185
фрикатив · 41
функционални стилови · 36

Х

Хабделић, Јурај · 198
Хавлик, Антонин · 85

хавликово правило · 85
Хатала, Мартин · 193
Хаџић, Јован · 197
хебрејца · 22
Хекторовић, Петар · 198
Хердер, Јохан Готфрид · 50
Хери, Тријандис · 18
хибридни словенски језици · 23
Хјумер, Мајкл · 176
Хобзбаум, Ерик · 63
Ходжа, Михал Милослав · 193
Хол, Едвард Т. · 18
Хофстеде, Герт · 17, 20
хрватска варијанта српскохрватског · 31, 197
хрватска редакција старословенског језика · 33
Хребелјановић, Лазар · 196
Хумо, Хамза · 200
Хус, Јан · 190

Ц

Цејнова, Флоријан · 207
централизовани органи власти · 70
црквенословенски језик · 26, 180
црногорска варијанта српскохрватског · 32, 199

Ч

Чајковски, Пјотр Иљич · 15, 152

чакавски микројезик · 33
Чехов, Антон Павлович · 15, 151
чехословачки језик · 191
чехо-словачки језици · 29
чешки језик · 29, 190
чешко претписмено раздобље · 190
Чомски, Ноам · 230
Чоп, Матија · 202

Џ

Џоунс, Вилијам · 50
Џугашвили, Јосиф Висарионович Стаљин · 134

Ш

Шафарик, Павел Јосиф · 51
Шахматов, Алексеј Александрович · 51
шва примум · 74
шва секундум · 74
шваови · 39
Шевченко, Тарас Хриорович · 185
Шкаљић, Абдулах · 155
Шлајхер, Август · 51
шлески микројезик · 29
шокачки микројезик · 33
Штур, Људевит · 193
шуштави опструент · 41

Издавач

Савез славистичких друштава Србије ssds.org.rs

За Издавача

Др Рајна Драгићевић

Штампа

Чигоја штампа, Београд

Тираж

300

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.16
81-115

ШИПКА, Данко, 1962-

Словенски језици : генеалогичка и идеологија /
Данко Шипка

. - Београд : Савез славистичких друштава Србије,
2022 (Београд

: Чигоја). - 336 стр. : илустр. ; 23 см. - (Едиција
Славистички списи)

Тираж 300. - Додаци: стр. 259-326. - Препоручена
литература уз свако

поглавље. - Библиографија: стр. 239-254. - Регистар.

ISBN 978-86-81622-08-7

а) Словенски језици б) Компаративна лингвистика

COBISS.SR-ID 63789321